

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

О.В. НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ НА
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Монографія

Дніпро

2016

УДК 342.7 (477) «19 – 055.2»
ББК Х301.9
Н-15

*Рекомендовано до друку Вченою радою Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
(протокол № 4 від 18 листопада 2016 року)*

Рецензенти:

Головко Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор,
перший проректор Харківського національного університету внутрішніх справ;

Шевченко Анатолій Євгенович – доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України, завідувач кафедри теорії права та держави
Університету Державної фіскальної служби України.

Нестерцова-Собакарь О.В.

Н 15 Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія / Нестерцова-Собакарь О.В. – Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. – 233 с.

Монографію присвячено комплексному дослідженню правового становища жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовані як публічно-правовий, так і приватноправовий статус жінок, його залежності від станової належності. Показано залежність розширення прав жінок від суспільного руху в Російській імперії. Розкрито особливості регулювання становища жінки нормами цивільного та сімейного права, впливами правових традицій Гетьманщини та українського звичаєвого права. У пореформені часи посилювалося залучення жінок до службово-трудової діяльності. Важливим чинником цього став розвиток жіночої освіти на українських землях: як початкової, так і середньої, професійної й особливо вищої освіти.

Робота буде цікавою і корисною для наукових працівників, викладачів і курсантів (студентів, ад'юнктів, аспірантів), які займаються дослідженням зазначених проблем.

© Нестерцова-Собакарь А.О., 2016

© ДДУВС, 2016

ЗМІСТ

Вступ		5
Розділ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ. ДЖЕРЕЛЬНА ТА ТЕОРЕТИЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.		8
1.1. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. у історико-правовій та історичній літературі.....		8
1.2. Опубліковані та архівні джерела з проблеми.....		35
1.3. Теоретичне підґрунтя дослідження.....		39
Розділ 2. ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ		54
2.1. Основні риси розвитку правового становища жінки на українських землях до середини XIX ст.: історико-правова експозиція.....		54
2.2. Соціальне становище жінок на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.		69
2.3. Особливості правового зв'язку жінки та держави в Російській імперії.....		80
2.4. Особливості кримінальної відповідальності жінок у Російській імперії (на матеріалах українських губерній).....		96
2.5. Загальна характеристика адміністративно-правового статусу жінок на українських землях у складі Російської імперії.....		109
Розділ 3. ПРИВАТНОПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ		117
3.1. Правовий статус жінки за цивільним правом Російської імперії та українським звичаєвим правом.....		117
3.2. Правове становище жінки на українських землях за шлюбно-сімейним правом Російської імперії та українським звичаєвим правом.....		124

Розділ 4. РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ЖІНОК ДО СУСПІЛЬНОЇ ПРАЦІ ТА ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД).....	141
4.1. Розвиток правової регламентації службово-трудової діяльності жінок.....	141
4.2. Організаційно-правові засади розвитку жіночої освіти як чинника досягнення рівноправ'я жінок.....	161
4.2.1. Жіноча початкова, середня та професійна освіта: правові основи функціонування.....	161
4.2.2. Розвиток правового регулювання жіночої вищої освіти...	177
Висновки	197
Список використаних джерел	203

ВСТУП

Ступінь рівноправ'я жінки в суспільстві, визначений відповідними правовими нормами і реально забезпечений державними інституціями, є однією з найважливіших ознак демократизму. Рівноправ'я жінки і чоловіка вимагає не лише нормативного закріплення, а й відповідних змін у правовій свідомості, суспільно-психологічних установках. Тому проблема реального правового і соціального статусу жінки, її рівноправ'я з чоловіком залишається вельми актуальною.

У ст. 24 Конституції України підкреслюється, що рівність прав жінок і чоловіків забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у суспільно-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти й професійної підготовки, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами з охорони праці й здоров'я жінок; встановленням пенсійних пільг; створенням умов, що надають жінкам можливість поєднувати роботу з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства.

Для здійснення конкретних заходів із формально-юридичного, конкретно-правозастосовного і організаційного забезпечення рівноправ'я жінок і чоловіків необхідно всебічно використати історичний досвід. Це дає можливість виділити суттєві чинники становлення руху за жіноче рівноправ'я, виявити в сучасних умовах загальне від часткового, об'єктивно обумовлене від випадкового. Особливо важливо звертатися до історичного досвіду другої половини XIX – початку XX ст., коли в умовах капіталістичної модернізації сформувалася виразна тенденція до демократизації та лібералізації суспільно-політичного життя. На українських землях у складі Російської імперії вона мала ще й істотне національно-визвольне забарвлення. Важливою її складовою став так званий “жіночий рух”. Таким чином, дослідження правового статусу жінок

на українських землях у складі Російської імперії має безсумнівну як наукову, так і практичну актуальність.

З огляду на зазначене мета цього монографічного дослідження полягає в тому, щоб на підставі аналізу нормативно-правових актів Російської імперії, передусім законодавчих, інших джерел права, у тому числі звичаєвого, вивчення правозастосовної практики з'ясувати загальні риси та особливості правового становища жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. у контексті тогочасних суспільного розвитку та правової дійсності.

Метою дослідження обумовлені його основні завдання, які полягають в наступному:

- на підставі історіографічного аналізу загальної та спеціальної наукової літератури надати загальну характеристику правового становища жінок на українських землях у складі Російської імперії у пореформені десятиріччя; сформуванню джерельну базу дослідження з історико-правових і загальноісторичних джерел;

- для розуміння особливостей правового статусу жінок на українських землях у складі Російської імперії нарисово окреслити їх становище на початок досліджуваного періоду, визначити загальні тенденції розвитку прав, обов'язків та юридичної відповідальності жінок у попередні століття;

- простежити вплив соціально-економічних чинників другої половини XIX – початку XX ст. на українських землях на правовий статус жінок;

- охарактеризувати публічно-правовий статус жінки на українських землях у складі Російської імперії; підкреслити особливості її державно-правового статусу, зокрема правового зв'язку з державою, динаміку набуття жінками виборчих прав у пореформені десятиріччя XIX та на початку XX ст.;

- виявити особливості охорони прав жінки кримінальним законодавством Російської імперії (на матеріалах українських губерній) та

визначити специфіку кримінальної відповідальності жінок наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.;

– охарактеризувати адміністративно-правовий статус жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.;

– виявити особливості цивільно-правового становища українських жінок за законодавством Російської імперії та українським звичаєвим правом (середина ХІХ – початок ХХ ст.);

– окреслити зміни правового становища жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за російським імперським і українським звичаєвим шлюбно-сімейним правом;

– простежити зміни законодавства та правової практики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо залучення жінок до суспільно-корисної праці та службово-трудової діяльності як важливого чинника прогресу в досягненні рівноправ'я жінок з чоловіками;

– охарактеризувати характер перетворень у сфері правового регулювання жіночої освіти (початкової, середньої, професійної та вищої) та їх вплив на правове становище жінок на українських землях у складі Російської імперії у пореформений період ХІХ та на початку ХХ ст.

Викладені у монографії положення, звичайно, не претендують на винятковість, однак автором висловлюються сподівання, що вони вивчатимуться та обговорюватимуться й надалі науковою спільнотою.

Автор вдячна доктору юридичних наук, професору Головку Олександрю Миколайовичу та доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України Шевченку Анатолію Євгеновичу, а також усім колегам, які своїми порадами, відгуками та зауваженнями сприяли підготовці й виданню цієї книги.

РОЗДІЛ 1

Стан наукової розробленості проблеми.

Джерельна та теоретична база дослідження

1.1. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. у історико-правовій та історичній літературі

Проблема ролі й місця жінки в суспільстві належить до так званих «вічних» у філософській, політичній, правовій думці людства. Цього питання не обійшла жодна зі світових релігій. Його торкалися філософи й мислителі усіх епох і усіх народів.

З виникненням держави і права актуалізувалися питання визначення не лише соціального, а й правового статусу жінок в залежності від низки обставин – сімейного становища, походження, національної та релігійної належності тощо. Пореформені десятиріччя XIX – початок XX ст. у Російській імперії ознаменувалися не лише активізацією жіночого руху, але й відображенням відповідних процесів у правовій та історичній літературі. Мова йшла як про загальні чи спеціальні наукові дослідження, так і про полеміку в періодиці, коментарі та пропозиції до законодавства тощо.

Філософський і філософсько-правовий дискурс щодо місця жінки в суспільстві, спілкування і відносин між статями, осмислення співвідношення сім'ї і держави навіть на матеріалах праць російських мислителів міг би стати, на нашу думку, предметом самостійного наукового дослідження. Не обходили ці моменти як українські, так і російські філософи. Особливо плідним на вказані філософські та філософсько-правові сюжети був російський «срібний вік». Прикладом

може служити двотомник В.В. Розанова «Семейный вопрос в России»¹. Його філософські розмірковування торкалися питань взаємовідносин батьків і дітей, чоловіків і дружин між собою. Окремі теми, розглянуті філософом, були тісно пов'язані з реальними правовими явищами того часу, правовідносинами, суб'єктами яких виступали жінки. Це розділи монографії (чи вірніше, збірника праць і есе), де автор розглядає питання розлучення, незаконнонародженості, жіночої праці тощо.

Правовий статус жінки у обов'язковому порядку визначається (або враховує їх) відповідними нормами шлюбно-сімейного законодавства. Сім'я (у більшості випадків моногамна) як один з найбільш важливих і універсальний соціальний інститут склалася раніше, ніж держава. Тому і у патріархальній, і у так званій «малій» сім'ї питання становища дружини, доньки, сестри, невістки мало постійне і неминуще значення, а отже існувала об'єктивна необхідність спершу регулювати їх відповідними нормами права, а потім – аналізувати та описувати ці питання у працях науковців та фахівців – практиків. Таким чином, на нашу думку, дореволюційну літературу та публіцистику щодо правового (і соціального взагалі) становища жінок в Російській імперії, зокрема на українських землях можна поділити на два блоки:

- більш загальний – щодо розуміння сім'ї взагалі, її характеристик, місця у ній жінок;
- власне історіографія, юридична історіографія й публіцистика становища жінки.

Дореволюційна історіографія з цієї проблематики не дуже багата. При цьому особлива увага приділялася не тільки правовим, але і соціологічним аспектам, опрацьовувалися теоретичні й методологічні, філософські питання. Під кутом зору теологічного підходу аналізував

¹ Розанов В. В. Семейный вопрос в России : Дети и родители. Мужья и жены. Развод и понятие незаконнорожденности. Холостой быт и проституция. Женский труд. Закон и религия : в 2-х т. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1903. – Т. 1. – XIV,312 с.; Розанов В. В. Семейный вопрос в России : Дети и родители. Мужья и жены. Развод и понятие незаконнорожденности. Холостой быт и проституция. Женский труд. Закон и религия : в 2-х т. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1903. – Т. 2. – 512 с.

місце і роль жінки в суспільстві Д. Соколов¹. На нашу думку, це було відлунням середньовічного, феодального підходу до жінки і розуміння про те, що шлюбно-сімейні відносини винятково належать до компетенції християнської церкви (у даному випадку православної).

Значну увагу дореволюційні правознавці та історики права приділяли власне визначенню сім'ї. Зокрема, один з фундаторів вітчизняної історико-правової науки М.Ф. Владимирський-Буданов вважав, що „сім'єю називається складний союз подружжя між собою і батьків з дітьми. Для буття сім'ї (в теоретичному і законодавчому сенсі) є достатнім один з цих двох союзів: сім'єю визнаються чоловік і дружина, які не мають дітей; сім'ю також може скласти один із батьків разом з дітьми”². Важко будь-що заперечити класикові. Єдине, що це визначення, на нашу думку, не має історичного аспекту. Скажімо, його досить важко застосувати до давніх патріархальних сімей, зокрема східного типу, а також до агнатів і когнатів давньоримського права. З іншого боку, визначення «союз» вказує передусім на добровільність такого об'єднання, вільне волевиявлення – адже союзом є поєднання певних суб'єктів, а про добровільність об'єднання батьків і дітей не може йти мови. Однак, формальні, зовнішньояридичні ознаки сім'ї, необхідні для правового аналізу статусу жінки в цьому об'єднанні показані професором М.Ф. Владимирським-Будановим, на нашу думку, достатньо.

Відомий дореволюційний російський юрист І. Тютрюмов зводив значення сім'ї до господарських питань. Відповідним чином, відносини виробництва, господарства, власності характеризувалися, з цієї точки зору, участю в них жінки. При цьому І. Тютрюмов мав на увазі наймасовішу сім'ю у тогочасному суспільстві – селянську: „Сім'я селянина складає не стільки споріднений, скільки господарський союз, керований старшим з

¹ Соколов Д. Назначение женщины по учению слова Божия / Д. Соколов. – СПб. : Тип. и лит. И. А. Горчакова, 1862. – 70 с.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Д. : Феникс, 1995. – 639 с. – (Закон и общество) (Антология русской православной мысли).

родичів під назвою «хазяїна»¹. Відзначимо, що він також користувався при цьому поняттям «союз».

Більш лаконічним виглядає визначення А.І. Загоровського: „Сім'я є група осіб, зв'язаних шлюбом або спорідненням, які живуть спільно один з одним”². Спостерігаємо два головні моменти: по-перше, характер відносин, що зв'язують групу осіб (шлюб або спорідненість), по-друге, – спільне мешкання. Саме другий момент викликав найбільші претензії критиків у таборі фахівців сімейного права в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дійсно, при цьому не відображалися особливості цивільно-правового статусу осіб, що входили до складу сім'ї, а також ігнорувалася виробничо-господарський принцип. Однак, у той же час поняття «група», хоч і виглядає більш загальним ніж «союз», більш точно, на нашу думку відображає не лише суб'єктивний, а й об'єктивний чинник у виникненні й існуванні сімейних відносин – тобто соціальний і правовий статус жінки в родині не за шлюбним союзом, а за походженням.

У той же час, сімейні відносини породжують сімейні права, що ставлять в певну особисту залежність одного члена сімейного союзу від іншого. При цьому малося на увазі, що сімейні відносини мають особливі властивості в порівнянні з іншими відносинами цивільного права – майновими, оскільки вони більш моральні, ніж юридичні. Через це правознавці у Російській імперії вважали, що регулювання правом сімейних відносин складніше, ніж відносин майнових.

Саме тому дореволюційна юридична історіографія орієнтувалася передусім на дослідження особливостей правового статусу жінки в шлюбно-сімейних відносинах, а не на їх історико-правові аспекти. У цьому контексті певну інформацію, що стосується цивільно-правового статусу жінок-селянок, знаходимо у досить поширеній на початку ХХ ст. праці

¹ Тютрюмов И. Имущественные отношения супругов по обычному праву русского народа / И. Тютрюмов // Русская Речь. – 1879. – №1. – С. 285.

² Загоровский А. И. Личные и имущественные отношения между супругами / А. И. Загоровский // Русская мысль. – 1897. – № 1. – С. 4.; Загоровский А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса : “Экономическая” тип., 1902. – XII, 460 с.

М. Бржеського про правовідносини на селі¹. Щоправда, мова у ній іде про етнічні російські регіони, з поширеним у них общинним землекористуванням.

Подібних праць нараховується чимало.

Однією з найбільш цікавих робіт з проблематики правового статусу жінки у дореволюційній юридичній історіографії є праця Я. Оровича². Автор поєднує в роботі кілька наукових і популярних жанрів. Перша частина є фактично монографією з елементами історико-правової та порівняльно-правової характеристики особливостей правового статусу жінки в Російській імперії та найбільш важливих країнах світу (розглянуті Давні Греція та Рим, германське право та середньовіччя, просвітництво й ідеї Великої Французької революції щодо емансипації жінки). Оглянув автор також становище жінки в західноєвропейських державах ХІХ ст. Окремо він зупинився на темі „Жіноче питання на Заході”. Другу частину об’ємної праці складає вдало підібраний і систематизований автором нормативно-правовий матеріал Російської імперії.

Цікаво, що сам Я. Орович, очевидно, керуючись міркуваннями самоцензури, як і багато інших своїх колег і сучасників, уникає власних оцінок. По суті, він створив свою роботу на засадах історичного та юридичного позитивізму, який домінував у російському правознавстві у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Обережність висновків, помітний консерватизм мислення, намагання уникнути крайнощів (не розглядати жінку як річ і водночас не говорити про її повну і абсолютну рівноправність з чоловіком) – усе це, на нашу думку, знижує наукову цінність даної, безумовно, нерядової роботи. Втім, такий підхід до аналізу соціального та правового становища жінки взагалі, й у тому числі на українських землях у складі Російської імперії був характерним для поглядів багатьох представників дореволюційної російської історіографії.

¹ Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян / Н. Бржеский. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1902. – 193 с.

² Орович Я. Женщина в праве. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – 330 с.

На початку ХХ ст. питання шлюбу, сім'ї саме на Україні почали аналізуватися й у власне українській історіографії. На особливу увагу заслуговує розвідка М. Загірної „Про одруження на Вкраїні в давніші часи”¹. Ця невелика робота, по суті, брошура поєднала в собі популярний стиль викладу і досить ґрунтовне історико-юридичне опрацювання матеріалу. До здобутків цієї раритетної роботи слід віднести порівняльно-правовий аналіз норм і звичаїв шлюбно-сімейного права в Україні та сусідніх країнах. При цьому автор акцентується передусім на порівнянні права західної Європи і Росії. Резонним є висновок, що головною відміною стало різне ставлення відповідних держав до громадянського шлюбу. Автором використано низку прикладів, ґрунтованих на актовому матеріалі XVII – XVIII століть.

Найбільш опрацьованими в дореволюційній юридичній історіографії виявилися питання цивільно-правового статусу жінки в Російській імперії, її правосуб'єктності у майнових відносинах. У тогочасній юридичній літературі питання про майнові відносини подружжя спірне. Ще у середині ХІХ ст. тогочасні видатні російські, офіційно визнані дослідники консервативного ідеологічного спрямування, такі як К.О. Неволін² і К.П. Победоносцев³ стверджували, що роздільність майна подружжя у Росії була споконвічною. При цьому термін «Росія» вживався ними в традиційному для монархічних кіл розумінні – як позначення усіх східнослов'янських земель. М.Ф. Владимирський-Буданов⁴ дотримувався протилежної точки зору.

Не було єдності серед вчених і щодо питання про причини виникнення в російському праві роздільності майна подружжя. При цьому теза про запозичення, а не формування внаслідок об'єктивних

¹ Загірня М. Про одруження на Вкраїні в давніші часи / М. Загірня. – К., 1912. – 47 с.

² Неволін К. А. Полное собрание сочинений / К. А. Неволін. – СПб. : [б. и.], 1857. – Т. 3 : История российских гражданских законов, ч. 1 : Введение и книга первая о союзах семейственных. – XVI, С. 92, 105.

³ Победоносцев. К. П. Курс гражданского права / К. П. Победоносцев. – СПб. : Синодальная тип., 1896. – Ч. 2 : Права семейственные, наследственные и завещательные. – С.134.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 5-е изд. – СПб. ; К., 1907. – [4], IV, VI, 694 с.

закономірностей суспільного розвитку, була досить поширеною. Взагалі, слід зауважити, що дореволюційні науковці надмірну увагу думці про запозичення, нав'язування ззовні тих чи інших державно-правових інститутів на теренах Російської імперії приділяли у багатьох випадках, починаючи від найбільш глобальних, значущих теорій, таких як норманське походження давньоруської держави.

Так, Д.І. Майєр¹ відносив виникнення роздільності майна чоловіка і дружини в подружжі до вельми пізніх історичних часів – XVIII ст. Він виводив його як результат зовнішнього «проникнення» роздільності майна завдяки діяльності імператриць і їхньої жіночої політики. Тобто цей учений роздільність майна чоловіка і дружини стверджував як результат винятково суб'єктивного чинника, а саме – волі законодавця.

І.Г. Оршанський не погоджувався з таким аргументом, хоча також вважав часом виникнення роздільності майна подружжя те ж саме століття, але вже його початок: „З часу Петра законодавство йде в цьому відношенні в одному напрямку незалежно від особистості того чи іншого монарха”². С. Латкін питання про походження майнової роздільності обійшов мовчанням³, а Г.Ф. Шершеневич⁴ посилався на Майєра й Оршанського. Очевидно, класик дореволюційної теорії держави і права, не опрацьовуючи даного питання спеціально, не брав до уваги історико-правовий досвід з часів Київської Русі й пізніше. Пояснити це можна, на нашу думку, хіба що тим, що Г.Ф. Шершеневич брав до уваги роздільність майна у завершеному з юридичної точки зору, однозначно нормативно закріпленому вигляді.

Ще одним апологетом запозиченості інституту роздільності майна подружжя ззовні був згаданий вище А.І. Загоровський. У своєму курсі

¹ Майєр Д. И. Русское гражданское право / Д. И. Майєр. –Изд. 7-е, испр. – СПб. : Тип. Д. В. Чичинадзе, 1897. – С. 595.

² Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, семейному и наследственному / И. Г. Оршанский. – СПб. : Тип. Безобразова, 1877. – С.161.

³ Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIXст.) / В. Н. Латкин. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Тип. Монтвида, 1909. – X, - С.525.

⁴ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – 6-е изд. – СПб. : Бр. Башмаковы, 1907. – VIII. – С. 628.

сімейного права він не погоджувався з тим, що система майнової роздільності могла бути виведена з історії, як цілий інститут: “Не можна вважати систему роздільності майна подружжя прищепленою всім перебігом нашої історії”¹.

Поруч із вивченням окремих інститутів шлюбно-сімейного та цивільного права, які визначали елементи правового статусу жінки в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. (зокрема на українських землях у її складі), дореволюційні правознавці створювали й певні комплексні праці. Так, В.І. Добровольський у своїй монографії² проаналізував на ґрунті тогочасного шлюбно-сімейного та цивільного законодавства правовідносини, що виникають при укладанні шлюбу та розлученні, у тому числі й майнові.

При тому, що і теоретики права, і цивілісти Російської імперії достатньо уваги приділяли цивільно-правовому статусу жінки, її майновому становищу, з точки зору спрямування і тематики нашого дослідження, найбільш цікавим є звернення до питань правового статусу жінки, зокрема на українських землях представників дореволюційної історико-правової науки.

У своєму науковому доробку В.І. Синайськ

ий дав розгорнуту картину майнового становища заміжньої жінки, докладно зупинився на способах укладання шлюбу за законами Ману, а також на проекті цивільного уложення Російської імперії 1814 року. До його безсумнівних здобутків варто віднести прагнення досліджувати не лише приватне, а й публічне римське право. Він став одним із небагатьох дослідників у галузі історії держави і права, який спеціально зупинився на правовому становищі одруженої жінки у Стародавньому Римі³.

¹ Загоровский А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса : “Экономическая” тип., 1902. – XII, 460 с.

² Добровольский В. И. ...Брак и развод : Очерк по русскому брачному праву / В. И. Добровольский. – СПб. : Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела “Труд”, 1903. – 247 с.

³ Синайський В. І. Особистий і майновий стан одруженої жінки в Римському праві / В. І. Синайський. – К., 1910. – 58 с.

Статус жінки в умовах активізації визвольного руху, загострення суспільної боротьби ставав суттєвим інструментом у боротьбі за демократичні перетворення у Російській імперії. Все більше уваги приділялося жіночому руху, фемінізму, суфражизму. Так, політичним аспектам статусу дореволюційної жінки присвячено працю П.Г. Міжуєва¹. Більш широко підійшов до аналізу «жіночого питання» В.М. Хвостов у своїй роботі², що побачила світ напередодні Першої світової війни. Тут, окрім вираженої автором позиції щодо рівноправ'я жінок, міститься досить значний фактичний матеріал про те, як жінки у Російській імперії проникали до все нових і нових сфер суспільної діяльності, зростання їх ролі в освіті, медицині тощо. «Жіночому питанню» той же автор присвятив ще одну свою працю, вихід якої у світ хронологічно співпав з початком першої російської революції. Позиція В.М. Хвостова щодо прав жінок, на нашу думку, у повній мірі виражена в назві цієї роботи, яка стверджує, що жінка перебуває напередодні нової епохи³.

Дуже стисло, але змістовно розкрила у розвідках, опублікованих у часопису «Женский вестник», питання динаміки просування жінок у їх боротьбі за політичні права, а також завоювання права вступати на державну службу, М.І. Покровська⁴. Про виборчі права жінок у Російській імперії та можливі шляхи їх розвитку писав і С. Бередніков⁵. Становище жінок-робітниць напередодні Першої світової війни окреслила у загальному вигляді в своїй статті Є.Л. Бройдо⁶.

На початку ХХ ст. у контексті загальнодемократичного руху в Російській імперії почали виникати жіночі громадські організації. Їх

¹ Міжуєв П. Г. Женский вопрос и женские движения / П. Г. Міжуєв. – СПб. : Тип. Альтшулера, 1906. – 72 с.

² Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство : Исторические судьбы женщин. Женский вопрос / В. М. Хвостов. – М., 1914. – 510 с.

³ Хвостов В. М. Женщина накануне новой эпохи. Два этюда по женскому вопросу / В. М. Хвостов. – М., 1905. – 101 с.

⁴ Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10.; Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – №4.

⁵ Бередников С. Избирательные права женщин России / С. Бередников // Союз женщин. – 1908. – № 2.

⁶ Бройдо Е. Л. ...Русская работница / Е. Л. Бройдо (Е. Львова). – СПб. : Накануне, 1914. – 12 с. – (Общественные вопросы. Серия 4 ; №1).

відділки діяли в українських губерніях, впливаючи на процеси, пов'язані зі зміною правового становища жінок. Загальний перебіг подій, хроніку виникнення жіночих організацій, питання, які розглядалися ними, завдань і заходів змалювала у своїй роботі О.М. Шабанова¹.

Популярний і водночас гостро політичний характер мала брошура І.Д. Новіка². Не дивно, що цей історичний аналіз боротьби за громадянські й політичні права жінок, передусім у Російській імперії, з'явився саме під час лібералізації суспільного життя у роки першої російської революції.

Окремий масив юридичної, історичної, а також публіцистичної літератури, створений у дореволюційні часи, присвячений питанням жіночої освіти у Російській імперії та її правовому регулюванню. Перші звернення до аналізу необхідності запровадження у Росії системи жіночої освіти, або хоча б окремих її елементів відносяться до періоду суспільної лібералізації після «великих реформ». І хоча на цей час вищих навчальних закладів у імперії нараховувалися одиниці (так, в українських губерніях функціонували три університети: Київський, Харківський, Новоросійський), для неї це питання все більш ставало актуальним. Так, у 1873 р. вийшла друком брошура В. Бюмерта щодо проблем університетської освіти жінок³. Цього ж питання торкався і В. Ліврон⁴.

У стислому викладі основні правові характеристики освіти жінок вміщено в праці А. Деревицького. Обсяг брошури не дозволив авторові здійснити скільки-небудь ґрунтовний аналіз, однак до його здобутків варто віднести звернення, окрім російського, ще й до зарубіжного досвіду організації та регламентації жіночої освіти⁵. Також порівняльному аналізу

¹ Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России / А. Н. Шабанова. – СПб., 1912. – 160 с.

² Новик И. Д. Борьба за политические права женщин : ист. очерк / И. Д. Новик. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1906. – 63 с. – (Современная библиотека).

³ Бёмерт. В. Университетское образование женщин / В. Бёмерт. – СПб. : Тип. П. П. Меркулова, 1873. – 40 с.

⁴ Ливрон В. Женские учебные заведения / В. Ливрон // Статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1875. – 420 с.

⁵ Деревицкий А. Н. Женское образование в России и за границей : Ист. справки и практ. указания / А. Н. Деревицкий. – Одесса, 1902. – 45 с. : ил.

організації освіти, але вже професійної («комерційної» у тогочасній офіційній термінології) приділив увагу в своїй розвідці М.М. Захарченко¹.

З позицій історичної науки щодо аналізу жіночої освіти у Російській імперії підійшов М.Є. Зінченко. На початку ХХ ст. ним було підготовлено стислий нарис історії жіночої освіти².

Варто, на нашу думку, згадати й про невелику роботу А.М. Щербини³. Зіставивши всі заперечення, що існували в суспільстві проти допущення жінок в університети, він звів їх як до псевдоморальних (недопущення «розпусти», виконання обов'язків дружини та господині), так і псевдосоціальних («переповнення університетів», «відволікання від вищої жіночої освіти») й псевдопсихологічних («нездатність до самостійної творчої діяльності»). Супротивники надання жінкам допуску в університети використовували проблеми в законодавстві як відповідний аргумент проти позитивного рішення жіночого питання. А.М. Щербина справедливо вважав, що дане ускладнення може бути остаточно усунене в законодавчому порядку при розробці нового університетського статуту.

Окремо слід виділити групу авторських зібрань законодавчого та іншого нормативно-правового матеріалу, пов'язаного з визначенням правового статусу жінок у Російській імперії, зокрема на українських землях у її складі. Вони супроводжувалися авторськими коментарями та, як правило, вступними частинами – досить ґрунтовними статтями, які мають характер наукових чи науково-популярних розвідок.

До цих робіт, яким притаманний характер історико-правових джерел із елементами наукового дослідження, маємо віднести здійснену Л. Канторовичем досить успішну спробу поєднати у одній збірці усі основні законодавчі акти, незалежно від галузевої належності, які

¹ Захарченко М. М. Коммерческое и техническое женское образование в Австрии, Франции, Германии и России : с прил. прогр., учеб. табелей и снимков с ученич. работами по прикладному рисованию и по изящным рукоделиям. / М. М. Захарченко – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1900. – [12], 345., 24 л. ил.

² Зинченко Н. Е. Женское образование в России : ист. очерк / Н. Е. Зинченко. – СПб, 1901. – [2], 46 с.

³ Щербина А. О допущении женщин в университет / А. Щербина. – М., 1916. – 16 с.

визначали особливості правового статусу жінок¹. Незадовго до початку Першої світової війни подібну ж збірку підготувала В. Михайлова². Найбільш відомою і використовуваною практично в усіх роботах, присвячених жінці та її правовому статусу, є підготовлена Я. Оровичем збірка нормативно-правових актів, яка фактично ілюструє його наукову працю³. Правовий матеріал, пов'язаний із публічно-правовим статусом жінок у Російській імперії, зосереджений у збірці актів, підготовленій О. Полянським⁴.

Дореволюційні десятиріччя стали періодом створення ще цілої низки розвідок, статей, інших публікацій, у яких тим чи іншим чином підіймалося «жіноче питання» у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Стосувалися вони різних аспектів проблеми, однак цілісної картини правового статусу жінки тогочасною історіографією створено не було.

У радянські роки акценти щодо вивчення правового статусу жінки в Російській імперії та зокрема на українських землях у її складі змінилися. Більша увага приділялася політичним, аніж правовим питанням, участі жінок у класовій боротьбі, соціальних та політичних рухах.

Шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії залишалося однією з найбільш невивчених галузей дореволюційного права. Цьому є своє пояснення. У перші ж післяреволюційні роки історично виправдана критика патріархальної сім'ї набула крайнього характеру і переросла в заперечення не тільки архаїчних, віджилих форм сім'ї і принципів сімейних відносин, але і самого інституту сім'ї взагалі. Через це, на відмінність, наприклад, від державного права, шлюбно-сімейне

¹ Законы о женщинах : (сб. всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола). / сост. Л. А. Канторович. – изд. неофиц. – СПб., 1899. – [4], 272 с.

² Михайлова В. Русские законы о женщине / В. Михайлова. – М. : Тип АО “Моск изд-во”, 1913. – IV, 118 с.

³ Орович Я. Женщина в праве. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – 330 с.

⁴ Полянский А. Русская женщина на государственной и общественной службе : сборник постановлений и распоряжений правительства, определяющих права и обязанности русских женщин по службе, с приложением уставов и положений казенных и частных вспомогательных касс и обществ, услугами которых может пользоваться женщина / А. Полянский. – Неофиц. изд. – М. : С. Скимунт, 1901. – VI, 499 с.

законодавство Російської імперії не привертало уваги вітчизняних дослідників, що яскраво контрастувало з величезною кількістю дореволюційних правознавчих робіт, присвячених сім'ї. А тому практично не досліджувалися питання місця і ролі жінки в шлюбно-сімейних відносинах¹.

Окремі аспекти цієї проблеми дотично зачіпалися в роботах з іншими історичними та історико-правовими сюжетами. В якості прикладу можна вказати висвітлення становища жінок Російської імперії, які понесли кримінальні покарання, у відомій праці М.М. Гернета².

Побічно, як своєрідну історичну експозицію, з точки зору негативної оцінки «первинного матеріалу» – становища жінок на час приходу більшовиків до влади на території колишньої Російської імперії, звертався до цього питання у монографічній роботі В.Л. Большай³. Поруч з детальним висвітленням безумовних досягнень радянської державності в забезпеченні принаймні формального рівноправ'я жінок порівняно з чоловіками, монографія, як і належить дослідженню перших повоєнних років, виконана у чіткій відповідності з постулатами марксизму – ленінізму.

Своєрідним взірцем марксистського методологічного підходу також є колективна монографія, видана у Москві в 1972 р.⁴ Її матеріал чітко підігнаний під ідеологічні позиції класової боротьби пролетаріату та ролі в ній жінок. Автори прагнули показати, як чітко втілювалися в життя “спадкоємцями” вождя його теоретичні постулати у контексті соціалістичного будівництва. З таких самих ідеологічних позицій, порівняння з “темним минулим” побудовано працю В.М. Толкунової⁵.

¹ Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в: Монография / Ю.М. Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.43.

² Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет : в 3 т. – М. : Юрид. изд-во.: Тип. “Кр. Пролетарий”, 1946. – Т. 2. – 479 с.: ил.

³ Большай В. Л. Решение женского вопроса в СССР / В. Л. Большай. – 2-е изд., перераб. – М. : Госполитиздат, 1959. – 264 с.

⁴ В. И. Ленин о роли женщин в обществе и опыт решения женского вопроса в социалистических странах. – М. : [б. и.], 1972. – 414 с.

⁵ Толкунова В. Н. Право женщин на труд в СССР / В. Н. Толкунова. – М. : Юрид. лит., 1980. – 199 с.

Цікавий фактичний і статистичний матеріал щодо становлення вищої жіночої освіти на українських землях у складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. вміщений у розвідці І.Г. Малинка¹.

На такому тлі виділяється звернення литовської дослідниці І. Валиконіте до Литовського Статуту як джерела щодо вивчення правового становища жінки у Великому князівстві Литовському, зокрема на українських землях, але це – лише дуже лаконічні тези². Зміни позитивного характеру щодо відновлення наукового інтересу цивільних істориків й істориків держави і права до соціального та правового становища жінок у Радянському Союзі припадають вже на останні роки існування цієї найбільшої у світі держави. Так, у 80-х рр. XX ст. плідно працювала над історією жіноцтва у Давньоруській державі Н.Л. Пушкарьова. Спершу нею було підготовлено ґрунтовну розвідку щодо майнових прав жінок на Русі в X – XV століттях³, а потім – першу в радянській історіографії спеціальну монографічну роботу загальноісторичного характеру про давньоруських жінок⁴.

За часів незалежності України, при загальній суттєвій активізації історико-правових досліджень, до історичного погляду на правовий статус жінки науковці зверталися лише епізодично. Серед низки праць В.П. Глиняного особливо цікавою нетривіальністю погляду на проблему відзначається стаття з філософсько-правовим дискурсом⁵.

Підготовлене В.П. Глиняним дисертаційне дослідження стало важливим кроком у вивченні правового статусу жінок під кутом зору історико-правової науки. Незважаючи на те, що воно не призвело до

¹ Малинка І. Г. Создание высших женских курсов на Украине / И. Г. Малинка // Вопросы истории СССР. – Х., 1983. – Вып. 28.

² Валиконите И. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом княжестве Литовском / И. Валиконите // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республик. конф. “450 лет Первому Литовскому Статуту”. – Вильнюс, 1982. – С.41.

³ Пушкарева Н. Л. Имущественные права женщин на Руси (X-XV вв.) / Н. Л. Пушкарева // Исторические записки. – М. : Наука, 1986. – Т. 114.

⁴ Пушкарева Н. Л. Женщины в Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286, [1] с., [16] л. ил. – (Библ. сер.)

⁵ Глиняний В. П. Філософія права про статус жінок / В. П. Глиняний // Вісник Одес. ін-ту внутр. справ. – 2001. – №1.

здобуття автором наукового ступеня доктора юридичних наук (коментарі чи висновки з цього приводу не входять до завдань дослідника), дослідником накопичений значний історико-юридичний матеріал, у роботі міститься чимало досить цікавих думок і міркувань. За матеріалами дисертації В.П. Глиняним підготовлена неоднозначна, але досить цікава монографія¹, написано низку наукових статей².

Ним простежено інститут шлюбу в традиційному та сучасному суспільстві і правове становище заміжньої жінки за давньоєврейським, давньосхідним, давньоримським правом тощо, показано історико-конкретні особливості так званого вільного та невільного шлюбу.

Серед докторських дисертацій з юриспруденції, захищених на початку нового століття, які виконані на високому, фундаментальному науковому рівні і торкаються теми даного монографічного дослідження,

¹ Глиняний В. П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века : монография / В. П. Глиняний. – Одесса : Юрид. л-ра, 1999. – 316 с.

² Глиняний В. П. Історіографічний огляд проблеми правового становища заміжньої жінки з давнього часу і до кінця XIX ст. / В. П. Глиняний // Вісник Одес. ін-ту внутр. справ. – Одеса, 2000. – № 2.; Глиняний В. П. Особисте і майнове становище заміжньої жінки у Систематичному зводі законів Російської імперії 1812-1822 / В. П. Глиняний // Наукові праці Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2002. – № 13.; Глиняний В. П. Правове становище жінки України в кінці XIX ст. за звичаєм спадкування / В. П. Глиняний // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2000. – Вип. 11 : Юридичні і політичні науки. ; Глиняний В. П. Правове становище заміжньої жінки від стародавнього до новітнього часу : дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / В. П. Глиняний. – Одеса: Одеська національна юрид. академія, 2002. – 434 с.; Глиняний В. П. Соціальний захист дітей за звичаєвим родинним правом України в кінці XIX ст. / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. – Одеса, 2000. – Вип. 9. ; Глиняний В. П. Способи укладення шлюбу за законами Ману / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 5.; Глиняний В. П. Філософія права про статус жінок / В. П. Глиняний // Вісник Одес. ін-ту внутр. справ. – 2001. – №1.; Глиняний В. П. Актуальність изучения правового статусу замужней женщины / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. л-ра, 2000. – Вип. 9.; Глиняний В. П. Договор как фактор улучшения положения замужней женщины в древнеримском и древнерусском семейном праве / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 13.; Глиняний В. П. Источниковедческая база проблемы правового положения замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. / Одес. держ. юрид. акад. – Одеса, 2000. – Вип. 7.; Глиняний В. П. О науке законотворчества древних / В. П. Глиняний // Юридична освіта і правова держава : зб. наук. пр. – Одеса, 1997.; Глиняний В. П. Улучшение правового положения русской замужней женщины в результате раздельности имущества супругов / В. П. Глиняний // Юридический вестн. Одес. нац. юрид. акад. – Одесса, 2002. – № 1.; Глиняний В. П., Глиняная Е. М. Из истории прав женщины / В. П. Глиняний, Е. М. Глиняная // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. / Одес. держ. юрид. акад. – Одеса, 1998. – Вип. 5.; Глиняний В. П., Глиняная К. М. Права жінок (із історії цивільного права) / В. П. Глиняний, К. М. Глиняная // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 1998. – Вип. 3–4.; Глиняний В. П., Кушнір В. Г. Джерело вивчення сімейних стосунків українців південно-східного Поділля / В. П. Глиняний, В. Г. Кушнір // Вісник Одес. держ. ун-ту. – Одеса, 1999. – Т. 4, вип. 2.

варто відзначити працю В.О. Меркулової, захищену в 2003 році¹. У роботі ґрунтовно опрацьовано теоретичні питання особливостей кримінальної відповідальності жінок. Звернулася автор і до її історичних аспектів. Проаналізовано кримінальну відповідальність жінок на українських землях, починаючи від часів Київської Русі. Досить детально проаналізовано особливості кримінальної відповідальності жінок за російським імперським законодавством у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. При цьому робиться важливий висновок: «...Це були такі обставини, коли ігнорування у кримінальному праві природних властивостей жінок тягло надмірну репресію щодо них, а сам факт застосування такої репресії не відповідав фізичним можливостям жінки. Взагалі ж система кримінального правосуддя залишалася надто суворою щодо жінок, які вчиняли злочини»².

Н. Грицяк здійснює порівняльний аналіз соціального статусу та правового становища в сучасному суспільстві та в історичному контексті³. Досить цікавою (щоправда із загальноісторичних позицій) є праця О. Козулі⁴.

При тому, що безпосередньо правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії досліджувалося у невеликій кількості праць, маємо роботи, в яких ці питання ставляться дотично. Певною мірою корисним для звернення до історико-правової характеристики статусу української жінки в Російській імперії з методологічної точки зору є матеріал статей М. Буроменського⁵. У

¹ Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримін. право і кримінологія; Кримін.-виконавче право” / Меркулова Валентина Олександрівна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 336 с.

² Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримін. право і кримінологія; Кримін.-виконавче право” / Меркулова Валентина Олександрівна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – С.114.

³ Грицяк Н. Гендерна політика в Україні : історичні аспекти та сучасні проблеми формування і реалізації (соціально-правовий статус жінки в українській історії) / Н. Грицяк // Вісник Української акад. держ. управління при Президентові України. – 2001. – № 1. – С. 297–307. – (Соціальна і гуманітарна політика).

⁴ Козуля О. Я. Жінки в історії України / О. Я. Козуля. – К. : Укр. центр духов. культури, 1993. – 255 с.

⁵ Буроменський М. Можливості адаптування українського законодавства до міжнародних стандартів забезпечення рівності політичних прав чоловіків та жінок / М. Буроменський // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України: зб. наук. ст. / Акад. правових наук України, Харк. центр

колективній монографії за загальною редакцією Б. Кравченка¹ проблема правового статусу жінки розглянута через контекст державної служби. Це має значення для розуміння закономірностей того, як жінки почали залучатися до чиновницької діяльності у Російській імперії. Різним юридичним аспектам забезпечення прав жінки присвячені й інші вітчизняні роботи².

У кінці 90-х рр. ХХ ст. з'явилися дві спеціальні праці, у яких досліджено правовий статус жінки. Перша “Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України”³ побачила світ у 1999 році. Наступного року Академією правових наук України було підготовлено колективну працю за редакцією А.П. Гетьмана⁴, в якій розкрито окремі історико-правові сюжети щодо правового становища жінки на українських землях.

У роки незалежної України з'явилося й спеціальне історико-правове дисертаційне дослідження, присвячене правовому статусу жінок на території сучасної Української держави. Н.О. Бондаренко у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого у 2004 р. успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук „Розвиток прав жінок в УРСР: національний та міжнародний аспекти (1917 – 1991 р)”⁵. Дисертантка опрацювала методи дослідження правового статусу жінки (щоправда щодо зовсім іншого історичного періоду й історичного середовища), зробила історіографічний

жіночих дослідж. – Х., 1997.; Буроменський М. Участь жіночих організацій у законотворчості : український та зарубіжний досвід / М Буроменський // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України : зб. наук. ст. / Акад. правових наук України, Харк. центр жіночих дослідж. – Х., 1997.

¹ Гендерні аспекти державної служби : монографія / М. І. Пірен, Н. В. Грицак, Т. Е. Василевська, О. М. Іваницька ; за заг. ред. Б. Кравченка. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 335 с.

² Чубар Л. Права жінок в Україні як об'єкт правового захисту / Л. Чубар // Право України. – 2000. – №5.; Леонтєва Л. В. Права жінок та юридичні гарантії їх захисту в Україні (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / Л. В. Леонтєва ; Нац. ун-т. внутр. справ. – Х., 2005. – 20 с.

³ Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України. – Х. ; К., 1999. – 194 с.

⁴ Еволюція правового становища жінок : історія і сучасність : [зб. наук. ст.] / Акад. прав. наук України ; [упоряд. О. М. Руднева, О. Р. Дашковська ; наук. ред. А. П. Гетьман]. – Х. : Право, 2000. – 195 с.

⁵ Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР : національний та міжнародний аспекти (1917–1991) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / Н. О. Бондаренко; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Х. : 2004. – 20 с.

аналіз жіночих прав у науковому вимірі. Успішним є, на нашу думку, й аналіз закріплення прав жінок у національному законодавстві УРСР та міжнародно-правового співробітництва республіки у галузі захисту прав жінок.

Фундаментально і масштабно підійшла до “жіночої” проблеми з юридико-управлінської точки зору К.Б. Левченко¹. Основні аспекти формування та реалізації гендерної політики в Україні висвітлено Т.М. Мельник². Популярний характер має посібник, виданий у 1999 р. у Києві³. Він був використаний при написанні даної роботи для розуміння сучасних стандартів прав жінки, що дозволило збагатити методологічні підходи щодо історико-правового дослідження минулого. Питанням рівноправності жінок і чоловіків у новітній час присвячено низку міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, матеріали яких видано друком⁴. Серед них варто виділити збірку наукових праць щодо прав жінок у контексті проблем економічного розвитку і сполученого з ним трудового права⁵. Цікавий емпіричний матеріал, який сприяє визначенню теоретичних підстав дослідження будь-яких гендерних проблем, у тому числі в історико-правовому контексті, уміщений у

¹ Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні : визначення, формування, управління / К. Б. Левченко; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : НУВС, 2003. – 343 с. : табл. – Бібліогр. : с. 316-343.; Левченко К. Б. Конституційні засади реалізації жіночої політики в Україні / К. Б. Левченко // Право і безпека. – 2002. – № 3. ; Левченко К. Б. Механізми контролю за дотриманням прав жінок та досвід їх застосування на міжнародному та національному рівні / К. Б. Левченко // Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України : зб. наук. пр. – Х., 1999.; Левченко К. Б. Національний механізм формування та впровадження гендерної політики в Україні : іст.-прав. огляд / К. Б. Левченко. – Х. : НУВС, 2003. – 43 с. : іл.
Левченко К. Б. Права жінок : зміст, стан та перспективи розвитку / К. Б. Левченко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : НУВС, 2001. – 347 с. : табл.

² Мельник Т. М. Гендерна політика в Україні / Т. М. Мельник. – К., 1999. – 92 с.

³ Розуміння й використання механізму прав людини : посібник з жіночих людських прав : [перекл.] / [Дж. Мертус, М. Дат, Н. Флауерс, С. Кеніг] ; Інформ.-консультат. жін. центр. – К., 1999. – 89, [1] с.

⁴ Рівність жінок і чоловіків в Україні : правові аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Україна, Київ, 20-21 листоп. 2000 р.) / [упоряд. С. Дробишева ; ред. О. Кузьміна]. – К. : [ПРООН], 2001. – 231 с. – (Гендерна експертиза українського законодавства); Рівність : проблеми гендерної дискримінації : матеріали Всеукр. семінару “Механізм забезпечення рівноправності жінок та чоловіків в Україні”. – К., 1998. – 108 с.

⁵ Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення : зб. наук. ст. / Укр. ін-т. соц. дослідж., Міжнар. бюро праці ; [редкол. : В. І. Довженко (голова) та ін.]. – К. : Столиця, 1998. – 307 с. : іл., табл.

збірнику з питань гендерної статистики, підготовленому в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ще у 2000 році¹.

У 2005 році побачило світ ґрунтовне теоретико-правове дослідження О.Р. Дашковської „Жінка як суб’єкт права в аспекті гендерної рівності”². Ця робота має фундаментальний, системний характер. У ній проаналізовано комплексний аналіз ідейно-теоретичних джерел формування правового статусу жінок та особливостей реалізації ними своїх суб’єктивних прав. О.Р. Дашковська всебічно дослідила принцип гендерної рівності з позицій філософсько-правового аналізу. Особливе теоретичне значення, на нашу думку, має аналіз державно-правового захисту прав жінок. Проблема набула подальшого розвитку у дисертації того ж автора „Правове становище жінки в аспекті гендерної рівності: загальнотеоретичний аналіз”, успішно захищеній на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук у 2008 році³. У дисертації визначено закономірності формування і розвитку правового становища жінки як суб’єкта права, встановлення змісту гендерної рівності, шляхів її досягнення та правових засобів її забезпечення.

Важливими для розкриття теми даного дослідження у теоретико-методологічному сенсі є й інші висновки О.Р. Дашковської: „Багатовікова еволюція суспільних, в тому числі і сімейних відносин, демонструє розширення демократичних засад розбудови суспільства, сім’ї і держави. Жінка перетворилася з пасивного суб’єкта правовідносин на повноправного і рівного учасника... Рівність чоловіка і жінки є

¹ Власенко Н. С. Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків / Н. С. Власенко, Л. Д. Виноградова, І. В. Качалова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 54 с.

² Дашковська О. Р. Жінка як суб’єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук. України – Х. : Право, 2005. – 223 с. – Бібліогр.

³ Дашковська О. Р. Правове становище жінки в аспекті гендерної рівності : загальнотеоретичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / О. Р. Дашковська – Х., 2008. – 35 с.

невід'ємною частиною прогресу людства, елементом демократії і важливою умовою розбудови правової держави»¹.

Значну увагу проблематиці, сполученій із дослідженням правового статусу жінки на українських землях, приділили сучасні історики України, політологи, інші представники гуманітарної сфери знань.

У цілому, узагальнюючи, слід визнати, що новітня вітчизняна юридична історіографія лише епізодично зверталася до проблеми правового статусу жінок на українських землях у складі Російської імперії.

Певну увагу питанням жіночого руху, соціального положення жінок у Російській імперії, зокрема в губерніях, території яких входять сьогодні до складу України, у новітні часи приділяє загальна історіографія. Варто згадати захищену в 2001 р. у Чернівецькому національному університеті імені Ю. Федьковича дисертацію О.С. Гнатчук „Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст.)”².

Попри вади постановочного характеру, упереджений характер формулювання теми дослідження М.С. Вороніної „Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917 рр.)”, вона містить досить значний фактичний матеріал, який може бути використаний для певних історико-правових висновків. Особливо це стосується аналізу жіночої освіти, передусім початкової, рівня писемності серед жінок на Слобожанщині. М.С. Вороніна підготувала також низку інших статей і розвідок з гендерної проблематики³.

¹ Дашковська О. Р. Правове становище жінки в аспекті гендерної рівності : загальнотеоретичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / О. Р. Дашковська – Х., 2008. – С.27.

² Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. С. Гнатчук. – Чернівці, 2001. – 20 с.

³ Вороніна М. С. “Антимонопольні” дії жінок щодо вищої освіти в Харківській губернії у другій половині XIX ст. на початку XX ст. / М. С. Вороніна // Зб. наук. пр. – Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди. – Х., 2003. – Вип. 13.; Вороніна М. С. Жіноча професійна освіта в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. С. Вороніна // Проблеми історії та археології України : матеріали міжнар. наук. конф., (Харків, 16-18 трав. 2001 р.). – Х., 2001.; Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії : гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. С. Вороніна ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.; Вороніна М. С. Професійна освіта як ознака гендерної стратифікації жінок у промисловості Харківської губернії (в др. пол. XIX – на поч. XX ст.) / М. С. Вороніна // Зб. наук. пр. – Серія “Історія та

Серед неюридичних досліджень з питань, сполучених із характеристикою правового становища жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., варто назвати новаторську роботу М.В.Гримич з етнології, присвячену вивченню звичаєвого права¹. Серед іншого, дослідниця звернула увагу на особливостях так званого «жіночого права» у сфері правонаступництва. Проаналізовано особливості права власності залежно від статі власника («бабське» та «хазяйське» майно). У висновках дисертації надані досить цікаві характеристики цивільного звичаєвого права на українських землях. Для селянського середовища характерними були прояви патріархального права. Вказано також на важливій ролі жінки як правонаступниці домогосподаря.

Того ж року серед дисертаційних досліджень з історії України було захищено у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна і роботу М.С.Вороніної «Мешканки міст харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.)»². На жаль, правові характеристики соціальних процесів, що протікали серед харківського жіноцтва, не належать до сильних сторін цієї роботи, однак певну увагу їм автор все-таки приділила. Зокрема, було зроблено спробу проаналізувати правоздатність жінки – городянки. Також регіональним аспектам становища жінок України присвячено статтю Е.М. Баздиревої, опубліковану в 2003 році³.

Слід зауважити, що найбільш розробленою темою правового становища жінки на українських землях у складі Російської імперії у

географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди. – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 33–38.; Вороніна М. С. Розвиток жіночої професійної освіти в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття / М. С. Вороніна // Зб. наук. пр. – Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди. – Х., 2001. – Вип. 7. – С. 97–104.

¹ Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / М. В. Гримич. – К., 2005. – 30 с.

² Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії : гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. С. Вороніна ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.

³ Баздирева Е. М. До питання про становище жінки у другій половині XIX – на початку XX століття в Катеринославській губернії / Е. М. Баздирева // Грані : наук.-теорет. і громад. – політ. альм. – 2003. – № 2.

другій половині XIX – на початку XX ст. є висвітлення руху жінок за рівноправ'я, зокрема у сфері освіти. Тут варто згадати монографію Л.О. Смоляр «Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії»¹. Втім, це робота із галузі загальної (цивільної) історії. Спеціального історико-правового аналізу, заснованого на відповідному методологічному інструментарії, у ній фактично не вміщено. Іншою історичною працею, де проаналізовано перш за все суспільно-політичні аспекти жіночого руху на українських землях, є монографія М. Богачевської-Хомяк².

Багатоаспектність історичного виміру гендерної проблематики дозволяє долати міждисциплінарні бар'єри, використовувати в історико-правовому дослідженні здобутки не лише юридичної, історичної, а й навіть філологічної науки. В.Л. Погребна виконала дисертаційне дослідження з проблем фемінізму в російській критиці і романах письменниць другої половини XIX століття³. Ця робота сприяє розумінню соціального становища жінки на українських землях у складі Російської імперії, панівним у суспільстві ідеологічним та політичним уподобанням і міркуванням з «жіночого питання».

Цікавим є матеріал дисертаційного дослідження В.В. Боброва, захищеного у Києві в 1998 р. з історії педагогіки⁴. Дисертацію присвячено становленню й розвитку ліцеїв і гімназій на півдні України у XIX – на початку XX ст. Фактаж, накопичений вченим, цілком прийнятний і достовірний для використання при дослідженні правового статусу українських жінок у складі Російської імперії у вказаний період.

¹ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього : Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : Сторінки історії / Л. О. Смоляр. – Одеса : Astroprint, 1998. – 407 с. : іл., табл.

² Богачевська-Хомяк Марта. Білим по білому : Жінки в громад. житті України, 1884-1939 : [пер з англ.] / Марта Богачевська-Хомяк ; [голов. ред. С. Головки]. – К. : Либідь, 1995. – 422, [1] с., [16] арк. іл.

³ Погребна В. Л. Проблеми фемінізму в Російській критиці і романах письменниць другої половини XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філолог. наук : спец. 10.01.02 – “Російська література” / В. Л. Погребна ; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка – К., 2004. – 38 с.

⁴ Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій півдня України у XIX - на початку XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Заг. педагогіка, іст. педагогіки та освіти” / В. В. Бобров; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 18 с.

Певні методологічні аспекти щодо розкриття ролі й місця жінки в демократичних процесах сьогодення використані з роботи А.І. Стахневич „Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.): історичний аспект”¹. При тому, що досить дискусійним є віднесення цієї роботи з її хронологічними рамками (90-і роки XX – перші XXI ст.) до історичних досліджень, дисертантка робить досить цікавий висновок щодо сьогоденного періоду, що „переважна більшість жінок недостатньо реалізовує себе в професійній, громадсько-політичній, науковій діяльності оскільки їхній вибір, зазвичай, залежить від зовнішніх обставин, а не диктується потребами самовираження і самореалізації”². Якщо така ситуація має місце в сучасній, демократичній (що принаймні задекларовано у Конституції України) Українській Державі, то ще в більшій мірі дане положення стосується авторитарної Російської імперії, яка мала всі ознаки поліцейської держави, у другій половині XIX – на початку XX ст.

Окремо слід зауважити на значний фактичний матеріал і доволі успішну спробу його узагальнення на відомостях, накопичених упродовж століть, зроблену в монографії О.Я. Козулі³. Робота належить до загальної, цивільної історіографії й була створена на самому початку існування незалежної Української держави.

Сучасна зарубіжна література з питань правового становища жінки у Російській імперії належить переважно до досліджень, які проводяться у Російській Федерації. На особливу увагу заслуговують роботи Н.Л. Пушкарьової. Поруч з традиційним історико-правовим підходом⁴, автор широко застосовує методологічні новації. Цікавим є аналіз, який

¹ Стахневич А. І. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.) : історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. І. Стахневич. – Луганськ, 2004. – 20 с.

² Стахневич А. І. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.) : історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. І. Стахневич. – Луганськ, 2004. – С.16.

³ Козуля О. Я. Жінки в історії України / О. Я. Козуля. – К. : Укр. центр духов. культури, 1993. – 255 с.

⁴ Пушкарева Н. Л., Казьмина О. Е. Российская система законов о браке в XX в. и традиционные установки / Н. Л. Пушкарева, О. Е. Казьмина // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 4. – С. 67–68.

поєднує правові, етичні, моральні, політичні аспекти соціального статусу жінки в Російській імперії. Він вміщений у спеціальній монографії, підготовленій у 90-х рр. ХХ ст.¹ У цій праці вміщений вельми цікавий антропологічний аналіз статусу жінки у Російській імперії. Введено нове визначення: „шлюбний православний порядок”. Оригінальність методологічного підходу до створення цієї монографії, безумовно, належить, до її здобутків. Разом з тим, цю працю неможливо віднести до класичної науки історії держави і права.

Важливою для розуміння гендерних процесів у Російській імперії з позицій системного соціологічного, історичного, і у тому числі історико-правового аналізу є фундаментальна двотомна монографія Б.М. Миронова, присвячена реконструкції соціальної історії Росії часів імперії (XVIII – початок ХХ століття)². Масштабність проблематики роботи, прагнення до універсалізму, «всеосяжності» поєднуються у науковця із неухильним дотриманням російських державницьких позицій. Традиційно для російської історіографії (як дожовтневої, так і післяжовтневої) проводиться паралель між владою царя в державі й владою глави складного сімейства («большака»).

Щодо пореформених десятиріч, Б.М. Миронов відзначив певний прогрес «в гуманізації відносин між подружжям та між батьками і дітьми»³. Ця гуманізація стосувалася, за його думкою, перш за все міської сім'ї, передусім у промислових центрах. Він відзначає суть вказаних процесів у посиленні контролю з боку суспільства за правами жінок і дітей у сім'ях.

¹ Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины в доиндустриальной России: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) / Н. Л. Пушкарева ; [Рос. АН, Ин-т этнологии и антропологии]. – М. : НИЦ “Ладомир”, 1997. – 382, [2] с.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1. – 547, [1] с. : ил.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 2. – 566 с. : ил.

³ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1. – С.252.

Торкається питань правового статусу жінки в Російській імперії за загальним законодавством, зокрема шлюбно-сімейним, російський дослідник Ю.М. Гончаров¹. Ця монографія не має характеру дослідження з історії держави і права. Звернення до юридичних моментів є притаманною для загальноісторичних робіт правовою експозицією, яка не має (і не повинна мати) фахового, з точки зору підходів юридичної науки, характеру. При цьому, зрозуміло, автор робить головний акцент на елементах приватно-правового статусу жінок. Цей аналіз має службовий, допоміжний характер для розкриття загальноісторичної та загальносоціальної картини сибірської родини пореформених десятиріч. До здобутків автора маємо віднести і досить ґрунтовний історіографічний аналіз проблеми правового визначення сім'ї у законодавстві Російської імперії.

Досить цікавою у прагненні поєднати у дослідженні теоретичні та історичні аспекти є ґрунтована розвідка А.А. Темкіної з проблематики жіночого руху в Росії². У 1999 р. російська дослідниця С.В. Пашенцева захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, присвячену діяльності жіночих благодійних товариств Росії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.³ У цій роботі нею присвячено спеціальний підрозділ правовому статусу і структурі жіночих благодійних товариств. Однак, при цьому українського матеріалу автор цієї дисертації не торкається.

З точки зору політичної науки звернулася до гендерних питань у своїй дисертації С.Г. Айвазова⁴. У інших роботах¹ вона торкнулася й

¹ Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины ХІХ – начала ХХ в: Монография / Ю.М. Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с.

² Темкина А. А. Женское движение как общественное движение : история и теория / А. А. Темкина // Гендерные тетради. – СПб., 1997. – Вып. 1.

³ Пашенцева С. В. Деятельность женских благотворительных обществ России в конце ХІХ – начале ХХ века: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / С. В. Пашенцева. – М. : Моск. гос. соц. ун-т, 1999. – 26 с.

⁴ Айвазова С. Г. Женщины в российском обществе : гендерное измерение политического развития : дис. на соискание учен. степени докт полит. наук : спец. 23.00.02 “Полит. ин-ты, этнополит. конфликтология, нац. и полит. процессы технологии” / С. Г. Айвазова. – М., 1996. – 218 с.

історичних моментів. Це стосується, в першу чергу, політичних аспектів жіночого руху за рівноправ'я. Щодо методологічних підвалин підходу до дослідження правового становища жінки на українських землях у складі Російської імперії цікавими є міркування Т.О. Клименкової². Про актуальність боротьби за рівноправ'я жінок навіть в умовах сьогодення пише М. Малышева³. Соціальні аспекти проблеми підіймає Є. Мезенцева⁴. Огляд досягнення кращих стандартів захищеності прав жінок як результату історичного розвитку у демократичних країнах поданий у колективній монографії, виданій у 2000 р.⁵

Питання правового статусу жінок у Російській імперії, а відтак і на українських землях у її складі, у тому чи іншому контексті мали відлуння, чи вірніше зв'язок з науковим доробком зарубіжних авторів.

Частина з них може бути трактована як іноземці лише умовно. Мова йде про праці етнічних українців, представників української діаспори в Сполучених Штатах Америки та Канаді, написані англійською мовою. Найбільш значною тут є ґрунтовна праця М. Богачевської-Хом'як⁶, у якій цілісне авторське бачення проблеми прав жінок, їх втілення у громадській діяльності вдало реалізоване у поєднанні наукового підходу та есеїстичних розмірковувань.

Науковці далекого зарубіжжя «іноземного походження» спеціально на питаннях правового становища дореволюційної жінки в Україні не зупинялися. Однак, певне значення для розуміння проблеми мають

¹ Айвазова С. Г. Женское движение в России : традиции и современность / С. Г. Айвазова // Общественные науки и современность. – 1995. – № 2. – С. 121–130.; Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринтах равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы / С. Г. Айвазова. – М. : РИК Русанова, 1998. – 405 с.

² Клименкова Т. А. Женщина как феномен российской культуры. Взгляд из России / Т. А. Клименкова. – М. : Преображение, 1996. – 154 с.

³ Малышева М. М. Современный патриархат : социально-экономическое эссе / М. М. Малышева ; РАН. Ин-т соц.-экон. пробл. народонаселения, Моск. центр гендер. исслед. – М. : Academia, 2001. – 359 с. : ил.

⁴ Мезенцева Е. Женщина в меняющемся мире / Е. Мезенцева. – М. : Наука, 1992. – 144 с.

⁵ Обеспечение равенства полов: политика стран Западной Европы : [сб. ст.] / под ред. Е. Мезенцевой. – М. : Идея-пресс, 2000. – 312 с. : табл.

⁶ Богачевська-Хом'як Марта. Білим по білому : Жінки в громад. житті України, 1884-1939 : [пер з англ.] / Марта Богачевська-Хом'як ; [голов. ред. С. Головка]. – К. : Либідь, 1995. – 422, [1] с., [16] арк. іл.

декілька англomовних праць¹. У першу чергу, в світоглядному розумінні проблеми, формуванні ідеологічних засад жіночого руху в Російській імперії, його цілей та завдань, а також теоретичних обґрунтувань важливе значення мало видання російською мовою роботи видатного англійського філософа Д.С. Мілля². З точки зору узагальнення прав жінок, розуміння їх ролі у світі, що змінюється, особливе значення у зарубіжній науковій (передусім англomовній) літературі мають робота Е. Вогласта щодо політологічного та теоретико-правового аналізу прав жінок з точки зору принципу рівноправ'я³, а також колективна праця щодо ролі й місця жінок у політичному бутті⁴.

Окреме місце займає праця В. Вагнера⁵, в якій, зокрема, приділяється приділяється увага й шлюбним відносинам у дореволюційній Росії. Автор, з одного боку, звернувся до аналізу правового становища подружжя, у тому числі жінки в шлюбі, а з іншого – до ролі сімейного права у соціальних процесах, які протікали в Російській імперії. У монографії особлива увага приділена також питанням власності.

Певною мірою проблематики прав жінок, окремі історико-правові аспекти якої розкриті у даному дисертаційному дослідженні, стосується і матеріал монографічної роботи М. Фуколта⁶. Це широке історичне полотно полотно має окрім психологічних, загальносоціальних і навіть фізіологічних, ще й юридичні аспекти розвитку відносин статей у світовому вимірі.

Важливе значення для усвідомлення завдань удосконалення нормативно-правової бази, яка підкреслювала б об'єктивно обумовлені особливості правового становища жінки в суспільстві, мала перекладена у

¹ Men and Women in Politics : Democracy Still in the Making // A World Comparative Study. Inter-Parliamentary Union. – 1997. – P. 61–77.; Twenty five human rights / Center for Columbia University. – 1999. – 68 p.

² Милль Д. С. Подчиненность женщины : пер. с англ. / Д. С. Милль – СПб. : Изд. книгопродавца В. Н. Губинского, 1896. – 120 с.

³ Woglast E. Equality and the Rights of Women / E. Woglast. – 1983. – 128 p.

⁴ Men and Women in Politics : Democracy Still in the Making // A World Comparative Study. Inter-Parliamentary Union. – 1997.

⁵ Wagner W.G. Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia / W.G Wagner. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – 413 p.

⁶ Foucault M. The History of Sexuality / M. Foucault. – 1998. – Vol. 1.

1996 р. з англійської мови книга Д. Мертуса, де розкрито основні права жінок у сучасному світі¹.

Отже, особливо активно до історико-правових сюжетів, пов'язаних із правовим становищем жінки в Російській імперії, жіночими рухами, соціальним місцем жінки в суспільстві зверталися дослідники дореволюційного періоду. Дещо відродився інтерес до проблеми лише в часи незалежної України.

1.2. Опубліковані та архівні джерела з проблеми

Джерельна база дослідження є, на нашу думку, досить специфічною. У єдиному, комплексному масиві юридично значущої інформації та нормативно-правового матеріалу вона не склалася. Тому довелося формувати її буквально “по крихтах”. Широко використовувалися законодавчі та інші нормативно-правові акти Російської імперії, що визначали правове становище жінки на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Основний нормативний матеріал законодавчого характеру вміщено в другому та третьому зібраннях “Повного зібрання законів Російської імперії”, де вміщено закони, які у тій чи іншій мірі торкалися правового статусу жінок. У монографії використано також законодавчі акти, опубліковані у “Зводі законів Російською імперії” різних років видання. У значній мірі нормативно-правовий матеріал був почерпнутий з десятого тому Зводу “Закони цивільні”. Саме тут нормативно визначався статус жінки у контексті цивільного та сімейного права.

Певною мірою полегшило дослідницьке завдання формування джерельної бази монографії те, що окремими дореволюційними упорядниками були відповідним чином зібрані законодавчі та інші

¹ Мертус Д. Наші людські права : посібник з жіночих людських прав : [пер. з англ.] /Д. Мертус. – К. : Ужгород, 1996. – 201 с. : іл.

нормативно-правові акти Російської імперії, які визначали правове становище жінки. Це, у першу чергу, збірник, складений Л.А. Канторовичем¹. У ньому зібрані норми як приватного, так і публічного права, що визначали загальний та спеціальний правовий статус жінки в Російській імперії. Використовувалися й інші збірки нормативного матеріалу².

Для дослідження публічно-правового статусу жіноцтва дореволюційної Росії, який був визначальним і для правового становища жінок в українській її частині, важливим було використання виборчого законодавства як до Державної думи, так і до органів місцевого самоврядування³.

Специфічними опублікованими джерелами, які розкривають особливості правового становища жінок, заходи громадського характеру щодо його підвищення, суспільну боротьбу навколо «жіночого питання», стали збірки праць жіночих благодійних товариств і організацій⁴.

Роль матеріалів офіційного діловодства у даному дослідженні помітно нижча, ніж в інших історико-правових роботах, присвячених тому самому періодові. Це пояснюється тим, що безпосередньо в органах державної влади та місцевого самоврядування «жіноче питання» ставилося вкрай рідко. Більше до нього зверталися публіцистика і преса. Цим обумовлене і порівняно «скромне» використання архівних матеріалів. З вітчизняних архівів найбільшою мірою залучені документи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України,

¹ Законы о женщинах : (сб. всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола). / сост. Л. А. Канторович. – изд. неофиц. – СПб., 1899. – [4], 272 с.

² Думашевский А. Систематический свод решений кассационных департаментов Сената 1866–1873 г. : с подлинным текстом решений, извлеченными из них тезисами и критическим разбором их / А. Думашевский. – 2-е изд. – СПб., 1874–1875. – Т 1. – 22 с.; Русские гражданские законы / сост. А. Е. Нос – М. : Типог. В. А. Гатцук, 1886. – Ч. 2, вып. 2. – 442 с.

³ Мыш М. И. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / М. И. Мыш. – 7-е изд., испр и доп. – СПб., 1910. – XX, 1211 с.; Свод законов Российской империи изд. 1907 г. . – СПб. : Гос. тип., [1907]. – Т. 1, ч. 2 : Учреждения государственные. Положение о выборах в Государственную Думу. – 123 с.

⁴ Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организмов. Российской лигой равнопр. женщин в С.-Петербурге. – СПб. : Российская лига равноправия женщин, 1914–1915. – Т. 1. – 260 с.; Отчет Российской лиги равноправия женщин за 1914–1915 гг. – Пг., 1917. – С.39.

м. Київ. Як правило, мова йде про матеріали правозастосовної практики – притягнення жінок до кримінальної та адміністративної (“поліцейської”) відповідальності, стягнення з них недоїмок, заборгованості тощо.

У першу чергу, мова йде про один із найбільш інформативних фондів архіву – Ф. 442 – Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора. У ньому вміщено документи щодо правового статусу жінок, їх скарг і скарг членів родин. У роботі використано також окремі матеріали інших фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ: Ф. 1252 – Штаб-офіцер корпусу жандармів у Одесі, Ф. 339 – Помічник начальника Одеського жандармського управління в Одеському порту, Ф. 707 – Управління попечителя Київського учбового округу, Ф. 575 – Канцелярія Київського окружного фабричного інспектора, Ф. 335 – Канцелярія тимчасового Одеського генерал-губернатора, Ф.278 – Київське жандармське поліцейське управління залізниць.

З місцевих архівних установ досить широко використовувалися зібрання документів Державного архіву Харківської області. В зв’язку з тим, що ніяких спеціально уповноважених органів влади, які б опікувалися жіночими питаннями, ні в губерніях, ні в імперії в цілому створено не було, використовувалися матеріали різних фондів, які стосувалися тих чи інших особливостей правового становища жінок. Це фонди: Ф. 29 – Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє (містить матеріали про організацію Харківських вищих жіночих курсів), Ф. 201 – Харківське медичне товариство (про регулювання діяльності вищих жіночих медичних курсів), Ф. 266 – Канцелярія директора народних училищ (про організацію діяльності недільних шкіл), Ф. 667 – Харківський університет (матеріали щодо допуску дівчат до навчання у вищих навчальних закладах), Ф. 354 – Родопомічний учбовий заклад Харківського губернського земства. Таким чином, в основному документи, які зберігаються у Державному архіві Харківської області, висвітлюють таку

сторону «жіночого питання», як жіноча освіта, передусім вища. У цьому ж архіві були знайдені й використані документи цивільних та кримінальних справ, суб'єктами і фігурантами в яких виступали представниці жіночої статі. Вони відклалися у фондах Ф. 131 – Канцелярія старших нотаріусів Харківського окружного суду, Ф. 372 – Харківський окружний суд, Ф. 374 – Ізюмський окружний суд.

Документи Державного архіву Донецької області послуговувалися для характеристики становища жінок, які вступили на державну службу, зокрема по поштово-телеграфному відомству. Було використано документи фондів: Ф. 78 – Велико-Янісольське поштово-телеграфне відділення Катеринославського поштово-телеграфного округу та Ф.80 – Вознесенська руднична поштово-телеграфна контора.

У монографічному дослідженні використано також документи Російського державного історичного архіву. Це фонди Ф. 1409 – Власна його імператорської величності канцелярія; Ф. 575 – Головне управління неокладних зборів і казенного продажу напоїв.

Таким чином, при підготовці монографії використано матеріали 19 фондів трьох українських та однієї зарубіжної архівних установ.

При підготовці монографії значна увага була приділена вивченню та використанню матеріалів періодичного друку. Вони містять широку суспільну полеміку щодо правового статусу жінок. Перевага надавалася у цих публікаціях публічно-правовим аспектам рівноправ'я жінок: їх виборчим правам, правам на державну службу, охорони найманої праці тощо. Були використані часописи: передусім «Женский вестник», «Женское дело», «Союз женщин».

Таким чином, можемо стверджувати, що монографія виконана на змістовній і достовірній джерельній базі історико-правового дослідження.

1.3. Теоретичне підґрунття дослідження

Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії визначалося загальними тенденціями його зміни у світі. З одного боку, це відбувалося в залежності від того чи іншого цивілізаційного забарвлення державно-правових процесів, а з іншого – від особливостей становлення і розвитку окремих правових систем.

Філософське бачення жінки як специфічного суб'єкта права, з власними фізіологічними, психологічними, психофізичними особливостями відноситься у тій чи іншій мірі до усіх світоглядних парадигм. Належність російського права другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до тодішньої форми континентальної правової сім'ї вимушує звернутися до аналізу філософського надбання середземноморської цивілізації. У першу чергу мова йде про здобутки і справжні скарби античної філософії, передусім давньогрецької.

У ідеальній державі Платона сім'я не існує як соціальний і правовий інститут, а спільність дружин є, на нашу думку, не лише відлунням мононорм додержавного періоду в існуванні суспільства, а й ставленням до жінки як до другорядної особистості. Платон змалював, як на його думку, зразкову державу, яка постає, по суті, як військовий табір, в якому сім'я у колишньому розумінні слова не існує. Спільність дружин, які в правовому становищі рівні з чоловіками, і дітей – вираження вищої форми єдності й єдності громадян такої держави¹.

Аристотель спростовував ідею спільності дружин і дітей у Платона. Сім'я для людини, на його думку, найважливіший елемент державного устрою. У цьому зв'язку він надає великого значення інституту шлюбу, який забезпечує правове становище заміжньої жінки, народження здорових дітей, і визначає шляхи виховання майбутніх громадян. При цьому

¹ Платон. Государство // Сочинения: В 3-х т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3., С. 254-259

Аристотель відмовляв жінці у формальному рівноправ'ї, вважаючи її другорядною істотою порівняно з чоловіком¹.

Середньовічна теоретична і філософська думка не опікувалася спеціально проблемою соціального та правового статусу жінок. Теологічна християнська доктрина, починаючи від створення Єви з ребра Адамового, беззастережно домінувала в суспільстві. Просвітництво доби великих буржуазних революцій Європи і Північної Америки відродило інтерес до проблеми.

Такі ідеологи школи природного права XVII-XVIII ст., як Г. Гроцій, Б. Спіноза, Д. Локк, Ф. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо головну увагу зосереджували на обґрунтуванні принципів непорушності приватної власності, волі, рівності, законності, справедливості і розглядали їх як прояв дії природних законів. Здійснення своїх прогресивних для певного етапу суспільного розвитку ідеалів вони пов'язували із закріпленням цих принципів у нормах позитивного права².

Жінка, її правове становище, його філософське обґрунтування притягали увагу якщо не завжди творців законів, то мислителів – постійно. Глибокий аналіз політико-правових поглядів на питання правового статусу жінки в суспільстві міститься у монографії О.Р. Дашковської „Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності”³. Нею висвітлено погляди Платона, Аристотеля на статус жінки. Християнські підходи, висловлені у поглядах Августина Блаженного та Томи Аквінського. Жодною мірою про правову рівність чоловіка та жінки в середньовічних роботах не йдеться. Жінці надається другорядна, обслуговуюча роль⁴.

¹ Аристотель. Політика. – Аристотель: Сочинения в 4 т. ; Т. 4, М. : Мысль, 1983. – 832 с.

² Руднева О. М. Гендерна рівність у праві України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / Руднева Олександра Миколаївна. – Х., 2002. – С.87.

³ Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук. України – Х. : Право, 2005. – 223 с.

⁴ Дашковська О. Р. Правове становище жінки в аспекті гендерної рівності : загальнотеоретичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / О. Р. Дашковська – Х., 2008. – С.9.

Приєднуємося до точки зору дисертанта (О.Р. Дашковської), що фемінізм у політико-правовій думці зародився і почав розвиватися у XIV – XV ст.ст. у праці Х. Пізанської „Книга про град жіночий”. Вона спростовувала низку найбільш одіозних постулатів про нездатність жінки до політичної та державної діяльності. При цьому мислительною робився глибокий принциповий і логічний висновок про те, що „природні здібності жінок не можуть проявитися, тому що вони не одержують однакової з чоловіками освіти”¹. Важливість дещо призабутих, на жаль, поглядів Х. Пізанської підкреслює переклад її праці російською мовою у 1991 р.²

Зміна суспільних пріоритетів, ціннісних орієнтацій при переході до нового часу трансформувала і бачення місця та ролі жінки в суспільстві, а отже – і її правового становища. Це стосується передовсім європейської цивілізації, оскільки традиціоналістський Схід упродовж століть, якщо не тисячоліть не знав скільки-небудь радикальних змін у правовому та соціальному становищі жінки („Схід – справа тонка”³). Розвиток капіталістичних відносин, цивільного обігу обумовлювали розширення обсягів виробництва і підвищення інтенсивності переходу власності.

Ідеологічне та теоретичне підґрунтя руху за жіночі права сформувалося ще у кінці XVII – на початку XVIII ст. Мова йде про праці французького філософа Ф. Пуллена де ля Барра та англійської громадської діячки М. Астелл. Перший доводив, що нерівність статей є результатом підпорядкування жінок грубій фізичній силі чоловіків, а не велінь природи. Друга вважала, що жінкам притаманний однаковий з чоловіками інтелектуальний потенціал, і тому вони мають однакове ж право на освіту⁴.

¹ Дашковська О. Р. Жінка як суб’єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук. України – Х. : Право, 2005. – С.15.

² Пізанская К. Книга о граде женском // Пятнадцать радостей брака, и другие сочинения французских авторов XIV – XV веков : [перевод] / [сост. и отв. ред. Ю. Л. Бессмертный]. – М. : Наука, 1991. – 317 с.

³ І навіть, як показує історичний досвід, радикальні радянсько-комуністичні заходи досить бруталного, як нашу думку, соціально-експериментаторського характеру з „розкріпачення” жінки Сходу не дали своїх сподіваних наслідків. „Звільнена” жінка у радянських республіках (наприклад, середньоазійських), хоч і формально зрівняна з чоловіком, все ж таки залишалася у колі неформальних обмежень і норм традиціоналістського суспільства, що в повній мірі показав пострадянський період.

⁴ Дашковська О. Р. Жінка як суб’єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук. України – Х. : Право, 2005. – С.15.

Певний внесок у розвиток ідеї про покращання правового статусу жінок зробила епоха Просвітництва. Важливим для цього був один із основоположних постулатів: „У філософії ... появи так званої „прикладної філософії”, чією метою стало застосувати філософські принципи для практичних цілей – подолання забобонів і прищеплення „духу свободи”... Саму ж „свободу” було витлумачено як один із універсальних законів природи, що їм підлягають прояви людської діяльності так само, як і раціонально влаштована система всесвіту”¹. Цей „дух свободи” став реалізацією ідеї „емансипації” (звільнення²) людини у другій половині XVIII ст. Логічним (незалежно від прямих формулювань у тогочасних текстах) було її розповсюдження в конкретних історико-правових умовах і на права жінок. Вона була втілена не лише у працях просвітителів XVIII ст., а й у драматичних подіях великих буржуазних революцій.

Особливо це стосувалося Великої Французької буржуазної революції 1789 – 1794 рр., яка стала справжнім переломним пунктом не лише європейської, а й по суті світової історії. Однією із знаменних подій став похід паризьких жінок на Версаль 5-6 жовтня 1789 р.³ Наслідком було переселення короля і Національних зборів у Париж. Перший став фактичним заручником революції, другі – продовжили діяльність у справжній гущавині санкюлотизму.

Велика Французька революція зробила важливий крок до рівноправ'я жінок та чоловіків у тій сфері правового регулювання, де цього найбільш і слід було чекати – у галузі сімейного права. Серед інших реформ були суттєво звужені обмеження канонічного права. Уперше в добу якобінства атеїзм вийшов на загальнодержавний рівень. „Вимоги до укладення шлюбів, згоди батьків були зведені до мінімуму. Сам шлюб розглядався як „цивільний договір”... Відповідно кожний з подружжя міг заявити про

¹ Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – С.101.

² Підпригора О. А. Емансипація / О. А. Підпригора // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – С. 356.

³ Карлейль Т. История Французской революции / Т. Карлейль ; пер. с англ. Ю. В. Дубровина, Е. А. Мельниковой. – М. : Мысль, 1991. – С.154-182.

розірвання договору і зажадати розводу: досить було заявити про „розбіжність темпераментів чи характерів”. Було введено обов’язкове цивільне одруження”¹. І хоча революційні перетворення не отримали розповсюдження у тогочасній Європі, сама ідея цивільного шлюбу і рівноправності подружжя міцно вкоренилася у доктринальній правовій свідомості. Користуючись „крилатим висловом” М.С. Горбачова, „процес пішов”.

Революційні події підштовхнули розвиток ліберально-демократичної ідеології: „Розуміння демократії лібералами відрізнялося від класичної концепції Ж.Ж. Руссо. ...Якщо для Ж.Ж. Руссо думка про інтереси жінок як суспільної групи не має сенсу (інтереси жінок збігаються з інтересами родини і суспільства), то ліберали XVIII – XIX ст. розпочали боротьбу за інтереси усіх раніше не представлених у політиці груп (жінок, темношкірих, робітників, слуг тощо)”².

Епоха буржуазних революцій у Європі та Північній Америці, а також ідейно сполучений з нею напрям Просвітництва, породили нову літературу, де обґрунтовувалися зміни бачення на жінку в суспільстві, а отже і в праві. Н.О. Бондаренко у своєму дисертаційному дослідженні, захищеному у 2004 році, відзначає особливості цієї течії у англійській літературі: «У ході буржуазних революцій, що передусім були революціями «права», «правосвідомості», про свої претензії на роль повноцінних громадянок заявляють і жінки Англії. Перш за все, це Марія Вольстонкрафт – авторка праці «На захист прав жінок» (1792 р.), в якій докладно описано становище неучтва і рабської покірності, на яке через соціальні забобони і систему виховання були приречені жінки. Вона проаналізувала «гідності жіночого характеру», підкресливши, що вони є результатом чоловічого погляду на жінок; критикувала дуже популярні у той час погляди на виховання відомого французького філософа

¹ Харитонova О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи : Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції : посібник / О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов. – Х. : Одісей, 2002. – С.405.

² Дашковська О. Р. Жінка як суб’єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук. України – Х. : Право, 2005. – С.21.

Ж.Ж. Руссо, який уважав, що жінка ніколи не спроможна відчутти себе незалежною, що нею треба керувати. Марія Вольстонкрафт негативно ставилася до інституту шлюбу із його підходом, що принижує місце і позицію жінки, а також критикувала законодавство, яке закріплює підлегле становище жінок. На її думку, надання жінкам усіх громадянських прав служить не лише ідеї справедливості, а й виступає необхідною передумовою для їх всебічного розвитку»¹.

Найперше масово і найбільш виразно ідеї рівноправ'я чоловіків і жінок проявилися у суфражистському русі. Суфражизм – це жіночий рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав, який виник у другій половині XIX ст. у Англії². Пізніше він поширився у США. Ліберальний фемінізм ставив своїм завданням законодавче забезпечення рівності статей і, як наслідок, недостатньо уваги приділяв природженим відмінностям між чоловіками й жінками, випускаючи при цьому з виду структурний дисбаланс влади між статями і системну природу дискримінації.

Передумови суфражистського руху, який вплинув на становлення політико-правової думки про рівноправ'я жінок у контексті магістрального руху людства до рівності й забезпечення прав громадян, закладалися ще у першій половині позаминулого століття. Як вказує К.Б. Левченко: „Саме в ці часи розгорталися два різні, але рівною мірою значущі і для суспільства, і для жіночих доль процеси – масове розповсюдження жіночої праці і поступове встановлення контролю за народжуваністю”³. Думається, це все-таки не всі чинники становлення та активізації руху за політичні права жінок. Це логічно впливало з однієї з головних суспільних тенденцій у історії людства – до подолання станових соціальних перегородок і

¹ Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР : національний та міжнародний аспекти (1917–1991) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / Н. О. Бондаренко; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Х. : 2004. – С.18.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2004. – Х., 1426 с. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2004. – Х. – С.1219.

³ Левченко К. Б. Права жінок : зміст, стан та перспективи розвитку / К. Б. Левченко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : НУВС, 2001. – С.25.

встановлення формально-юридичного рівноправ'я громадян. Недарма хронологічно вказані процеси, які швидко набули транснаціонального характеру, співпадають з формуванням однієї з найбільш універсальних категорій сучасного політико-правового буття – правової держави.

Слід зауважити, що становленню суфражистського руху сприяло опрацювання у англійській філософській та філософсько-правовій думці другої половини ХІХ ст., передусім ліберальної течії, так званого жіночого питання. Особливе місце щодо такої постановки питання належить творчому доробку Дж.-С. Мілля. Його перу належить праця «Підпорядкованість жінки»¹. Мілля не був оригінальним у ствердженні необхідності рівноправ'я чоловіка та жінки, але приділив серед тогочасних лібералів цьому питанню чи не найбільше уваги. Обґрунтовуючи характерну для модерної буржуазної епохи, він вказував на необхідність надання жінці рівних конкурентних можливостей поруч із чоловіком у суспільстві. Знижений соціальний та правовий статус жінок він обґрунтовував прагненням перших до панування, побудованого на фізичній перевазі в силі. Мілля також заперечував поширені у той час твердження про розумову неповноцінність жінок.

На українських землях у складі Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ліберальна ідеологія також отримала значне розповсюдження. На особливу увагу, серед інших численних праць, заслуговує наукове надбання С. Десницького, уродженця Ніжина Чернігівської губернії. Він не вважав домінуюче становище чоловіка у тогочасному суспільстві чимось об'єктивно обумовленим, тим більше природним правом. Виходячи з аксіологічного аналізу теорії природного права, вчений доводив необхідність рівноправ'я чоловіків і жінок, тим самим стверджуючи суспільну потребу в емансипації жінки². Досить

¹ Милль Д. С. Подчиненность женщины : пер. с англ. / Д. С. Милль – СПб. : Изд. книгопродавца В. Н. Губинского, 1896. – 120 с.

² Загряцков М. Д. Общественно-политические взгляды С. Е. Десницкого / М. Д. Загряцков // Вопросы истории. – 1949. – № 7. – С. 9–18.; Покровский С. А. Политические и правовые взгляды С. Е. Десницкого / С. А. Покровский. – М.: Госюриздат, 1955. – 168 с.

цікавою є характеристика ліберального погляду на правове становище жінки у тогочасному суспільстві, дана у дисертаційному дослідженні Н.О. Бондаренко: «В Україні представники ліберального напрямку розглядали емансипацію жінки як процес становлення особистості і її самореалізацію. Виключно важливе значення в цьому процесі відводилось розвитку духовної культури і освіти серед жінок. Своєю теоретичною і практичною діяльністю цю ідею підтримав український історик і громадський діяч М. Драгоманов. Він вважав, що при вирішенні жіночого питання не потрібно створювати окремі жіночі організації, бо жіноча справа не існує відокремлено від загальнолюдської і культурної справи»¹.

К.Д. Ушинський рішуче відстоював рівноправність жінок у всіх сферах життя². Він склав розгорнутий план перебудови жіночої освіти і зрівняння його в змісті і правах з освітою чоловіків. Перший практичний досвід реалізації цього плану був здійснений їм при реформі Смольного інституту благородних дівчат. Проте досвід не вдалося довести до кінця. Керівництво Маріїнського відомства вимусило його в 1862 р. покинути інститут і назавжди перегородило К.Д. Ушинському шлях до практичної педагогічної діяльності.

Проблема рівноправ'я жінок протягом останніх років XIX і початку XX ст. у багатьох випадках (втім, як і зараз) розглядалася під кутом зору побудови правової держави і громадянського суспільства. Ідея правової держави і заклики до неї склалися на етапі боротьби демократичних суспільних сил (незалежно від національно-державної належності) з абсолютизмом, деспотизмом, поліцейською державою. Речником цієї та сполучених з нею ідей виступали ліберальні сили. Людський вимір поступово стає головною серцевиною поняття правової держави. Методологічно глибоким у цьому контексті є висновок російського

¹ Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР : національний та міжнародний аспекти (1917–1991) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / Н. О. Бондаренко; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Х. : 2004. – С.21.

² Ушинський К. Д. Собрание сочинений / К. Д. Ушинский ; гл. ред. А. М. Еголин. – М. ; Л. : Акад. пед наук РСФСР, Образцовая тип. в Москве, 1948. – Т. 3. : Педагогические статьи, 1862. – 1870 гг. – С.141.

дослідника А.Н. Соколова, який дозволяє визначити суттєву складову теоретичного підґрунтя даної роботи: „...Правова держава не лише одна з найбільш значущих загальнодержавних цінностей, покликаних затвердити гуманістичне начало, справедливість, але й вельми ефективний практичний інститут забезпечення і захисту прав і свобод, честі й гідності особистості...”¹.

Саме тому об’єктивні суспільні процеси „охоплювали” так зване „жіноче питання” у єдиному цілому. Щодо прояву загальних тенденцій у конкретно-історичних умовах, варто приєднатися до досить загального висновку К.Б. Левченко: „В Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століття також не було єдиних поглядів на жіночий рух. Існувало щонайменше три течії. Наталія Кобринська та її прихильники наголошували на жіночому питанні та організаційній праці, доводячи необхідність жінкам працювати, намагалися організувати дитячі садки, вважали спільні кухні шляхом до визволення жінок, вели активну видавничу діяльність, підтримували контакти з передовими діячами української культури. Консервативно налаштовані жінки середнього класу, яких підтримували чоловіки їхнього кола, схилялися до традиційної жіночої діяльності – прибирати і прикрашувати церкви. Молоді жінки, захоплені соціалізмом, стверджували, що фемінізм віддзеркалює тільки буржуазні погляди, і слідом за радикальними народниками, вважали, що потрібно цілком віддатися невідкладним справам визволення народу та боротьбі за класову справедливість”².

В останні роки ХІХ і особливо у дореволюційний період ХХ ст. дуже поширеними і популярними в Російській імперії, і особливо у промислово розвинених центрах, серед яких було чимало українських міст Лівобережжя і Півдня, а також Київ, виявилися соціалістичні ідеї. Їхнім

¹ Соколов Д. Назначение женщины по учению слова Божия / Д. Соколов. – СПб. : Тип. и лит. И. А. Горчакова, 1862. – С.4.

² Левченко К. Б. Права жінок : зміст, стан та перспективи розвитку / К. Б. Левченко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : НУВС, 2001. – С.27.

ідеологічним підґрунтям у більшості випадків стали різні «модифікації» марксистської теорії.

Згідно з нею суспільна роль жінок, досягнення ними рівноправ'я з чоловіками розглядалися під кутом економічних, виробничих відносин, їх місця у суспільному виробництві. Розширення залучення жінок до останнього класиками марксизму відзначали об'єктивно прогресивне явище. Працююча жінка в капіталістичному суспільстві залишалась безправною тому, що широке коло соціально-економічних проблем залишались нерозв'язаними: це і низька кваліфікація жіночої праці, і нерівна заробітна платня за однакову з чоловіком роботу, і шкідливі для жіночого організму умови виробництва, і проблема суперечності між виробничою діяльністю і функціями дружини, матері, домашньої господині. Марксистки вважали, що зламати психологічний стереотип суспільства про неповноцінність жінки як особи, звільнити їх від невільницького становища на виробництві, у суспільно-політичному житті, розкріпачити в сім'ї та побуті можна шляхом пролетарської революції і встановлення держави диктатури пролетаріату¹.

Одним із головних провідників марксизму в дореволюційній Росії став В.І. Ленін (Ульянов). Його погляди на жінку, зокрема на її роль у революційному рухові, досить широко висвітлені у радянській історіографії². Ленін вбачав у жінці передусім революціонерку, учасницю загального пролетарського визвольного руху. Мали місце його програмні погляди на визволення жінки з-під соціального, передусім капіталістичного ярма³. Лідер російського ліворадикального крила марксизму (більшовиків), як і його ідейні попередники, обстоював досягнення рівноправ'я жінок через зміни у площині організації

¹ Бондаренко Н. О. Развитие прав женщин в УРСР : национальный та международный аспекты (1917–1991) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / Н. О. Бондаренко; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Х. : 2004. – С.26.

² Бильшай В. Л. Решение женского вопроса в СССР / В. Л. Бильшай. – 2-е изд., перераб. – М. : Госполитиздат, 1959. – 264 с.

³ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці // Повне збір. творів / В. І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 39. – С. 185–191.; Ленін В. І. До жінок - робітниць // Повне збір. творів / В. І. Ленін – 5-е вид. – Т. 40. – С. 152–153.

суспільної праці. Ленін пов'язував визволення жінки з її участю в суспільному виробництві: «Для повного визволення жінки і справжньої рівності її з чоловіком треба, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь у спільній продуктивній праці»¹.

Як наслідок, суспільно активні жінки були задіяні, в залежності від політичних міркувань і уподобань, у найрізноманітніших діях – від збору пожертв на будівництво храмів чи пам'ятників різним царям, героям, святым чи ієрархам церкви до участі в терористичних організаціях, виготовленні бомб, замах на представників влади чи агітаційних заходах серед робітництва. За таких обставин реальний соціальний статус жінок у Російській імперії, зокрема тих, які перебували на території українських губерній, суттєво відрізнявся від формально-юридично визначеного імперським законодавством.

Важливим для визначення параметрів майбутнього дослідження є й розуміння поділу жіноцтва за видами соціального та правового статусу. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалися складні процеси переходу від станового до фактично позастанового, буржуазного суспільства. Отже, правовий статус жінки залежав спершу від належності до певного стану (дворянство, духовенство, селянство, міські стани – купецтво, цехові, міщани), потім до соціального класу (міська та сільська буржуазія, поміщики – латифундисти, наймані робітники, дрібні виробники та ремісники, селянство).

У той же час, правовий статус жінки визначався й іншими чинниками, а саме належністю:

- до неповнолітніх дівчат;
- до повнолітніх незаміжніх дівчат;
- до заміжніх жінок;
- до вдовиць.

¹ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці // Повне зібр. творів / В. І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 39. – С. 188.

Окремий правовий статус мали також черниці різних конфесій, жінки, які отримали церковне розлучення, ті, які були позбавлені тих чи інших прав в установленому порядку, зокрема за рішенням судових та адміністративних органів.

І нарешті, важливий у методологічному відношенні висновок належить видатному українському правникові та історикові права О.Ф. Кістяківському: „Можна визнати спільним недоліком науково-історичних і науково-філософських досліджень з кримінального права деяку схильність переносити кримінально-правові поняття, які народилися та стали панівними у більш пізні періоди, у більш ранні часи, яким вони були або зовсім чужі, або в незначній мірі властиві”¹. Розібратися в понятійному апараті у історичному контексті важливо не лише щодо кримінально-правових відносин, але й інших галузей права.

Таким чином, підсумовуючи, можна окреслити кілька основоположних теоретичних моментів, які мають принципове значення для дослідження правового становища жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

По-перше, правовий статус жінки за законодавством Російської імперії у силу суспільного розвитку, розшарування, кризових ситуацій, наростання революційного, а на національних „окраїнах” (таких як Україна у тодішньому імперському розумінні) – ще й національно-визвольного руху (у обставинах різкого загострення суперечностей між ліберальними і консервативними силами), суттєво відрізнявся від реального соціального.

По-друге, до цього часу існує теоретико-історична суперечка, чи існувало у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. окреме „жіноче питання”, чи воно залишалось складником загальносоціальних проблем. Однак, у будь-якому випадку питання

¹ Кістяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал русского уголовного законодательства. / А. Ф. Кістяковский. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Тип. Давиденко, 1882. – Ч. Общая. – IV. – С.8.

наукового висвітлення правового статусу жінки на українських землях у складі Російської імперії вимагає аналізу під кутом зору соціально-правовим та політико-правовим.

По-третє, правовий статус жінки в українських губерніях, окрім чинного загального законодавства Російської імперії, визначався спеціальними актами для колишніх привілейованих, різними нормативними чинниками, дія яких зберігалася з часів Гетьманщини, місцевим звичаєвим правом.

По-четверте, викладене робить методологічно неможливим „вихопити” правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії безпосередньо з середини ХІХ ст. Навпаки, виникає потреба у стислій історико-правовій експозиції цього правового становища. Викладені теоретичні моменти зумовлюють також підбір методів дослідження – формування його методологічної бази.

*

*

*

Таким чином, питання правового становища жінок на українських землях у складі Російської імперії є багатоаспектним. Як мало яке інше, воно нерозривно пов’язане із загальноісторичними та загальносоціальними процесами. Впродовж століть жінка характеризувалася як неповноцінна, нерівноправна з чоловіком особистість. У досліджуваний період у світі склався певною мірою синхронізований процес складання жіночого руху, який викристалізувався як суфражистський.

Основний вектор цього руху, як відомо, був спрямований на досягнення жінками повного рівноправ’я з чоловіками. При цьому різні питання соціального становища, економічного стану, культурних відносин у певній мірі відображалися в загальній та спеціальній науковій літературі.

У дореволюційний період наукових праць щодо правового становища жінок у Російській імперії, і зокрема на українських землях у її

складі було створено не надто багато. Більшість робіт мали популярний чи публіцистичний характер. Поруч з тим, з темою дотично пов'язані чимало публікацій історичного та економічного плану. У радянський період питання правового становища жінки у Російській імперії (зокрема на українських землях) розглядалося майже винятково під кутом зору класової боротьби пролетаріату і участі в ній жінок. Позиції класового, партійного підходу не йшли на користь об'єктивності висвітлення історико-правових тем взагалі.

Лише за часів незалежності були залучені нові методологічні підходи, які дозволили досить об'єктивно і неупереджено вийти на рівень порозуміння минулого в його правовому вимірі. І в Україні, й близькому зарубіжжі чимало уваги приділялося питанням гендерної рівності, гендерної політики тощо. Разом з тим, можна констатувати, що спеціального комплексного дослідження правового становища жінок на українських землях у складі Російської імперії до цього часу у вітчизняній історико-правовій науці не створено.

Щодо теоретичного підґрунтя дослідження, воно базоване на зверненні до питань прав жінок, їхнього соціального та правового статусу, яке супроводжує світову філософську та політико-правову думку упродовж усього часу існування людської цивілізації. Гендерна проблема, питання рівноправ'я (чи ні) жінок і чоловіків протягом століть існували об'єктивно, навіть не будучи сформульованими і доктринально визначеними.

Однак, саме XIX століття поставило «жіноче питання» на порядок денний суспільного розвитку в усіх основних європейських країнах, у тому числі величезній євразійській імперії – Російській. Це мало прояви як у створенні публіцистичної та теоретичної літератури, у тому числі перекладі іноземної російською мовою, так і у політизації жіночого руху на початку XX ст.

Таким чином, підсумовуючи, можемо зробити висновки, що:

- спеціально проблема правового статусу жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. у вітчизняній науці історії держави і права не досліджувалася; такого роду дослідження здійснюється уперше;

- на цей час напрацьовано досить ґрунтовну і достовірну теоретичну базу щодо дослідження правового механізму забезпечення рівноправ'я жінок, порівняння правового статусу чоловіка та жінки у досліджуваний період саме на українських землях.

РОЗДІЛ 2

Публічно-правовий статус жінки на українських землях у складі Російської імперії

2.1. Основні риси розвитку правового становища жінки на українських землях до середини XIX ст.: історико-правова експозиція

Правовий статус жінки на українських землях до великих реформ 1860 – 1870-х рр. заслуговує на спеціальне дослідження. Ще право Київської Русі приділяло особливу увагу визначенню особливостей правового становища жінок. Утворення держави і права історично співпадало зі складанням парного (частіше моногамного) шлюбу, а отже об'єктивно вимагало визначення правового статусу кожного з подружжя, батьків і дітей. Складання інститутів власності обумовлювало й специфіку майнових прав, і водночас із давніх-давен закріплювалися й особливості кримінально-правової охорони життя, здоров'я, немайнових прав жінки (як доньки, дружини, сестри, матері).

Особливості правового статусу жінок в Давньоруській державі визначені історико-правовими актами, які стали вже хрестоматійними. На його формування мали відбиток як те, що поділ прав і обов'язків на „чоловічі” та „жіночі” був пов'язаний, у першу чергу, із відмінностями, обумовленими становищем членів подружжя у шлюбі, так і соціальний статус конкретної жінки. Соціально-економічний розвиток східного слов'янства обумовлював соціальну нерівність. Розпадалися господарські зв'язки великих і виділялися малі сім'ї¹.

На етапі ранньодержавного розвитку Київської Русі приватне і публічне право не були чітко відділені, а отже не мав відокремлення приватноправовий і публічноправовий статус давньоруської жінки.

¹ Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі / В. М. Ричка // Український істор. журнал. – 1992. – №1. – С. 131.

Перша згадка про можливість для жінок володіти певним майном міститься уже у русько-візантійському договорі 911 р., укладеному київським великим князем Олегом. У ньому стверджувалося право дружини на певну частину майна, спільного з чоловіком, навіть у випадку притягнення останнього до кримінальної відповідальності: „...А и жена убившаго да имеетъ, толицем же, пребудеть по закону...”¹.

Мала парна сім'я не тільки ставала „осередком” („ячейкою”) суспільства, його господарської діяльності, але і відповідала соціальному розшаруванню, закріпленому нормами ранньофеодального права. Саме тому така значна увага приділялася давньоруським правом регламентації шлюбно-сімейних відносин. Як наслідок, сімейно-правовий статус (як і цивільно-правовий у цілому) жінки в Київській Русі досить чітко виписаний передусім у церковних статутах (уставах): Уставі Володимира і Уставі Ярослава. Як вказував М.С. Грушевський, у цих двох уставах окреслюються певні юридичні сюжети, пов'язані з правовідносинами, суб'єктами яких були жінки.

Так, церковний устав Володимира до єпископської юрисдикції віднесено суперечки чоловіка і дружини через майно, випадки, коли син або донька б'ють батька чи матір (або свекруху). Ярослав у церковному уставі додає до юрисдикції канонічного суду крадіжку жінки „від чоловіка” та чоловіка „від жінки”, а також, зокрема, віддача заміж поза волею дівчини, побиття свекром „без вини” невістки тощо. Тут же вказані такі казуси, яких не зустрічаємо у тогочасних джерелах права Середньовічної Європи: наприклад, дружина б'є чоловіка².

Якщо матеріальні норми шлюбного та сімейного права у Давній Русі були вміщені переважно в церковних уставах, то джерелом процесуального нерідко було звичаєве право. Процедура заручин і укладання шлюбу багато в чому визначали правове становище

¹ Пушкарева Н. Л. Имущественные права женщин на Руси (X-XV вв.) / Н. Л. Пушкарева // Исторические записки. – М. : Наука, 1986. – Т. 114. – С. 180–224.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3. – С.374.

давньоруської жінки, передусім заміжньої. Своєрідною угодою щодо умов майбутнього одруження та подальшого сімейного життя було засилання сватів.

При цьому, якщо наречений виступав самостійним суб'єктом шлюбно-договірних відносин, то інтереси нареченої представляв хтось із чоловіків – родичів (або мати, у випадку, коли батька або братів не було серед живих). «Результати змовин, зазвичай, оформлювались усними або письмовими договірними зобов'язаннями»¹.

Давньоруське право передбачало додаткові механізми захисту інтересів жінки у шлюбі. Устав великого князя Ярослава Мудрого, зокрема визначав право жінки на власну волю у шлюбних відносинах. Окрім іншого, передбачалося покарання батьків за доведення доньки до самогубства через видання заміж mimo їх волі².

Особливість майнового становища жінки на Київській Русі детермінувалася у першу чергу регулюванням спадкування: „На Русі правом розпорядження майном шляхом складання заповіту користувався не лише чоловік, але й жінка...”³.

Руська Правда як основне джерело позитивного права Київської Русі⁴ також фіксує особливості правового статусу жінки. Так, за її вбивство стягалася „полувіра” – не 40, а лише 20 гривень. Мова йшла про вбивство вільної жінки (ст.88 Поширеної Правди). Існує також думка, що за вбивство жінки судили, як і за вбивство чоловіка⁵.

Давньоруське кримінальне право вже знає склади злочинів, пов'язаних із фізіологічними та соціальними особливостями жінки.

¹ Мартинюк О. В. Порядок та умови взяття шлюбу в Україні (X – перша половина XVII століття) / О. В. Мартинюк // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 23 : Юридичні і політичні науки. – С. 107.

² Мартинюк О. В. Порядок та умови взяття шлюбу в Україні (X – перша половина XVII століття) / О. В. Мартинюк // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 23 : Юридичні і політичні науки. – С. 108.

³ Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року : істор.-прав. дослідж. / В. Є. Рубаник – Х. : Легас, 2002. – С.52.

⁴ Юшков С. В. Русская Правда : Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков ; под ред. О. И. Чистякова. – М. : Зерцало-М, 2002. – С.3.

⁵ Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С.85.; Пушкарева Н. Л. Женщины в Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – С.142.

Джерелами відповідних норм кримінального права були переважно акти церковного права. В уставі Ярослава вперше мова йде про такий склад злочину, як зґвалтування. Чітких дефініцій, що зрозуміло для тогочасного рівня юридичної техніки у Київській Русі, ні цей, ні інші склади злочинів, пов'язані із статусом жінки. Санкції за сексуальні злочини сусідували із покараннями за перелюбство та позашлюбні статеві зв'язки. При цьому каралися як чоловіки, так і жінки. Винні каралися грошовим штрафом (вірою) як за різні форми зґвалтування, так й інцесту. Традиції Київської Русі зберігалися у старомосковському праві. Як відзначає В.Ф. Земба: «Компенсація моральної шкоди в якості міри покарання за зґвалтування передбачалися також Судебниками 1497, 1550, 1589 рр. і Соборним уложенням 1649 р. Наявність цієї статті поруч зі ст.3 і 4 Уставу [*Ярослава – О. Н.-С.*], що передбачали відповідальність за зґвалтування або побиття жінки, є відображенням диференціації відповідальності за статеві злочини залежно від віку потерпілої, її сімейного статусу, а отже, і соціально-статевої зрілості та ролі»¹.

Саме в часи Київської Русі сформувалися особливості правового становища жінки, які потім частково збереглися на землях, які з часом стали етнічними українськими, і значно менше – на російських. Це обумовило протиріччя у правовому статусі жінки на українських землях у складі Російської імперії порівняно з іншими імперськими (більш обережно їх можна назвати відмінностями або суперечностями). М.С. Грушевський² доводив: „Кардинальна різниця староруського права супроти римського й старогерманського щодо становища жінки полягає в тім, що воно не знає ніяких правових обмежень становища жінки і її правосильності, тільки певні фактичні”³.

¹ Земба В. Ф. Ответственность за насильственные преступления против половой свободы и половой неприкосновенности в древнерусском праве / В. Ф. Земба // История государства и права. – 2006. – № 9. – С. 27.

² Тексти М.С. Грушевського подаються в сучасному правописі.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 586 с. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3. – С.376.

Слід зауважити, що питання правового статусу жінки протягом усього періоду, який можна віднести до феодального, багато в чому визначалися її становищем у сім'ї, зокрема майновим. Ця проблема, в силу значних прогалин у джерелах, не може і сьогодні бути висвітлена однозначно. Так, радянська вчена Н.Л. Пушкарьова, яка зробила спеціальне дослідження цивільно-правового статусу давньоруської жінки, зробила висновок: „Існування *приданого* у стародавній період історії Русі давно доведено... Свідчення літописця („а завтра приношаху за ней, что владуче”) вказує на існування приданого ще в стародавньому звичаєвому праві... Володіння приданим за Руською Правдою притаманне майже всім класам і соціальним групам феодального суспільства...

Складнішим є питання про те, чи мала жінка у володінні що-небудь, окрім приданого. Про існування *параферняльного майна* дружини в першому шлюбі немає ні прямих відомостей у руських пам'ятниках, ні аналогів у західних джерелах”¹.

Переважна більшість дослідників держави і права Давньої Русі сьогодні сходяться на тому, що обсяг прав жінки в давньоруській державі був більшим, ніж у інших ранньофеодальних державних утвореннях тогочасної Європи: „Суворі феодальні закони позбавляли жінку можливості успадковувати майно. Тільки за умов відсутності спадкоємців чоловічої статі їй переходило право власності на майно; однак вона не мала права виконувати певні дії, пов'язані з його розпорядженням, без участі особи чоловічої статі – чоловіка, піклувальника, представника”². Обмеження подібного роду в Київській Русі були значно меншими. Так, за ст. 106 Руської Правди жінки, навіть на відміну від своїх чоловіків, могли обирати, кому з дітей передавати спадщину.

¹ Пушкарева Н. Л. Имущественные права женщин на Руси (X-XV вв.) / Н. Л. Пушкарева // Исторические записки. – М. : Наука, 1986. – Т. 114. – С. 181.

² Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук. України – Х. : Право, 2005. – С.114.

З часом жінки знатних родів набули право володіння нерухомістю (землею), тобто вотчиною. За твердженням Н.Л. Пушкарьової, цей етап зафіксований у джерелах не раніше кінця XIII ст.¹.

Цей особливий правовий статус жінки в Київській Русі багато в чому обумовив специфіку правового становища жінок на українських землях у подальші століття. Більш повна правосуб'єктність жінки, її високий суспільний статус впродовж польсько-литовської доби у вітчизняній історії сусідував із „лицарським” неприйняттям самої присутності жінок у осередку українського козацтва – Запорізькій Січі. Очевидно, тут мова повинна йти не про протиріччя, не про визнання „другорядності” жінки в суспільстві, а про певний середньовічний культ чоловічого братерства, лицарсько-напівчернечого товариства.

Велике князівство Литовське пройшло історичний шлях від ранньофеодальної монархії до станово-представницької. Своєрідні демократичні елементи станового устрою, притаманні цьому періодові, не розповсюджувалися на жінок, незалежно від їх соціального статусу, належності до того чи іншого стану. Механізм станово-представницької влади не передбачав участі в ньому жінок. Державно-правовий устрій колишньої Давньоруської держави, яка пройшла через роздробленості, з входженням до Великого князівства Литовського змінився мало. „...Перехід руських земель під зверхність великого князя Литовського не приніс істотного перерозподілу земельної власності, зміни владних структур...”².

Внаслідок такого збереження давньоруських правових традицій і у Литовській державі жінки мали ширше коло прав, ніж у інших тогочасних європейських державах. Для станово-представницької монархії характерною була і становість права. Вона полягала у правовій нерівності

¹ Пушкарева Н. Л. Имущественные права женщин на Руси (X-XV вв.) / Н. Л. Пушкарева // Исторические записки. – М. : Наука, 1986. – Т. 114. – С. 187.

² Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (іст.-прав. дослідж.) / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – С.52.

людей (у тому числі й жінок) залежно від належності до тієї чи іншої соціальної групи, корпорації¹.

Три редакції Литовського статуту зберегли право вільного вибору жінкою собі подружжя. За Першим Литовським статутом (Старим) 1529 р. це право поширювалося на дівчат шляхетних станів. Другим 1566 р. та Третім 1588 р. статутами воно було поширене на представниць усіх інших станів.

Правда, ті ж Литовські статuti у випадку шлюбу дівчини поза волею батьків (або опікунів при їх відсутності), хоч і не визнавали такий шлюб недійсним, позбавляли самовільницю права на посаг (придане), а також на належну їй частину спадщини за чоловіком. Те ж саме загрожувало шляхтянці, якщо вона вступала до шлюбу з представником «простого стану»².

Спільним для правового статусу жінки на українських землях та в інших регіонах середньовічної Європи було, окрім його станової обумовленості, те, що переважаючу роль у його формуванні мали сімейно-правові відносини. Останні склалися і розвивалися під впливом канонічного права. Сімейні відносини „...будувалися на принципі влади чоловіка і батька, хоча в різний час і в різних місцевостях ця влада мала різний характер”³. Визначна роль шлюбно-сімейного права у формуванні правового статусу жінки зберігалася і у Новий час. Так, один із класиків політико-правової думки того часу Г. Гроцій не прирівнював чоловіків і жінок. Для нього чоловік був природним керівником жінки і сім’ї⁴.

Процеси українського національного державотворення середини XVII ст. обумовили геополітичне зближення України і Росії. Його правове закріплення розпочалося укладенням переяславсько-московського

¹ Маймескулов Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Маймескулов, В. В. Россіхін, Д. А. Тихоненков – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С.113.

² Мартинюк О. В. Порядок та умови взяття шлюбу в Україні (X – перша половина XVII століття) / О. В. Мартинюк // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 23 : Юридичні і політичні науки. – С. 109.

³ Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – С.233.

⁴ Аннерс Э. История европейского права : [пер. со швед.] / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1996. – С.222.

договору 1654 р. „...Одновременно почався довгий період тертя між українським населенням і російською владою. ...Як і у період польського владарювання, вищі шари українського суспільства йшли назустріч об'єднавчим тенденціям уряду, а народні маси, по мірі розповсюдження на Україні нової соціально-економічної структури, перетворювалися на живий інвентар державного господарства, втрачаючи значення активної сили в національно-культурному житті краю”¹.

Таким чином, на українських землях поступово, але неухильно посилювалися московські впливи, у першу у державно-правовій сфері. Росія ж мала традицію правового регулювання становища жінки в суспільстві, ґрунтовану на відмінних підходах. Як і в Україні, у Росії правовий статус жінки визначався передусім її сімейним становищем та відповідними правовими (звичаєво-правовими) нормами. Як стверджував дореволюційний дослідник правового становища жінки Я. Орович: „Історія жінки – це історія сім'ї”². Упродовж XVIII – першої половини XIX ст. тривали процеси уніфікації української державно-правової системи в Російській імперії. Стосувалося це і правового становища жінок, яке приводилося до єдиних стандартів.

Сімейне право Росії пройшло до середини XIX ст. довгий шлях розвитку. У ньому поєдналися результати дії російського звичаєвого права, візантійських світських законів, церковного права і європейського законодавства. Важливі зміни у сфері сімейного права відбулися в XVIII ст., коли на розвиток російського законодавства великий вплив зробило європейське право. Типовим було домінування канонічного права щодо регулювання шлюбно-сімейних відносин і, відповідно, правового становища жінки.

Церква, зокрема, закріплювала укладання, розірвання шлюбу і внутрішньо-сімейні відносини. Як писав російський фахівець з сімейного

¹ Стешенко Л. А. Многонациональная Россия : государственное-правовое развитие X – XI вв. / Л. А. Стешенко. – М. : НОРМА, 2002. – С.137.

² Орович Я. Женщина в праве. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – С.1.

права А.І. Загоровський: „На цей стан сімейного права у народів християнських набула вельми сильний вплив християнська релігія, для якої сім'я завжди була предметом особливих турбот і опікування. Цей вплив відбився як на визначенні умов укладення і розірвання шлюбу, так і на формі його. В певній мірі він відбився і на визначенні взаємних особистих відносин між членами сім'ї”¹.

Усе-таки специфіка правового становища жінки на українських землях у складі Російської імперії визначалася не стільки писаним законодавством (у першій половині ХІХ ст. воно фактично стало однаковим і у першому, і у другому випадку), скільки звичаєвим правом.

Це стосувалося жінок, які належали до всіх станів українського суспільства, зокрема тієї переважаючої його частки, яка перебувала під юрисдикцією Російської імперії. Слід зауважити, що стосовно жінок звичай був більш впливовим і значущим, ніж пересічно. Так, єдині відомі у ХVІІІ ст. (за свідченнями історіографії кінця ХІХ – початку ХХІ ст.) випадки діяльності громадського (копного) суду пов'язані із засудженням жінок у Чернігівському полку до спалення за обвинуваченням у відьомстві².

У першу чергу правовий статус жінки за шлюбно-сімейним правом визначався у майновому відношенні. Це доведено ще досвідом однієї з найрозвиненіших правових систем у світовій історії – Римської³. І. Тютрюмов у кінці 70-х рр. ХІХ ст. відзначив особливість правового становища жінки в Україні порівняно з етнічною Росією. У даному випадку мова йде про абсолютну більшість жінок – тобто селянок. Російська селянська сім'я, на думку російського ж цивіліста, була більш прагматичною, аніж українська. „Ще й тепер, у окремих місцях, наречені безцеремонним чином купуються: у Вологодській губернії ... наречену

¹ Загоровский А. И. Личные и имущественные отношения между супругами / А. И. Загоровский // Русская мысль. – 1897. – № 1. – С. 4.

² Правовий звичай як джерело українського права ІХ – ХІХ ст. / [І. Б. Усенко, В. Д. Бабкін, І. В. Музика та ін. ; за ред. І. Б. Усенка]. – К. : Наук. думка, 2006. – С.224.

³ Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи : Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції : посібник / О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – С.76–154.

оглядають як товар... У Малоросії же звертається більша увага на згоду самих осіб, які вступають у шлюб, хоча і там також відіграє велику роль економічний інтерес”¹.

Більша свобода жінки на українських землях, закріплена у правових нормах, підтверджується, до речі, сучасними вітчизняними істориками держави і права: „Особливістю досліджуваного періоду було те, що шлюбні відносини перебували більшою мірою під контролем громади, місцевих органів влади, ніж церкви. Так, наприклад, запорізький Кіш особливим ордером від 22 січня 1765 р. наказав самарському полковникові О. Козирі негайно припинити зловживання священників у формі „здирства” за вінчання”².

Таким чином, специфіка правового становища жінки на українських землях визначалася ширшим, порівняно з іншими територіями, обсягом цивільної правоздатності. У першу чергу, це стосувалося „шляхетного стану” – дворянства. Уже в XVI – XVII ст.ст. на українських землях був поширений шлюбний контракт. Щодо особливостей кримінальної відповідальності та кримінально-правового захисту жінок на українських землях у попередній досліджуваному період, до відмінності порівняно з чоловіками були менш значними.

Кримінальна відповідальність жінок пом’якшувалася у випадку хіба що вагітності. Специфікою кримінального законодавства на українських землях у складі Російської імперії було:

- продовження дії „малоросійського” права в різних його галузях і після ліквідації української автономії протягом останньої третини XVIII ст.;

- наявність серед складів злочинів – злочинів проти моральності.

¹ Тютрюмов И. Имущественные отношения супругов по обычному праву русского народа / И. Тютрюмов // Русская Речь. – 1879. – №1. – С. 286–287.

² Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С.308.

Кримінальна відповідальність за злочини проти сім'ї на Гетьманщині передбачала різні покарання за статевою ознакою. „Року 1691-го полтавському полковому судові довелось судити таку справу. Настя Мартиниха зрадила свого чоловіка з винником Григором і їх обох було суджено за чужоложство. Судді глянули в закон, там було написано, що „Чужоложник на горлі має бути караний, а чужоложниця аби була у пренгера бита (себто до ганебного стовпа щоб її прив'язано на публіку людям і щоб кат її бив) і од права малженського оддалена”. Такий присуд судді й сказали. Але поважні люди з тих, що були в суді, почали прохати за Григора, щоб йому зменшити кару. Судді зразу ж змінили свій присуд. Григорові даровано життя, але звелено зараз же йти геть не тільки з Полтави, але й з Полтавщини; а Настю Мартиниху таки вибити киями добре, тільки не біля ганебного стовпа, а просто на базарі...”¹

Отже, у питаннях перелюбства й подружньої зради покарання різнилися за статевою ознакою, однак, судді часто-густо застосовували дикрецію (розсуд) щодо винесення вироків у таких справах. У той же час, на етнічних російських землях підходи були дещо іншими. Відомі факти не тільки некараного перелюбства, а й продажу чоловіками власних жінок: „Сімейна хроніка московського періоду наповнена обурливими фактами знущань, яким піддавалися дружини... Нерідко дружини чоловіками заставлялися або продавалися”². Таким чином «поріг» кримінальної відповідальності за злочини проти моральності на українських землях був порівняно вищим, ніж на етнічних російських.

Друга половина XVIII – початок XIX ст. стали періодом упорядкування шлюбно-сімейних відносин, більш чіткого визначення правового статусу жінки. Подальшого поширення на українських землях набули нововведення Петра I щодо встановлення процедури заручин за шість тижнів до вінчання та дозволу виходити заміж за іноземців.

¹ Загірня М. Про одруження на Україні в давніші часи / М. Загірня. – К., 1912. – С.40-41.

² Орович Я. Женщина в праве. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – С.69.

Особливо змінилося цивільно-правове становище жінок: зазнали розвитку право спадкування, право посагу, майновий стан дружини в шлюбі тощо¹. Характерним було те, що неповноправність жінок у Російській імперії взагалі, порівняно з чоловіками, сусідувала з високим становищем окремих із них. Так, на російському троні протягом XVIII ст. перебували аж чотири жінки: Катерина I (1725 – 1727 рр.), Анна Іоанівна (1730 – 1741 рр.), Єлизавета Петрівна (1741 – 1761 рр.), Катерина II (1762 – 1796 рр.). Таким чином, 77 років із 100, або три чверті, упродовж російського „золотого віку” імперією більш чи менш вдало правили жінки.

Однак, поруч з ними майже не бачимо інших, не вінценосних державних діячок загальнодержавного значення. Приклад К.Р. Воронцової-Дашкової, яка була відома всій Європі й керувала Академією наук, був скоріше винятком, аніж правилом².

Досить красномовно пише про „жіночу” владу XVIII ст. видатний російський історик М.М. Карамзін: „Катерина – Великий Муж у головних зібраннях державних – являлася жінкою в подробицях монаршої діяльності, дрімала на трояндах, була обдурювана або себе обдурювала, не бачила або не хотіла бачити багатьох зловживань, вважаючи їх, можливо, неминучими і вдовольняючись загальним, успішним, славним протіканням її царювання”³.

Одним з аспектів роздільності майна подружжя було право подружжя укласти зобов'язання між собою. Право це допускалося звичаєм ще в доімперський період, проте в XVII–XVIII ст. воно було поставлене під сумнів законодавцем. Так, при Катерині II це питання в 1763 р. розглядалося Сенатом і вирішено так, що продаж маєтків дружинами чоловікам не повинен був допускатися. Проте на початку XIX ст. було ухвалене інше рішення, і в Зводі законів вже ввійшло

¹ Орович Я. Женщина в праве. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – С.75.

² Дашкова Е. Р. Записки. 1743–1810. / Е. Р. Дашкова ; отв. ред. Ю. В. Стенник – Л. : Наука, 1985. – 288 с., 1 л. портр.

³ Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Эксмо, 2004. – С.1003.

положення, яке дозволяло всі операції між подружжям: „Подружжю не забороняється взаємно перекуплювати між собою власний їх маєток шляхом продажу або дарування, на загальній законній підставі. Всякій особі, яка перебуває в законному шлюбі, і володіє будь-яким нерухомим майном на праві власності, дозволяється, за бажанням її, вся така маєтність, або ж частина його, заповідати в пожиттєве володіння супруга, або супруги, окрім усіх інших спадкоємців”¹. Заслуговує на увагу, що закон говорить відносно всіх майнових питань про повну рівноправність чоловіка і дружини.

Окремо варто зупинитися на характеристиці правового становища української жінки у XVIII ст., відображеного у найвидатнішій пам’ятці вітчизняного законодавства того періоду – першому українському кодексі „Правах, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р.² У цій кодифікованій пам’ятці найбільш цікавим щодо визначення правового статусу жінки, зокрема заміжньої має глава 10 „О сговорах свадебных, о приданом и вене, о наследии мужа по жене и жены по мужу и о разводах”. Вона побудована переважно на рецепції норм Литовських статутів, інших джерел права польсько-литовської та «козацької» доби. Цивільно-правовий та шлюбно-сімейний статус української жінки, визначений цим кодифікаційним актом, був органічним продовженням правової традиції, яка сформувалася у попередні століття.

Розвиток капіталістичних відносин на українських землях у складі Російської імперії вимагав реформи цивільного права. Законодавчі акти, які були залишками феодально-кріпосницької системи, прикріплювали не тільки селян до землі, але й ставили жінку у повну залежність від волі чоловіка. Жінки, активно займаючись трудовою діяльністю, не могли керуватись статтями – заборонами на свободу пересування, одержання

¹ Михайлова В. Русские законы о женщине / В. Михайлова. – М. : Тип АО “Моск изд-во”, 1913. – IV. – С.30.

² Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. Корещького, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. Ю. С. Шемчученко]. – К., 1997. – XLIX, 547 с. : табл. – (Пам’ятки політико-правової культури України / редкол. : О. М. Мироненко (голова) та ін.).

паспорту, наймання на роботу. Це призводило до зростання загальнодемократичного руху за подолання правової дискримінації жінок.

Значна більшість жінок в Україні були селянками. Їх правове (як публічно-правове, так і приватноправове) становище визначалось на основі звичаєвого права, що було особливою системою права, та засновувалось на традиціях та звичаях селян певної місцевості. Звичаєве право селян Наддніпрянської України характеризувалось різноманіттям звичаїв та традицій не тільки у різних губерніях, але і навіть у межах повіту, однієї й тієї ж губернії¹.

Широко і спеціально питання правового становища жінок у Російській імперії у XVIII ст. дослідниками не ставилося. У будь-якому випадку, правовий статус жінки на Гетьманщині цілком заслуговує на те, щоб стати предметом спеціально наукового дослідження з історії держави і права.

Ліквідація решток автономії України в складі Російської імперії у часі співпадали з об'єднанням під владою російської корони більшості етнічних українських земель.

У дореформені десятиріччя XIX ст. правове становище жінки у російському законодавстві, побудованому на феодално-кріпосницьких засадах, суттєвих змін не зазнало. Передусім, мова йде про державно-правовий статус жінки в Російській імперії, у тому числі на українських землях. Він був слабко окреслений, орієнтований у першу чергу на відносини підданства (тобто громадянства, якщо сучасною мовою).

Інакше виглядала ситуація в цивільному й шлюбно-сімейному праві. Тут ліквідовувалися місцеві українські правові особливості, здійснювалася уніфікація. До 40-х рр. XIX ст. у різних регіонах України в складі Російської імперії малися особливості регламентації цивільно-правових відносин. Як доводить В.Є. Рубаник: „В Новоросійській і Слобідсько-Українській (з 1835 р. – Харківській) губерніях діяло загальноросійське

¹ Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян / Н. Бржеский. – СПб. : Тип. В. Киришбаума, 1902. – С.99.

законодавство; в Лівобережних губерніях – Полтавській і Чернігівській, як і на Правобережжі, у Київській, Подільській і Волинській губерніях, застосовувались норми Литовських статутів і Магдебурзького права”¹.

У 1832 р. внаслідок великого обсягу систематизаційних робіт, виконаного російськими правознавцями під керівництвом видатних діячів юриспруденції М.А. Балудянського та М.М. Сперанського, був виданий „Звід законів Російської імперії”, том Х якого став фактично цивільним кодексом Російської імперії. „Звід законів” почав діяти з 1 січня 1835 р.²

Розповсюдження на українських землях загальноімперського цивільного і кримінального права супроводжувалося протягом певного періоду збереження місцевих особливостей в галузі сімейного та спадкового права. При підготовці другого видання „Зводу законів Російської імперії” до 10 тому було включено низку специфічних для українських губерній норм. Вони застосовувалися лише в Полтавській і Чернігівській губерніях. Таких норм нараховувалося 53. „Відмінності у регулюванні правових відносин в Україні та Росії були ... у визначенні дієздатності особи, майнових відносин подружжя, права спадщини, інституту опіки, родових маєтків, права на чуже майно і знайдену річ, розподілу спільного майна, дарування майна, строків давності, забезпечення виконання договорів тощо”³.

Середина ХІХ ст. принесла Російській імперії системну кризу феодално-кріпосницького укладу. І промисловість, і виробничі відносини у сільському господарстві прийшли у кардинальне протиріччя загальним тенденціям суспільного розвитку. Настала пора великих реформ, які незважаючи на всю їх непослідовність і половинчастість, відіграли надзвичайну роль в історії дореволюційної Росії, у тому числі всіх народів,

¹ Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року : істор.-прав. дослідж. / В. Є. Рубаник – Х. : Легас, 2002. – С.280.

² Рогожин А. Й. Звід законів Російської імперії / А. Й. Рогожин // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999 – Т. 2. – С. 570.

³ Чехович В. А. Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії 1837 / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – С. 572.

які були об'єднані під її короною. Скасування кріпосного права в Російській імперії стало важливим актом ХІХ століття. Великі реформи вплинули на всі сторони суспільного буття.

Вони суттєво відобразилися і на подальшій долі українського жіноцтва. Стосувалося це в першу чергу правового статусу жінки на українських землях у складі Російської імперії.

2.2. Соціальне становище жінок на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Соціальне становище жінки на українських землях перебувало в залежності від загального розвитку Російської імперії: історичного, економічного, соціального, політико-правового, культурного тощо. На час початку реформ 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. жінки належали до кожного стану, притаманного тогочасному суспільству. При цьому існували соціальні групи, як спільні для всієї імперії, так і такі, що мали власну специфіку внаслідок історичного розвитку саме України.

Елітним у соціально-економічному і політико-правовому відношенні в Російській імперії залишалося дворянство. На Україні воно було вельми різноманітним за походженням. Це були:

- російські дворяни, яким „жалувалися” землі;
- нащадки української козацької старшини, які геральдичними комісіями були визнані гідними дворянського звання, „служилі” іноземці (німці, волохи – румуни та молдавани, серби та ін.), нащадки польської та української шляхти;
- особи, які закінчили Київський та Харківський університети, чи іншим шляхом здобули освіту, відповідні дворянству щаблі в „Табелі про ранги”, яка була модифікована з петровських часів.

Жінки – дворянки на Україні, хоча нерідко й мали досить високу освіту, здобуту приватним шляхом, самотійної ролі в суспільно-

політичному житті не відігравали. Одну з найбільш влучних оцінок їх соціальному становищу дав у кінці першої половини минулого століття М.М. Гернет, пишучи про кращих представниць дворянського жіноцтва – дружин декабристів: „Вписані імена цих жінок не як учасників змови і повстання 14 грудня 1825 р. Жодна з них не була членом таємних товариств першої чверті XIX ст.; у той час російські жінки стояли ще надто далеко від будь-якої участі у політичному житті. Коло їх інтересів не виходило за межі домашнього, а також світського життя, оскільки вони належали до дворянських і аристократичних шарів”¹.

У той же час належність до правлячого класу жінок – дворянок, наявність у них цивільно-правової правосуб’єктності, широких і часто фактично необмежених прав щодо підвладних кріпосних селян (і моторошний приклад з Салтичихою тут не поодинокий) робили їх соціальний статус, на відміну від правового, вельми високим. Особливе місце займали вдови дворян, які були часто-густо змушені вести власноруч господарство, що й давало різноманітні типажі класичній літературі, починаючи від гоголівської Коробочки.

Інший соціальний статус мали представниці торговельно-промислового стану – купецтва. Наскільки відомо, самотійне ведення справ вони здійснювали нечасто. Загальна чисельність купців уже в першій половині XIX ст. постійно збільшувалася. За 1816 – 1859 рр. вона зросла з 18,2 до 104 тис. Разом з тим, у підприємницькому світі жінки не відрізнялися підвищеною активністю ні до скасування кріпосного права, ні після нього. Зростання соціально-економічної активності купецтва підвищувало статус торговельно-промислового класу в цілому, але не виводило на новий рівень статус жінок – його представниць.

Найбільшу кількість жінок на українських землях складали селянки, належні до державного, поміщицького, удільного селянства. Про

¹ Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет : в 3 т. – М. : Юрид. изд-во.: Тип. “Кр. Пролетарий”, 1946. – Т. 2. – С.181.

соціальний статус дореформеного селянства, тяжку долю жінки – кріпачки у історичній, публіцистичній і художній літературі написано чимало.

Соціальне становище жінки на українських землях Наддніпрянщини (тих, що уходили до складу Російської імперії) певною мірою залежало від її етнічної належності. 71,5% населення були українцями, 12,5% – росіянами, 8,5% – євреями, 2,1% – німцями, 1,7 – поляками. Білоруси, татари, румуни, молдавани, греки, болгары, чехи, інші склали менше відсотка¹. Зрозуміло, що соціальне становище, скажімо, татарської жінки відрізнялося від того, яке мала українська. Відмінності ж у правовому статусі стосувалися передусім найбільш масових класів – селянства, міщанства тощо. Велике значення тут мала відповідна правова традиція, ґрунтована на оригінальному звичаєвому праві.

Серед російського населення України особливий статус мали жінки поселень старовірів (старообрядців). У 1904 р. їх нараховувалося 167 тисяч. Росіяни (і зрозуміло, росіянки) мешкали переважно в містах. У першій половині XIX ст. (1832 р.) росіяни склали непропорційно високий відсоток серед власників фабрик (44,6%), купців (52,6%), взагалі міських мешканців (35,5%). „Відсоток росіян у містах продовжував зростати, внаслідок чого наприкінці століття (1897 р.) вони становили понад половину населення Миколаєва (66,3%), Харкова (63%) і Києва (54,4%), а також чималий відсоток мешканців Одеси (49,1%) та Катеринослава (41,8%). Загалом в усіх містах Наддніпрянської України росіяни склали 34% населення”².

Однією з найбільш характерних ознак рівня прав і свобод жіноцтва в суспільстві, емансипованості жінок, а значить і демократичності держави в цілому є їх освіченість. Як стверджує М. Вороніна, „Відсутність обов’язкового загального початкового навчання, роздільне статеве навчання, гендерні забобони населення призвели до більш низького рівня

¹ Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007. – С.289.

² Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007. – С.291.

писемності серед жінок. Абсолютна пасивність держави стає особливо помітною на території Харківської губернії під час заснування нижчих та середніх професійних навчальних закладів. Існувала довготривала заборона вступати жінкам у всі вузи країни та й за кордоном. Усе це унеможливило доцільну реалізацію жіночого потенціалу в багатьох сферах громадського життя країни і безпосередньо на Харківщині. В той же час російський уряд під тиском об'єктивних обставин із певним запізненням все ж таки надав можливість приватній ініціативі населення вирішувати “жіноче питання” в освітній сфері”¹.

Як вказував Я. Орович: „У рухові 60-х років на користь жіночої емансипації було багато потворного, безглузлого, нескінченно дурного. Однак неможливо не визнати, що після того, як рух перебродив і крайності уляглися, залишилися від нього вельми благодійні результати. Прагнення до освіти, яке з'явилося серед жінок, незалежно від того, що воно дало російському суспільству багато корисних діячок на різних царинах наукової та громадської діяльності, піднесло взагалі рівень освіти й інтелектуальності наших жінок”².

Таким чином, вже у добу великих реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст. у освічених колах суспільства сформувався чітке уявлення про зв'язок правового становища жінки та розвитку жіночої освіти.

Реформи були важливими і всебічними, що не могли не вплинути на правовий статус жінки – представниці різних станів і верств населення, у всій його всебічності – тобто під кутом зору різних галузей права. Один з найбільш визнаних в сучасному світі фахівців з історії Російської імперії другої половини XIX ст. Л.Г. Захарова цілком справедливо стверджує: „Скасування кріпосного права явилось „перевалом”, „поворотним пунктом” російської історії. Так усвідомлювали цю найкрупнішу історичну

¹ Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії : гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. С. Вороніна ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – С.16.

² Орович Я. Жінщина в праві. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – С.85.

подію сучасники – самі законодавці, класики російської літератури..., так оцінювали його дослідники і мислителі різних поколінь”¹.

Реформи 60 – 70-х рр. ХІХ ст. кардинальним чином змінили увесь суспільний лад у Російській імперії. Новий, капіталістичний уклад все більш рішуче прокладав собі шлях до перемоги над феодальним, який став основною причиною загальною економічної відсталості Росії². Принижений, далеко неповноправний правовий статус жінки (по суті, незалежно від станової належності) об’єктивно суперечив новим тенденціям соціально-економічного розвитку. Справедливо зазначається: „Головним питанням усього суспільного руху у той час була ліквідація кріпосного права й необмеженого самодержавства, що гальмували розвиток країни”³.

Буржуазний розвиток суспільства об’єктивно вимагав формальної рівності громадян, у тому числі й за статевою ознакою. „Домостроевські” настрої та психологічні установки, які панували у тогочасному суспільстві, унеможлилювали подібні зміни достатньо радикально, одномоментно. Суспільні реалії ставили вимоги щодо поступових змін правового статусу жінки. Готуючи реформи, самодержавство не акцентувалося на „жіночому питанні”. Та звернення до нього було, на нашу думку, обумовлене об’єктивно.

Соціальне становище жінок на українських землях у складі Російської імперії визначалось як особливостями суспільного розвитку, так і рисами такого соціального осередку, як сім’я. Відносини в шлюбі визначалися не тільки законодавчо закріпленими правами подружжя, але й моральною атмосферою суспільства, тому як звичаї суттєво впливали на взаємовідносини жінки і чоловіка. В результаті еволюційного розвитку

¹ Захарова Л. Г. Самодержавие и реформы в России. 1861 – 1874 (К вопросу о выборе пути развития) / Л. Г. Захарова // Великие реформы в России. 1856 – 1874 : [сборник] / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Экклофа, Дж. Бушнелла. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 24.

² История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (ХІХ в.). – С.260.

³ Рибалка І. К. Історія України / І. К. Рибалка; ред. А. Балабуха. – Х. : Основа, 1997. – Ч. 2 : Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року. – С.163.

шлюбно-сімейних відносин у законодавстві Російської імперії з'явилися певні правові норми, основу яких на той час складала церковна форма шлюбу. Сімейне законодавство виникло у феодальну епоху, було архаїчним і надзвичайно повільно пристосовувалося до нових умов.

Якщо в добу феодалізму обмеження дієздатності жінки починалося і закінчувалося в шлюбі, то і у епоху буржуазно-демократичних перетворень „стартовий майданчик” змін правового становища жінки визначався саме статусом у сім'ї та соціального рівня власне сім'ї.

Шлюб та особливості його укладання завжди привертали увагу вчених-юристів цивільного та церковного права. Пояснювалось це нерівноправним становищем сторін у шлюбі, жіночою емансипацією, принципами побудови сім'ї, взаємовідносинами дітей і батьків тощо. Власне юридичні характеристики статусу жінок будуть надані нижче, в подальших підрозділах цієї роботи. Принагідно зауважимо, що саме аналіз правового статусу жінки є одним із найбільш характерних прикладів залежності й взаємопов'язаності останнього із статусом соціальним. Він також пов'язаний із можливостями представників окремих соціальних груп здобувати освіту.

Системні перетворення 60-х – 70-х рр. XIX ст. у Російській імперії мали об'єктивно буржуазно-демократичний характер, хоча вони й не були послідовними і зваженими. Вони суттєво вплинули як на соціальну структуру суспільства в цілому, так і на гендерні процеси зокрема.

Серед соціальних реформ, що відбулися після відміни кріпацтва, значне місце займали реформи у сфері освіти населення. Відкриття земських, думських, міських реальних епархіальних училищ, встановлення «всестанового» характеру початкової школи, збільшення кількості вищих і професійних учбових закладів грали прогресивну роль в економічному і культурному розвитку Російської імперії.

Звернення до теми жіночої освіти нерозривно пов'язане з характеристикою соціальних процесів (під кутом зору «жіночого руху»).

Важко знайти дослідження соціального становища жінок у Російській імперії (зокрема на українських землях у її складі), яке б не торкалося питань боротьби прогресивних (кожного разу в суб'єктивному, ідеологічно навантаженому розумінні цього слова) сил за жіночу освіту, її становлення і розвиток.

Будучи складовою частиною загальних реформ, перетворення у сфері освіти жінок йшли за наступними напрямками: по-перше, жіноча середня школа стала «всестановою», відкритою і одержала статус громадського закладу; по-друге, з організацією в 1858 р. Маріїнських жіночих училищ дівчата дістали можливість оволодіти професіями домашньої вчительки і наставниці; по-третє, з 70-х років XIX століття почав здійснюватися процес наближення середніх жіночих учбових закладів до чоловічих за змістом предметів і якості навчання.

Проте темпи здійснення цих перетворень були неадекватні темпам просування країни по шляху технічного прогресу. Згідно статистичних даних, опублікованих у 1906 р., за станом на 1904 рік письменність населення країни складала 21% на 1000 осіб. Письменність серед чоловіків була в два рази вищою, ніж серед жінок¹.

У другій половині XIX в. у ряді зарубіжних країн вже були прийняті закони про загальну освіту. Проте в Російській імперії, не дивлячись на низький рівень письменності населення (до початку XIX ст. 1% грамотних²), такий закон так і не був прийнятий. На думку шефа жандармів О.Х. Бенкендорфа: «Не слід надто поспішати з просвітою, щоб народ не став по колу своїх понять на рівень з монархами і не замахнувся тоді на послаблення їх влади»³.

Ці слова відображали урядову політику. Остання позначалася на розподілі державного бюджету на потреби освіти. Так, кошти, що

¹ Статистический ежегодник России. Год. 1901–1913. – СПб., 1905–1918. – С.110.

² Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. : в 2 т. – СПб. : Паровая типо-лит. Н. Л. Ныркина, 1905. – 2 т. – С.27

³ Лемке М. К. Николаевские жандармы и литература 1826—1855 гг. / М. К. Лемке. – 2-е изд. – СПб. : Изд. С. В. Бунина, 1909. – XIV. – С.43.

виділялися на цю статтю, складала: у 1872 р. – 2,3%, в 1902 р. – 2,1%, в 1912 р. – 3,9%, в 1913 р. – 4,2%¹.

Суспільство станової Російської імперії, у першу чергу правляча еліта, вперто не визнавало рівноправ'я жінок, а отже і необхідність їхньої освіти. Жіноча освіта знаходилася у важкому стані. Це було обумовлено тим безправним, принизливим становищем, в якому знаходилися жінки в країні. Їх обмежували в елементарних цивільних і особистих правах, у тому числі і в праві на освіту. Згідно перепису 1897 р., число грамотних серед жінок складало лише 13,1%, зокрема в Європейській Росії – 13,7 %, на Кавказі – 6 %, в Сибіру – 5,1 %, в Середній Азії – 2,2 %². На Україні в Київській губернії письменних було 8,9%, в Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях – 8%. Тоді як письменність серед чоловіків була в Харківській губернії – 25,9%, в Полтавській – 27,8%, в Чернігівській – 29,8%, Київської – 27% всього населення³.

Ці відомості дають хоч і не вичерпну, але досить красномовну характеристику соціального становища жінок у Російській імперії, ставлення до них уряду.

Під впливом зростання крупної промисловості і капіталістичних відносин, що розвивалися, до кінця 50-х років XIX ст. у Російській імперії і зокрема на Україні з'явилася мережа народних шкіл. Це були міські приходські училища відомства Міністерства народної освіти, сільські приходські училища, «іновірні» школи в окремих національних районах, початкові училища церковного відомства, школи грамоти, організовані сільськими товариствами, а також, приватні початкові училища, у тому числі і організовані ліберальними поміщиками.

¹ Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организ. Российской лигой равнопр. женщин в С.-Петербурге. – СПб. : Российская лига равноправия женщин, 1914–1915. – Т. 1. – С.134.

² Общий свод результатов обработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. : в 2 т. – СПб., 1905. – 2 т. – С.25, 40, 175.

³ Общий свод результатов обработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. : в 2 т. – СПб., 1905. – 2 т. – С.22.

Відомий діяч у сфері початкової освіти у дореволюційні часи В.І. Фармаковській на підставі «Зводу законів» нарахував аж тринадцять типів початкових училищ, які до початку століття були підвідомчі Міністерству народної освіти Російської імперії. У цьому цікавому реєстрі міністерських початкових шкіл значилися приходські училища по статуту 1828 р., всі міські і земські початкові школи (назва «Земські школи» ніяк не влаштувала міністерських чиновників, офіційно ці школи іменувалися описово – «Початкові народні училища в губерніях»), сюди ж відносилися українські, польські, білоруські, литовські та інші національні народні школи, які потрібно було об'єднати системою єдиного адміністративного апарату і педагогічного керівництва¹.

За офіційними даними в 1856 році по всій Російській імперії налічувалося 8227 різних народних училищ, в яких навчалося 450002 осіб [171, с. 10]. До середини 90-х років XIX ст. у країні налічувалося до 4000 початкових училищ (багатокласних, двокласних, однокласних.) З цього числа навчальних закладів призначених для народних мас, однокласні складали більше 90%². На Україні до 1897 року функціонувало 13570 початкових шкіл³.

Дівчата з сімей міської і сільської бідноти, як правило, майже не відвідували школу. Потреба примушувала батьків використовувати працю малолітніх дітей. І якщо доводилося вибирати між сином і дочкою, батьки, майже не замислюючись, залишали поза школою дочку. Так, за деякими даними серед тих, хто не відвідував школу: «з економічних причин було 22,4% хлопчиків і 77,6% дівчаток»⁴.

¹ Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) : [учеб. пособие] / А. В. Ососков. – М. : Просвещение, 1982. – С.17.

² История России XIX – начало XX вв. : учеб. для ист. фак. ун-тов / [В. А. Георгиев, Н. Д. Ерофеев, Н. С. Киняпина и др.] ; под ред. В. А. Федорова. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – С.663.

³ История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – С.434.

⁴ Разные известия и сообщения // Русская школа. – 1908. – № 12. – С. 79.

За даними статистики, в 1898 р. з 35 чоловік жіночого населення в місті і з 69 чоловік на селі вчилася лише 1 дівчинка, тоді як для чоловіків ця цифра знижувалася до 22 чоловік в місті і 20 чоловік на селі¹.

Таким чином, абсолютна більшість дівчаток була поза школою. Деяке збільшення числа дівчаток, що навчалися, на початку ХХ в. у порівнянні з 70-80-ми роками ХІХ ст. (з 1871 по 1914 р. число дівчаток, що навчалися, виросло з 121 тис. до 2.700 тис.)² відбувалося в основному за рахунок дітей із забезпечених верств населення.

Істотним показником, що характеризує стан жіночої освіти є тривалість навчання. Початкові училища Росії склалися з трьох класів, проте, майже половина учнів кидала навчання після одного року навчання і лише 10% закінчували повний курс. Трирічну освіту, таким чином, отримували лише 1 з 500 мешканців³. Кажучи про початкову освіту жінок, не можна не враховувати і надто низьку якість навчання. У трирічній школі, покликаний давати закінчену початкову освіту, більшість учнів оволодівала лише елементарними знаннями.

При руйнуванні станових перегородок у реаліях суспільного життя, у законодавстві, яке відображало зв'язок правового та соціального статусу жінки в Російській імперії, зокрема на українських землях, законодавець продовжував ставити в залежність становище жінки від її батька чи чоловіка. Уже в пореформені десятиріччя ХІХ ст. зберігалися норми, за якими «...дружина іменується по званню чоловіка і не втрачає права цього і тоді, коли він за злочин позбавлений буде прав свого стану»⁴. У той же час, законодавець визначав, що станові права дружини надаються їй

¹ Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. – СПб., 1902. – Вып. 3. : Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи. – XXXVII, 200, III с., 10 табл. – С.177, 181, 189, 193.

² Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. – СПб., 1902. – Вып. 3. : Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи. – XXXVII, 200, III с., 10 табл.; Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1913 г. II гр. – СПб., 1916. – С.120.; Церковные школы Российской империи : стат. сведения. – СПб., 1915. – С.20.

³ Фольборк Г. Народное образование в России / Г. Фольборк, В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1900. – С.142-143.

⁴ Свод Законов Российской империи, изд. 1876 г. – СПб., [1876] – Т. 5 : Устав о питейном сборе. – ст.101.

чоловіком при шлюбі разом з «усіма правами і перевагами»¹. Окремою нормою це становище підкреслювалося для дружин чиновників². Принципове значення для визначення правового статусу жінки в Російській імперії мала ст.43 «Статуту про стани»: «Вдовам осіб ... після їхньої смерті, надається право називатися тими чинами і користуватися сполученими з ними перевагами, якщо лише при удостоєнні чоловіків їх до чину визначений для цього строк вислуги закінчився раніше їхньої смерті»³.

Процеси буржуазного розвитку українського суспільства, які проходили у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., окрім руйнування в значній мірі станових перегородок в суспільстві, призвели до суттєвих емансипуючих явищ. Жінка ставала більш освіченою, залученою до суспільної праці. Правові аспекти цих процесів буде розглянуто нижче. Важливу роль відіграла легалізація жіночого руху створенням на початку ХХ ст. товариств взаємодопомоги трудящих жінок. Одним із перших таке Товариство було створене у 1902 р. у Харківській губернії. Його статут був затверджений Міністерством внутрішніх справ 15 грудня⁴.

Це були своєрідні „профспілки” за статевою ознакою. До складу Товариства могли входити лише жінки. Його завданнями були накопичення коштів і надання матеріальної допомоги нужденним членам, організація закладів жіночої освіти, влаштування дешевих квартир для жінок, працевлаштування їх тощо. В статуті були виписані повноваження як загальних зборів Товариства так і його комітету як керівного органу. До складу комітету мали увійти голова Товариства, її заступниця, 12 членів,

¹ Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб., [1876]. – Т. 10, ч. 1 : Законы гражданские. – ст.100.

² Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб, [1876]. – Т. 3 : Уставы о службе гражданской. – ст.980.

³ Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб. : Тип. 2-го отд. собственной е. н. в канцелярии, [1876]. – Т. 9 : Законы о состояниях. – ст.43.

⁴ Державний архів Харківської області. Ф. 29 : Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє м. Харків, оп. 1, д. 109 Об утверждении устава Попечительного комитета о нуждах Харьковских Высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящих женщин, арк. 1, 15-18, 30-64, 61 зв.

секретар, казначей та 6 кандидатів у члени¹. Жодних політичних питань ані піднімати, ані виносити на розгляд Товариство не могло.

Напередодні Першої світової війни у російському імперському законодавстві, яке регламентувало відносини у сфері праці («фабричне законодавство»), відбулися зміни, що вплинули і на соціальне становище жінки. Жінка – вдова робітника уперше отримала можливості соціального захисту у випадку смерті чоловіка – годувальника. З прийняттям закону від 23 червня 1912 р. «Про страхування робітників від нещасних випадків» вдова загиблого внаслідок нещасного випадку на виробництві отримувала право на довічну пенсію у розмірі 1/3 заробітку того, хто загинув.

Соціальна структура суспільства безсумнівно задавала основні параметри соціального розшарування у середовищі жіноцтва, тому спеціально зупинятися на цих питаннях, на нашу думку, немає потреби.

Перехід від станового до безстанового, чи, у марксистській термінології, класового суспільства відбувався як серед чоловіків, так і жінок, відбувався фактично «симетрично». Адже при тому, що власне «жіночих» соціальних груп у тогочасному суспільстві в Російській імперії не було, процеси більш активного залучення жінок до суспільно значущої діяльності на соціальне розшарування в суспільстві суттєво не впливали.

2.3. Особливості правового зв'язку жінки та держави в Російській імперії

На реальний правовий статус жінки у Російській імперії як державі та суспільстві перехідного характеру від феодалізму до капіталізму сильно впливали чинники ідеологічного плану, особливості правової свідомості та правової культури. Важливе значення мала та обставина, що частина суспільства та наукового загалу другої половини XIX ст. висловлювала

¹ Державний архів Харківської області. Ф. 29 : Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє м. Харків, оп. 1, д. 109 Об утверждении устава Попечительного комитета о нуждах Харьковских Высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин, арк. 1, 15-18, 30-64, 61 зв.

думки про „природну неповноцінність” жінки. Тільки в 1863 р. жінки у Російській імперії були звільнені від публічного тілесного покарання.

Законодавство XIX ст. розглядало жінку як слабку, не зовсім розумну, хибну істоту, яка потребує особливого захисту, підпорядкування авторитету і яку слід утримувати у відповідних межах. Стара егоїстична мораль чоловіків вбачала в жінках майбутніх конкурентів, а тому прагнули, щоб вони, як можна довше залишалися в становищі неповноправних членів суспільства. Старі деспотичні звички патріархального суспільства відстоювали позицію, що дати рівноправність жінкам – це означає позбавити їх жіночості, тобто того „ніжного, чистого, сердечного”, в чому полягає їх головна привабливість в очах чоловіків. Існувала також точка зору, що надання рівноправ'я жінкам принесе багато незручностей, бо, через те, що вони недостатньо політично розвинені, і вибори з їх участю принесуть значно більше консерватизму в суспільне життя¹.

В основі такого дещо архаїчного законодавства Російської імперії лежали патріархальні погляди та судження на призначення жінки. Теоретичною та моральною опорою влади було християнське вчення про стосунки між статями, за яким жінка створена після чоловіка – створена для чоловіка. Не тільки помічниця чоловіка, але помічниця, подібна до нього². Створена із ребра чоловіка, вона „зобов'язана йому і світлом, яким вона насолоджується, та ім'ям, яке носить”³.

Формування держави як публічної організації суспільства в умовах домінування представників чоловічої статі у публічно-правовій і приватно-правовій сферах обумовило необхідність виділення правового статусу жінки (а не чоловіка) як специфічного феномену. Існування держави і права припало на період жорсткого патріархату, а отже – упродовж

¹ Морозов Н. О. О гражданском равноправии женщин / Н. О. Морозов // Женский календар за 1908 год. – С. 1–3.

² Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917) / О. А. Хасбулатова ; Иван. гос. ун-т. – Иваново : ИвГУ, 1994. – С.25.

³ Соколов Д. Назначение женщины по учению слова Божия / Д. Соколов. – СПб. : Тип. и лит. И. А. Горчакова, 1862. – С.8-9.

тисячоліть точилася боротьба за рівноправ'я жінок. Тільки ХХ століття визнало їх формальну рівність з чоловіками. Недарма навіть у „проривних” в світовій історії держави і права актах буржуазно-демократичних революцій XVIII ст. (Декларація незалежності США 1776 р. та Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р.) не зустрічаємо жодного слова про права жінок, у тому числі виборчі.

Це питання поставило лише наступне, дев'ятнадцяте століття, а розв'язало аж двадцяте. При тому забезпечення прав жінок, зокрема в галузі державно-правових відносин не охопило усю населену частину земної кулі навіть на нормативно-правовому рівні. Щодо правозастосування, юридично врегульованих соціальних реалій істинне рівноправ'я жінки і чоловіка у світі не досягнуто в усіх країнах і в усіх галузях соціальної дійсності по сьогоднішній день.

Вказані питання стосувалися різних сфер суспільних відносин. Правовий статус жінки визначався як його структурою (сукупністю прав і обов'язків, а також особливістю відповідальності), так і характеристикою (чи це статус загальний, галузевий або спеціальний). Правовий статус фізичної особи визначається насамперед конституційними правами, свободами і обов'язками людини і громадянина.

На середину XIX ст. державно-правовий статус жінки на українських землях у складі Російської імперії практично не відрізнявся від загальноімперського. Він залежав від особливостей правового зв'язку жінки та держави, уособленої Російською імперією. У загальноєвропейському, зокрема сучасному розумінні правова система царської Росії інституту громадянства не знала, використовуючи середньовічне станове поняття „підданства”.

Відповідно, правовий зв'язок жінки та держави на час здійснення великих реформ та у подальший період залежав від двох груп чинників:

- характеристики підданства (російське, іноземне, або ж відсутність підданства чи громадянства – тобто належність до апатридів);

- станової належності.

Щодо „підлих” станів (феодално-залежного, особливо кріпосного селянства і міських низів), в силу обмеженості правосуб’єктності, насамперед у сфері цивільних правовідносин, детально державно-правовий статус їх представників не прописувався.

Після скасування автономії України в складі Російської імперії у останній чверті XVIII ст. особливості правового становища місцевого населення визначалися або спеціальним законодавством, або ж відповідними нормами звичаєвого права.

Дивовижним і парадоксальним для сучасного розуміння виглядає те, що XVIII століття, яке пройшло під знаком царювання у Російській імперії „августійших” осіб жіночої статі, не надавало нічого у плані політичного рівноправ’я жінок і чоловіків. Адже російський трон займали у різні часи Катерина I, Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна, Катерина II. З українських же жінок цього періоду, як і кінця XVIII – першої половини XIX ст., практично не зустрічаємо осіб, які мали особливий статус і місце в державі.

Поняття „іноземець” як юридична категорія склалося у російському законодавстві за часів Петра I. Визначалося, що „іноземцями вважаються ті, які приїхали з інших держав і вступили на службу, а котрі народилися в Росії та прийняли службу, ті є росіянами” (п.61 глави I Регламенту про управління адміралтейства та верфі та ч.II Регламенту морського від 5 квітня 1722 р.¹

Катерина II зберігала петровську дефініцію іноземця. На початку XIX ст. Олександр I виділив у законі такі категорії іноземців, як іноземний купець та „іноземець, що не торгує”. Тільки у Зводі законів Російської імперії визначилося, що „іноземцями визнаються всі взагалі піддані інших

¹ Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание 1-е]. – СПб. : [б. и.], 1830-1839. – Т. 6 : за 1720–1722, № 3937.

держав, що не вступили встановленим порядком у підданство Росії”¹. Зазначимо, що законодавство не регламентувало правовий статус осіб без громадянства, оскільки в’їзд таких до країни був заборонений.

При цьому у визначенні „іноземець” суттєвої різниці між представниками чоловічої та жіночої статі законодавець не проводив. Дозвіл на постійне проживання на території Російської імперії надавався в однаковому порядку як чоловікам, так і жінкам. Різниця полягала в тому, що для повнолітніх передбачалась одна процедура, а для неповнолітніх – інша. Особи без громадянства („підданства”) не мали права взагалі в’їздити на територію Російської імперії, у тому числі на українські землі.

Як активне, так і пасивне виборче право у дореформеній Російській імперії відзначалося за суб’єктною характеристикою наступними особливостями:

- воно ґрунтувалося винятково на станових, феодально-кріпосницьких засадах; виборні органи мали корпоративний характер; це були органи дворянського (задіяного у процесах державного управління) та станового міського (купецького і міщанського) самоврядування;

- могли обирати і бути обраними лише представники чоловічої статі, хоча і жінки мали також відповідну станову належність до тієї чи іншої корпорації.

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. радикально, хоча і непослідовно змінили всі сторони життя в Російській імперії. Настав новий період, коли долалися станові перепони, а самодержавство намагалося адаптуватися до умов буржуазного розвитку. Та в політичній сфері царат явно демонстрував надмірність у обережності. Не в останню міру це було обумовлено наполегливим прагненням до опори на дворянство: „...Проблема взаємовідносин дворянства і державної влади постійно перебувала в центрі уваги різних кіл російського суспільства, нерідко

¹ Свод законов Российской империи изд. 1832 г. : в 15 т. – СПб., [1832] – Т. 9 : Свод законов о состоянии людей в государстве. – ст.890.

отримуючи протилежні трактування”¹. За таких обставин реформування здійснювалося з постійним „обертанням назад”, до домінування дворянства, станового поділу населення. Це обумовлювало знижену увагу до проблем правового статусу жінок.

За обставин, коли про політичні права населення, виборне начало, конституціоналізм мова не йшла навіть у кулуарах влади, при скасуванні кріпосного права, формуванні позастанового місцевого самоврядування, зрівняння державно-правового статусу жінок і чоловіків не могло бути можливим. Як писала сучасниця: „...Дивно було б говорити про політичні права жінок там, де і чоловіки таких прав не мають”². Жінки фактично були віднесені до категорії політично неправоздатних громадян. Вони не мали пасивного виборчого права і були позбавлені можливості брати участь в державному управлінні і місцевому самоврядуванні. Все це було об’єктивним чинником спрямованості руху до поширення жіночої участі у публічно-правових відносинах.

Публічна влада історично існує у двох формах (державна влада і влада місцевого самоврядування – муніципальна влада)³. Російське самодержавство, категорично не допускаючи елементи демократизації в першу, під тиском об’єктивних умов було змушене йти на поступки щодо другої. Першим таким кроком стала земська реформа 1 січня 1864 р. Започатковувалися губернські та повітові органи земського самоврядування. Вони формувалися на змішаних засадах (представництва від станів та урахування майнового – буржуазного – цензу). Це був класичний взірець територіального самоврядування⁴.

Жінкам-землевласницям, що мали встановлений ценз, було надане відповідно до ст.18 право давати довіреність на участь у виборах особам

¹ Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, В. А. Твердовская и др. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – С.216.

² Новик И. Д. Борьба за политические права женщин : ист. очерк / И. Д. Новик. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1906. – С.61. – (Современная библиотека)

³ Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні / О. Н Ярмиш, В. О. Серьогін ; за заг. ред. Ю. М. Тодики ; Нац. ун-т. внутр. справ. – Х. : НУВС, 2002. – С.42.

⁴ Лаптева Л. Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века) / Л. Е. Лаптева. – М., 1998. – С.72.

чоловічої статі, які також мали ценз в даній місцевості. А батькам, чоловікам, синам, зятям і рідним братам таке право надавалося, навіть якщо вони не мали свого цензу. Цим же правом користувалися жінки і в міських виборчих з'їздах для вибору гласних земських зборів. Для цього вказані особи жіночої статі повинні були мати купецькі свідоцтва або володіти фабриками, іншими закладами з певним річним обігом, чи нерухомістю в місті. За таких умов у жінок з'являлася можливість (опосередковано) брати участь в публічно-правовій діяльності¹.

Та навіть мінімальна демократизація місцевого управління, здійснена в рамках земської реформи, була неприйнятною для консервативно налаштованих кіл правлячої еліти Російської імперії. 12 червня 1890 р. відбулася одна із найбільш значущих контрреформ кінця 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. – земська. Права органів земського самоврядування були обмежені, а урядовий нагляд за їх діяльністю – посилений².

У рамках земської контрреформи були урізані і без того мінімальні політичні права жінок. Щоправда, перелік родичів, яким жінки – власники виборчого цензу – могли давати довіреність, збільшився на “племінників і онуків”. Дозволялося довіряти свій голос цим родичам, навіть якщо вони могли не мати свого цензу. Але при цьому жінками було втрачене право давати довіреність за власним бажанням тим, хто мав відповідний ценз. Окрім цього право давати довіреність для участі у виборах могли тільки власниці великої власності. Її розмір повинен був бути не нижче за розмір цензу, що вимагався для чоловіків для самостійної участі у виборах. Жінки ж, які володіли неповним цензом, не могли давати довіреності нікому, тоді як чоловіки мали право і з неповним цензом брати участь в попередніх

¹ Бередников С. Избирательные права женщин России / С. Бередников // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 1.

² Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Л. Г. Захарова ; под ред. П. А. Зайончковского. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – 178 с.

з'їздах дрібних власників, які посилали своїх представників на з'їзд великих власників¹.

Пов'язаною із земською була міська реформа 1870 р. Її творці пішли далі, ніж у попередньому випадку, бо це реформування здійснювалося вже не на всестановій, а позастановій основі. Сприяло тому і введення на законодавчому рівні такого поняття як „міська громада” („городское общество”)². У випадку з міським самоврядуванням надання жінкам, навіть опосередковано, виборчих прав, було особливо актуальним. Адже жінки у Російській імперії, у тому числі на українських землях у її складі, були суб'єктами права власності, яке визначало наявність активного та пасивного виборчого права до органів міського самоврядування. Як наслідок, за міською реформою 1870 р. жінки – володільці майнового цензу (нерухомості в межах міста, оподаткованої на його користь) могли передавати свій голос за дорученням чоловікам – суб'єктам виборчого права³.

У період контрреформ було піддане ревізії й Міське положення. У 1892 р. воно було видане в новій, більш реакційній редакції. І тут також законодавець переслідував мету якомога більше скоротити самостійність органів міського самоврядування, підпорядкувавши їх цілком адміністративній владі⁴. За Міським положенням 1892 р. (ст.26) особи жіночої статі – власники виборчого майнового цензу – могли уповноважувати на участь у виборах без дотримання вимог цензу тільки своїх батьків, чоловіків, синів, зятів, онуків, рідних братів і племінників⁵. Таким чином, цей нормативний акт прирівняв жінку до неповнолітніх і

¹ Беренников С. Избирательные права женщин России / С. Беренников // Союз женщин. – 1908. – № 2. – С. 2.

² Шрейдер Г. И. Город и городское положение 1870 года / Г. И. Шрейдер // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М., 2001. – С. 341.

³ Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С.464.

⁴ Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть : XIX – XX і XX – XXI ст. Досвід історії та сучасності / О. Н. Ярмиш, О. М. Головка. – Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С.26.

⁵ Мыш М. И. Городское положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / М. И. Мыш. – 7-е изд., испр и доп. – СПб., 1910. – XX. – С.118.

вступав в суперечність з вимогами цивільного права того періоду, яке визнавало за жінкою самотійність в розпорядженні своїм майном¹.

Жінки в Російській імперії, у тому числі на території нинішньої України, мали також окремі права щодо участі в роботі органів станового самоврядування, наділених державно-владними повноваженнями. Так, дворянка, яка володіла нерухомим майном, яке давало їй право безпосередньо брати участь у дворянських виборах, могла передати свій голос чоловіку або зятю. Останні повинні були відповідати особистим вимогам до кандидатів для обрання в органи дворянського корпоративного самоврядування обов'язково, і необов'язково – майновим вимогам. У випадку відсутності такого родича дворянка – власниця виборчого майнового цензу «...має право бути присутньою в ... зборах і брати участь у виборах, передати і особі сторонній...»².

За майновим цензом дружини чоловік – дворянин (зокрема, за умови, якщо жінка мала подвійний розмір земельного цензу) міг, не маючи навіть власного майнового цензу, балотуватися на посаду мирового судді³. Особливості правового статусу жінки в Російській імперії також визначалися статтею 85 Установлення судових статутів: «До загального списку присяжних засідателів вносяться чоловіки і сини, якщо дружини перших і матері, або батьки останніх, які не можуть за якими-небудь причинами бути присяжними засідателями, володіють нерухомим майном у розмірі, встановленому 5-м пунктом 84-ї статті, або мають капітал, який приносить ... доход, тобто якщо вони володіють землею у кількості не менше ста десятин, або іншим нерухомим майном ціною: ...у губернських містах і градоначальствах не менше тисячі, а в інших місцях не менше п'ятисот рублів, або ж отримують жалування, або доход від свого капіталу,

¹ Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – №4. – С. 123.

² Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб, [1876]. – Т. 3 : Уставы о службе гражданской. – ст.63.

³ Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб, [1876]. – Т. 3 : Уставы о службе гражданской. – 235 с.

заняття, ремесла або промислу: у столицях не менше п'ятисот і у інших місцях не менше трьохсот рублів на рік».

На початку ХХ ст. у Російській імперії відбулися демократичні перетворення. Після революційних подій 1905 – 1907 рр. були закладені перші підвалини парламентаризму (скликана і почала роботу Державна Дума). Законодавчо було дозволено існування політичних партій. Боротьба за політичні права стала головним напрямом жіночого руху протягом всього періоду аж до 1917 року.

Прагнення до загального виборчого права ставало все-більш розповсюдженим у опозиційній політичній діяльності партій різного спрямування. Вже у першій половині 1905 р. ідея розповсюдження виборчого права на жінок висловлюється в заявах деяких міських дум. Так, 26 січня 1905 р. у Чернігові депутатами думи обговорювалася доповідь комісії з питання про зміну Міського положення і одноголосно було прийнято рішення, згідно з яким право участі в міських виборах надавалося всім мешканцям міста обох статей без відмінності стану, віри і національності, які досягли 25 років і проживають в місті не менше 2-х років¹.

Самодержавство не реагувало на нагальні потреби половини населення імперії. Жінки продовжували мати урізаний державно-правовий статус. Навіть маючи повноправне підданство, вони у той же час не набували тих навіть обмежених політичних прав, які мали чоловіки. Створюючи Державну Думу як осередок парламентаризму (окремі дослідники вважають її першим російським парламентом), царат не зберіг навіть більш ніж скромних здобутків посередньої участі жінок у виборах до органів місцевого самоврядування (земського та міського).

Ст. 9 „Положення про вибори в Державну Думу” категорично заборонила на той момент особам жіночої статі брати участь у виборах.

¹ Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – №4. – С. 146.

Особи жіночої статі могли надавати свої цени за нерухомим майном для участі у виборах своїм чоловікам і синам¹. З самого тексту цієї статті видно, що надається не „право голосу”, а „ценз”, щоб усунути всяку підозру, що жінки мають виборчі права. Навіть у виборчі списки згідно з п.8 ст. 32 повинні були бути занесені не жінки, а сини і чоловіки. Як бачимо, коло осіб, яким надавалося право отримувати від жінок довіреність, ще більш звузилося: по цензу жінки тільки чоловіки і сини могли брати участь у виборах.

Слід зауважити, що поруч з офіційним правотворенням царату, який намагався зняти соціальні протиріччя, пов'язані з політичною та суспільною кризою 1905 р., спробами власної нормотворчості у вигляді законопроектів займалися ті чи інші політичні партії. Не стояли осторонь й ті, що позиціонували себе як українські. Одна із них - Українська народна партія (УНП) – розробила проект Конституції: «Основний закон Самостійної України «Спілки народу українського». У цьому проекті, створеному восени 1905 р., зокрема мова йшла про особисту свободу людини, недоторканість помешкання, свободу віри та її публічного виявлення, свободу друкованого слова, свободу спілок, зібрань, звернень до влади тощо. Особливо значущим видається проголошення рівноправ'я чоловіків і жінок: «Всі українці, як чоловіцтво, так і жіноцтво, рівноправні...»².

Жіночий публічно-правовий статус мав загалом низку обмежень порівняно з чоловіками, які збереглися до останніх днів існування Російської імперії. Представниця будь-якої соціальної групи до 4 лютого 1914 року не мала власного паспорта, права на вільне пересування,

¹ Свод законов Российской империи изд. 1907 г. . – СПб. : Гос. тип., [1907]. – Т. 1, ч. 2 : Учреждения государственные. Положение о выборах в Государственную Думу. – С.3.

² Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во “Знання” України, 1993. – 191 с.

влаштування на службу, навчання, окреме проживання без дозволу чоловіка¹.

У переважній більшості випадків жінки мали право на отримання тільки строкових паспортів. Згідно зі ст. 40 «Статуту про паспорти»² постійні (безстрокові) паспорти могли отримати для проживання в будь-яких місцевостях імперії лише дружини, доньки і вдови чиновників, а також нижніх чинів армії та флоту, які вислужили встановлений термін. Видача паспортів дружинам не служилих дворян, а також вдовам і донькам померлих у відставці нижніх чинів, які мешкали у містах, здійснювалася поліцеймейстером або городничим.

Паспортний режим для жінок, як і їхній правовий статус взагалі, визначався становою належністю. Більш привілейованими (як логічно витікає з соціального розшарування) були дворянки, а також представниці духовного стану. При цьому своєрідними заміниками паспортів слугували документи, видані або становими органами корпоративного самоврядування, або відповідними урядовими установами. Про громіздкість і недостатню юридичну техніку тогочасного законодавства свідчить хоча б одна норма (як приклад) «Зводу законів Російської імперії»: «Щодо видачі паспортів сімействам неслужачих дворян і чиновників, постановлено: 1) поєліку відставні чиновники, при звільненні їх від служби, забезпечуються від начальства свого атестатами або паспортами; вдови ж і діти їхні, у випадку потреби в доказах про себе, отримують перші – від тих лише відомств, де служили чоловіки, свідоцтва про їхню службу, а останні – отримують свідоцтва духовного начальства про народження і хрещення; дворяни ж, які не служать, мають від депутатського зібрання грамоти або свідоцтва на дворянське достоїнство, - то означені види можуть слугувати достатнім документом на вільне

¹ Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії : гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. С. Вороніна ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.

² Свод законов Российской империи изд. 1890 г. – СПб. : Гос. тип., [1890]. – Т. 14 : Устав о паспортах и беглых. Устав о цензуре и печати. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Устав о содержащихся под стражею. Учреждения и уставы о ссыльных. – 567 с., разд. паг.

проживання там, де пред'явники їх побажають, і потім ці останні не можуть потребувати у яких-небудь особливих ще паспортах; 2) але в тих випадках, де і за цим могли б бути потрібні паспорти для неслужачих дворян і дружин їхніх, представляється видача оних на гербових листах в дев'яносто копійок: а) в губернських містах із місцевих міських поліцій; б) в повітах, для тих, хто мешкає в місті, від городничих і поліцмейстерів, а для тих, хто мешкає в повіті – від земських судів; 3) видача паспортів, у попередньому пункті означених, здійснюється не інакше, як на підставі наданих вимагачами документів, які посвідчували, що вони дійсно суть ті ж самі, яких ці види видаються. – Забезпечення видами і паспортами вдов і дочок військових генералів і офіцерів, які померли у відставці, якщо вони, окрім залишених у них після чоловіків або батьків їхніх указів про відставку, зустрінуть у тому потребу, здійснюється на підставі правил, для сімейств дворян, що не служать, постановлених»¹.

Окремі зміни публічно-правового статусу жінок на українських територіях у складі Російської імперії були пов'язані із змінами цивільного законодавства. 14 березня 1914 р. Микола II підписав схвалений Державною Думою і Державною радою закон «Про деякі зміни і доповнення діючих узаконень про особисті й майнові права заміжніх жінок і про відносини подружжя між собою та до дітей»². За цим актом, зокрема заміжні жінки уперше отримали, незалежно від їх віку, право отримувати паспорти («види на жительство») без дозволу чоловіків.

Отже, державно-правовий статус жінки у «паспортному» питанні був плутаним і складним і повністю залежним від становища чоловіка або батька. При цьому слід зауважити, що паспорт у Російській імперії був документом, який не тільки посвідчував особу, або визначав правовий зв'язок громадянина та держави (підданство), а у першу чергу дозволяв

¹ Свод законов Российской империи изд. 1890 г. – СПб. : Гос. тип., [1890]. – Т. 14 : Устав о паспортах и беглых. Устав о цензуре и печати. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Устав о содержащихся под стражею. Учреждения и уставы о ссыльных. – 567 с., разд. паг.

² Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при Правит. Сенате. – СПб, 1914. – Отд. I. – № 76. – Ст. 902.

забезпечити контроль за місцем знаходження та пересуванням тієї чи іншої особи.

Однією з важливих рис поліцейської держави, яка характеризувалася повним ігноруванням інтересів окремої особистості, було обмеження свободи пересування підданих, що знайшло свій прояв у суворих формах паспортного режиму, нагляд за додержанням якого покладался на поліцію. Прикладом цього була практика паспортизації в Російській імперії.

Необхідно зазначити, що паспортна система у поліцейській державі мала не тільки фіскальне значення, а й розглядалася як важливий засіб боротьби з ворожими існуючому політичному режиму елементами, тобто вона виконувала функцію по охороні безпеки не стільки приватних осіб, а абсолютистської держави. Всупереч тому положенню, що кожна людина повинна вважатися бездоганною, доки не буде доказане протилежне, абсолютна держава розглядала у кожному своєму підданому, а тим більше у кожному іноземці, особу підозрілу, а тому вважала за необхідне стежити за ними за допомогою паспортної системи¹.

Окремою нормою закріплювалося видання документа про посвідчення особи сиротам, зокрема з числа доньок чиновників та канцелярських служителів. На всіх доньок – сиріт з однієї родини видавався спільний плакатний паспорт.

Щодо дружин і дочок податних станів – міщан і селян – закон дозволяв не видавати їм окремі паспорти, а вписувати до паспортів чоловіків чи батьків². У будь-якому випадку, законодавець знову-таки підкреслював неповноправність жінок щодо чоловіків, незалежно від стану. Цікавим підтвердженням такого становища жінки саме у публічно-правовій сфері є зокрема те, що інколи його визначеність за відповідним чоловіком (подружжям чи батьком) доходила до майже безглузлого –

¹ Холод Ю. А. Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862–1905 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / Ю. А. Холод. – Х., 2002. – С.148-149.

² Свод законов Российской империи изд. 1890 г. – СПб. : Гос. тип., [1890]. – Т. 14 : Устав о паспортах и беглых. Устав о цензуре и печати. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Устав о содержащихся под стражею. Учреждения и уставы о ссыльных. – 567 с., разд. паг.

документи «на проживання» вдовам і дочкам військовослужбовців – видавалися органами і установами військового відомства.

Царат не йшов на відповідні зміни щодо підвищення державно-правового статусу жінок. Навіть наростання жіночого руху, розвиток жіночої освіти тощо не змушували самодержавство повернутися до питання поліпшення державно-правового статусу жінки в Російській імперії. Недарма під час Лютневої революції 1917 р. саме жінки – робітниці відіграли таку важливу роль. Не вдаючись до деталей обговорення „жіночого питання” у Державній Думі, вкажемо лише, що тільки повалення самодержавства створило умови для зрівняння чоловіків і жінок у виборчих правах.

Не дивно, що дії жінок, жіночий рух в умовах залежності від чоловіків проходили в прагненні здобути активне і пасивне виборче право. „Мешканки міст Харківщини, як найбільш активна частина населення, входили до складу загальноросійських суфражистських об’єднань. Крім того, в губернському центрі успішно діяло Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок, яке за чисельністю іноді перевищувало вище згадуванні. Саме загальними зусиллями жінкам величезної країни вдалося здобути 19 березня 1917 року виборче право на загальнодержавному рівні.

Завдяки високому рівню емансипованості харківської громади, в цей же день були проголошені додаткові вибори до міської думи на посади гласних за демократичними принципами з не цензових станів. Харківське Товариство взаємодопомоги працюючих жінок отримало свою квоту, як одна із значних організацій губернії. Вибори відбулися на засадах гендерної рівності, і вже 26 квітня засідання розпочалися в оновленому складі. Гласними Харківської міської думи стали жінки Є.М. Десятова і А. Чаплигіна, яких обрали мешканці Харківщини”¹.

¹ Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії : гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. С. Вороніна ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.

15 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову „Про проведення виборів гласних міських дум” і „Тимчасові правила щодо проведення виборів гласних міських дум”¹. Як вказують О.Н. Ярмиш і О.М. Головка: „Уперше в колишній Російській імперії впроваджувалось демократичне, пряме і рівне виборче право. Обирати й бути обраним до органів міського самоврядування могли усі громадяни чоловічої та *жіночої* [виділено нами – О. Н.-С.] статі усіх національностей та віросповідань, які досягли 20 років. Під час складання списків ці особи повинні були мешкати у даному місті, або мати в ньому дімівку, або інші заняття, пов’язані з містом. Кожен виборець мав один голос”².

Міські вибори, у яких брали участь жінки, пройшли влітку 1917 р. в умовах політичної та соціальної нестабільності. Вони відбувалися на засадах (уперше в історії Росії) загального, прямого і рівного виборчого права. Російська імперія припинила існування, але революційна хвиля замість примирення загострила суперечності й класові конфлікти. У вересні того ж року Росія була проголошена республікою. Декларовані демократичні свободи важко було забезпечити. У той же час, держава ставала все більш розбалансованою і слабкою, нездатною забезпечити не лише найширші політичні, але й елементарні гуманітарні права людини в Україні, як й на інших територіях, що входили до складу колишньої Російської імперії.

Неефективність гендерної політики царату, зокрема у галузі державного права стала суттєвим чинником входження Російської імперії в системну кризу, яка врешті-решт і завершилася крахом самодержавства.

¹ О производстве выборов гласных городских дум : Постановление Временного правительства // Городское дело. – 1917. – № 8. – С.323.

² Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть : XIX – XX і XX – XXI ст. Досвід історії та сучасності / О. Н. Ярмиш, О. М. Головка. – Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С.41.

2.4. Особливості кримінальної відповідальності жінок у Російській імперії (на матеріалах українських губерній)

Кримінальна відповідальність жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. визначалася загальноімперським кримінальним законодавством. Незважаючи на суттєві зміни в суспільному устрої, організації виробництва, формуванні нових рис правової системи та організації державного управління і місцевого самоврядування, становий підхід до законодавства, у тому числі кримінального, зберігався. Він мав безумовно анахронічний характер.

Становий принцип розповсюджувався і на питання особливостей притягнення жінок до кримінальної відповідальності. Норми українського кримінального права, кодифіковані у „Правах, за якими судиться малоросійський народ”, свою дію припинили у частині особливостей як кримінально-правової охорони жінок, так і притягнення їх до кримінальної відповідальності. Як вказував Ю.С. Шемшученко у передмові до сучасного видання „Прав”, „Після поширення на Україну в 1840 – 1842 рр. дії Зводу законів Російської імперії про „Права” поступово забули”¹.

Звернення до цього першого українського кодексу (який так і не набрав офіційної чинності) саме щодо аналізу розвитку кримінального законодавства є обґрунтованим. Найкраще, на нашу думку, сформулював історичну залежність кожної форми права, у тому числі кримінального, О.Ф. Кістяківський: „Лише історія може дати пояснення причин як сучасного стану кримінального права, так і стану його у попередні періоди. Без світла історії, як науки трактуючої про поступовий розвиток

¹ Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. Корецького, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 1997. – XLIX. – С.7.

роду людського, кримінальне право попередніх формацій було б у багатьох пунктах твором божевільного”¹.

„Права, за якими судиться малоросійський народ” підкреслювали особливості кримінальної відповідальності жінок. Так артикул 15 глави 9 має назву „О обидах кому сделанных от чѣй жены, синовъ, дочерей и сродственныхъ”. Тут жінка („жена” чи „дочерь”) виступає як неповноправний суб’єкт правовідносин. Тому забезпечити їх відповідальність та відшкодування шкоди повинен був відповідний повноправний суб’єкт (батько або чоловік). Вказувалося і право зазначених осіб на захист своїх дружин та дочок у суді в кримінальному процесі. У главі 10, присвяченій, як вказувалося вище, сімейно-правовим і цивільно-правовим відносинам, знаходимо і норми матеріального кримінального права (артикул 36 „О запрещенном сродства ради супружестве и о наказаніи преступныхъ за такое супружество”).

У конкретній кримінально-правовій за змістом главі 20 зустрічаємо склади, відверто пов’язані з діяннями жінок (артикул 7 „О убійстве жены от мужа или мужа от жены”) та інші. Не зупиняючись більш детально на визначенні кримінально-правової відповідальності української жінки відповідно до „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, відзначимо, що ними злочини статеві, у галузі сімейних і шлюбних відносин тощо кваліфікувалися як склади злочинів світського судочинства, як інші загальнокримінальні злочини. У цьому підходи українського законодавства подібні до тих, які уперше виявив у Росії на початку XVIII ст. Петро I. „Законодавство Петра I ... значно звузило область діянь, які віднесені до ведення церковних судів, що відповідало загальній лінії Петра I на обмеження компетенції церкви у загальноцивільних справах. Так, зокрема, злочини в області сімейних і шлюбних відносин, статеві злочини і злочини проти моральності, які навіть не згадувалися в

¹ Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал русского уголовного законодательства. / А. Ф. Кистяковский. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Тип. Давиденко, 1882. – Ч. Общая. – IV. –С.41.

Соборному Уложенні як ті, що віднесені до компетенції церкви... за Артикулом Воїнським караються у тому ж порядку, як і всі інші кримінальні злочини”¹.

При цьому варто відзначити більш суттєвий вплив європейського кримінального права на українське. У той час, як останнє нерідко застосовувало досить жорсткі покарання, його жорстокість часом поступалася російській правовій традиції. Це зокрема простежується за аналізом законодавства XVIII ст. Арт.7 „Прав, за якими судиться малоросійський народ” передбачав закопування дружини живцем у землю в одному випадку – за вбивство „мучительськи” чи „отравною зделанное” власного чоловіка. Чоловік за подібний же злочин карався четвертуванням. Російське (московське) кримінальне право застосовувало до жінки цей варварський спосіб покарання в усіх випадках вбивства її чоловіка: „...Жінка, яка умертвила свого чоловіка, з зав’язаними назад руками, живу заривали до самих плечей у землю, яку навколо обтоптували...”².

Після здійсненої під керівництвом славетного російського правника, державного діяча і реформатора М.М. Сперанського систематизації права Російської імперії та першого видання „Зводу законів” була здійснена кодифікація кримінального права. Перше видання „Уложення про покарання кримінальні та виправні” було здійснене у 1845 р. і введене в дію з 1 травня 1846 р. Уложення 1845 р. уперше в російському законодавстві поділяло покарання (а відтак і відповідні їм склади злочину) на кримінальні та виправні. Уперше були виділено Загальну та Особливу частину кримінального законодавства. Вміщений у XV томі Зводу Законів Російської імперії, кримінальний закон визначав поняття злочину, форм вини, форм співучасті та ін. Однак, як справедливо вказували проф. І.П. Сафронова та доц. Л.О. Зайцев, у п’ятнадцятому томі Зводу

¹ Памятники русского права. – М. : Госюриздат, 1961. – Вып. 8 : Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в. – С.269.

² Филиппов О. А. Очерк русского уголовного права / О. А. Филиппов. – СПб. : Тип. Кулиша, 1866. – Вып. I, ч.1 : Уголовные наказания; ч. 2 : Исправительные наказания. – [6]. С.9.

Законів „...подолати архаїзм колишнього законодавства упорядники не змогли”¹.

Таким чином, і кримінальна відповідальність жінок, і кримінально-правова охорона їх прав (якщо про такі права в сучасному розумінні щодо поліцейської держави може йти мова) у Російській імперії, у тому числі на українських землях у її складі, ґрунтувалися на станових засадах.

Уложення про покарання кримінальні та виправні було досить громіздким кодифікаційним актом, який об'єднував у своєму складі 2224 статті (181 належала до загальної, а 2043 – до особливої частини). При цьому особливості кримінально-правового становища жінки в Російській імперії (у тому числі на українських землях у її складі) визначалися дуже загально: складами відповідних злочинів, у першу чергу проти статевої свободи жінки.

Кодифікація кримінального законодавства Російської імперії у 1845 р. характеризувалася початком належного втручання держави у відносини між подружжям з метою захисту більш слабшої сторони. Закон уперше визначив кримінальну відповідальність чоловіка за завдання побоїв дружині².

У тому ж 1845 році під час проектування тюремної реформи Миколи I (яка так і не була завершена) чи не вперше законодавець звернув увагу на окреме утримання жінок у місцях ув'язнення. „Не менш, ніж про поділ ув'язнених за статтю, турбувався проект про поділ ув'язнених за їх соціальним походженням”³. Таким чином, станові засади продовжували домінувати в кримінальній політиці самодержавства, зокрема і щодо жіноцтва.

¹ Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С.369.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1. – С.252.

³ Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет : в 3 т. – М. : Юрид. изд-во.: Тип. “Кр. Пролетарий”, 1946. – Т. 2. – С.48.

15 січня 1852 р. імператор Микола I видав указ про заслання „у віддалені губернії” дружин „кримінальних” (на відміну від „політичних”) злочинців. У ньому визначалося зокрема направлення цих жінок разом із дітьми до вказаних губерній у випадку відмови поміщиків або громад прийняти їх на попереднє місце помешкання¹. Власне юридичних аспектів тут можна помітити декілька. По-перше, законодавець додатково уражав права засуджених. Адже вирок суду не передбачав у даному випадку додаткового покарання у вигляді заслання. По-друге, суб’єктом обтяжування долі засудженого виступали по суті, селянська громада – для державних селян, і поміщик – для поміщицьких. По-третє, і це найбільш важливо з точки зору теми нашого дослідження – стосовно дружин засуджених застосовувалося фактично *об’єктивне поставлення*.

При цьому його застосування здійснювалося за статевою ознакою. Адже про те ж саме щодо чоловіків засуджених жінок законодавець не згадував. Для „політичних” злочинців, дружини яких за окремим дозволом могли супроводжувати чоловіків на каторжні роботи та на заслання, а також для загальнокримінальних, особливо щодо „підлих” станів це було досить розповсюдженою практикою: „Російська передова громадськість розцінила цю добровільну каторгу (слідування дружин за декабристами до Сибіру – О.С.), як великий подвиг російської жінки. Але інакше розцінювала своє добровільне слідування за чоловіком у далекий Сибір дружина одного з декабристів – Волконська. Вона не бачила в цьому нічого особливого і вказувала, що 5 тисяч російських жінок ідуть щороку за засудженими чоловіками на заслання на копальні та поселення. Ці 5 тисяч були дружини кріпосних селян і робітників”². Однак, це були питання добровільного слідування. У випадку вказаного в указі заслання вже після відбуття покарання дружини відправлялися на поселення

¹ Указ императора Николая I о высылке в отдаленные губернии преступников, отбывших положенное им время, вместе с женами и детьми в случае отказа помещиков или обществ принять их на прежнее место жительства. 1852 г. // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 84, спр. 679, арк. 2.

² Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет : в 3 т. – М. : Юрид. изд-во.: Тип. “Кр. Пролетарий”, 1946. – Т. 2. – С.182.

примусово, не вчинивши будь-якого винуватого діяння – не лише злочину, а й адміністративного проступку.

До речі, традиція дружин слідувати за засланими на каторжні роботи зберігалася ще й на початку ХХ ст. У цьому селяни України, навіть Правобережної, мало відрізнялися від селян європейської Росії. Так у 1907 р. селянки містечка Острожця на Волині виявили бажання їхати за чоловіками до Сибіру на каторгу¹.

Пореформені умови вимагали суттєвих змін у законодавстві, у тому числі кримінальному. Нові суспільні відносини, які виникли внаслідок посилення капіталізму в усіх галузях господарювання, вимагали відповідної кримінально-правової охорони.

У 1866 р. була видана нова редакція Уложення про покарання кримінальні і виправні². Воно було сформоване під впливом тих суттєвих суспільних змін, які відбулися внаслідок судової реформи 1864 р. Ця реформа стала найбільш радикальною, новаторською і технічно успішною з усіх великих реформ. „За історичним значенням її можна порівняти лише зі скасуванням кріпосного права. Хоча власне цивільне і кримінальне право не піддалися реформі, нова інституційна і процесуальна структура системи судочинства являли собою явний розрив з попередньою правовою традицією, а також приклад творчої адаптації всіх кращих досягнень юриспруденції та судової практики західноєвропейських країн...”³.

Окрім іншого, нова редакція Уложення про покарання кримінальні і виправні 1866 р., яка була значно коротшою (1711 статей), враховувала скасування тілесних покарань у 1863 р. (які не мали фактично поділу за статтю). Іншим джерелом кримінального права у пореформеній період, яке розповсюджувало свою дію на українські землі у складі Російської

¹ Предписание вольинскому губернатору о рассмотрении прошения крестьянок г. Острожца М. Наумчуковой, Е. Данилюк о разрешении им следовать за мужьями, сосланными на каторжные работы. 3 марта 1907 г. // Центральный державный историчный архив Украины (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и вольинского генерал-губернатора, оп. 706, спр. 31, арк. 8.

² Свод законов уголовных изд. 1866 г. – СПб., 1866. – Кн. 1. – 1427 с.

³ Тарановски Т. Судебная реформа и политическая культура царской России / Т. Тарановски // Великие реформы в России. 1856 – 1874 : сборник / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С.305.

імперії, став прийнятий під час судової реформи 20 листопада 1864 р. „Статут про покарання, що накладаються мировими судьями”. Застосування покарань за Статутом базувалося на принципі індивідуалізації відповідальності, коли враховувалися обставини, які посилюють або послаблюють вину підсудного¹.

У 1885 році з'явилося нове Уложення про покарання кримінальні і виправні. Воно було суттєвим кроком уперед порівняно з попереднім російським Уложенням, де зберігалися помітні рудименти дореформеного, абсолютистськи-кріпосницького кримінального права. В Уложенні 1885 р. зберігалася надзвичайно складна система покарань. Усі покарання поділялися на численні розряди, групи і види, вся їх складна шкала містила понад 100 видів. Покарання розрізнялися також на основні, додаткові і замінюючі². Усі вони розповсюджувалися на жінок, притягнених в установленому порядку до кримінальної відповідальності.

Російське кримінальне законодавство, дія якого поширювалася на дев'ять губерній, що складають сучасну Україну, не зупинялося на особливостях кримінальної відповідальності та кримінально-правової охорони жінки у загальній частині Уложення про покарання кримінальні та виправні. У особливій частині містилася низка подібних специфічних складів. Так ст. 1462 Уложення передбачала покарання матері за вигнання плоду. Обставинами, що обтяжують вину, вважалися: вчинення кримінального аборту лікарем, акушеркою, аптекарем (ст.1463), а також повторний подібний злочин. Окремо враховувалися такі обставини, як розладнання здоров'я матері або її смерть. У 1491 статті передбачалася кримінальна відповідальність за втрату вагітною жінкою дитини при завданні побоїв. При цьому законодавець підкреслював специфіку

¹ Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С.504.

² Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С.507.

суб'єктивної сторони цього злочину: „...завідомо про те, що жінка вагітна”¹.

Російське кримінальне законодавство дуже мало робило поступок жінці як представниці слабкої статі. Так, при покаранні засудженням до каторжних робіт вони заковувалися в кайдани меншої ваги, ніж чоловіки, а також їм не голили половину голови². Щодо поселенців на засланні, вільна жінка при вступі до шлюбу з поселенцем мала отримувати одноразову допомогу від держави у розмірі 50 руб. сріблом, а вільна особа чоловічої статі, яка йшла до шлюбу з поселенкою – лише 15 руб.³.

Особливість кримінальної репресії щодо як чоловіків, так і жінок, на усіх територіях Російської імперії полягала у специфіці реалізації покарань. Дореволюційний дослідник О.А. Філіппов відзначав: „...Не дивно, що порушується правило про утримання арештантів окремо, за статтю, віком, званню і родом вчинених злочинів. А якщо воно і дотримується, то лише зовнішнім виглядом. Проглянувши білети арештантів, завжди можна з'ясувати, що неповнолітній потрапив у камеру дорослих, що підозрюваний в убивстві сидить поруч зі злодіями, нарешті вагітності жінок показують, що не завжди буває пильний нагляд за відділенням статей”⁴.

Уложення про покарання кримінальні і виправні знає й такий склад, як крадіжка жінки. Ст. 1529 говорить про такий злочин з метою згвалтування, а ст. 1549 – про крадіжку неповнолітньої з-під влади батьків або опікунів з метою вступу в шлюб. Окрім цього, різновидності покарань за такий склад були передбачені в статтях 1530, 1580, 1581, 1582. Обтяжуючими обставинами вважалися крадіжка з метою згвалтування та власне згвалтування потерпілої. У першому випадку злочин фактично

¹ Будзинский С. М. О преступлениях в особенности : сравнительное исслед. / С. М. Будзинский. – М. : Юрид. вестн., 1887. – IV, [2]. – С.72.

² Филиппов О. А. Очерк русского уголовного права / О. А. Филиппов. – СПб. : Тип. Кулиша, 1866. – Вып. I, ч.1 : Уголовные наказания; ч. 2 : Исправительные наказания. – [6]. – С.52.

³ Филиппов О. А. Очерк русского уголовного права / О. А. Филиппов. – СПб. : Тип. Кулиша, 1866. – Вып. I, ч.1 : Уголовные наказания; ч. 2 : Исправительные наказания. – [6]. – С.65.

⁴ Филиппов О. А. Очерк русского уголовного права / О. А. Филиппов. – СПб. : Тип. Кулиша, 1866. – Вып. I, ч.1 : Уголовные наказания; ч. 2 : Исправительные наказания. – [6]. – С.65, 91-92.

кваліфікувався як замах на зґвалтування, у другому – склад зґвалтування поглинав склад крадіжки жінки.

Російське кримінальне право відносило зґвалтування, а також спокушення неповнолітньої, статеві відносини з жінкою шляхом обману, спокушення жінки шляхом обіцянки одружитися на ній, статеві відносини з жінкою, яка перебуває в стані безпам'ятства до злочинів проти честі. Обтяжуючими обставинами при зґвалтуванні законодавець визнавав пошкодження здоров'я або смерть потерпілої. До цих обставин відносилися також: малолітство до 14 років, позбавлення цноти, заміжжя жінки, крадіжка її, небезпека для життя жінки, побиття та знуцання, окрім того, російське кримінальне законодавство вважала за обтяжуючі обставини зловживання особистих відносин з жертвою: зґвалтування опікуном, наставником, наглядачем в'язниці, лікарем тощо.

Посиленим кримінально-правовим захистом жінки за російським кримінальним законодавством можна вважати визнання обтяжуючою обставиною при вбивстві те, що потерпілою є завідомо вагітна жінка¹.

Ст. 1524 Уложення, яка карала за спокушення малолітньої, визнавала за обов'язкове цноту потерпілої. Ст. 1526 передбачала кримінальну відповідальність за статеві стосунки шляхом обману. Приведення при цьому жінки в стан безпам'ятства визнавався обтяжуючою обставиною (як і приведення у стан неприродного сну). Однак, до недоліків Уложення слід віднести некараність статевої відносин з жінкою, яка перебуває в стані безпам'ятства, до якого її не привів ні він сам, ні за допомогою іншої особи. Російський кримінальний закон передбачав і такий, на наш погляд, досить сумнівний щодо особливої суспільної небезпеки склад, як спокушення жінки шляхом обіцянки одруження (ст. 1531).

Побічно торкалися кримінально-правового становища жінки статті Уложення, які передбачали покарання за злочини проти сімейних прав.

¹ Будзинский С. М. О преступлениях в особенности : сравнительное исслед. / С. М. Будзинский. – М. : Юрид. вестн., 1887. – IV, [2]. – С.56.

При цьому ст. 1585 Уложення про покарання визначала однакову санкцію за перелюбство чоловіка і дружини (кодекси країн романської групи у цей період значно більше карали жінку). Кримінальна відповідальність наставала і за багатошлюбність, але тут не виділялися окремо чоловік і жінка.

Статті 1593 і 1594 встановлювали кримінальну відповідальність за інцест з родичами до четвертого коліна. Покарання було співрозмірне зі ступенем рідства.

Особливість кримінальної відповідальності жінки була визначена таким складом як дітовбивство (ст. 1451). Мова йшла про позбавлення життя новонародженої незаконної дитини, вчинене матір'ю „в роздратуванні”. Покарання за це вбивство було меншим, за інше. Однак, на відміну від німецького та швейцарського законодавства, цей склад злочину міг бути поставлений у вину, якщо дитину вбито не негайно після народження, а при самому народженні дитини¹. При цьому кваліфікуючою ознакою визнавалося роздратування, яке визначалося російським законодавцем так: „від сорому або страху”.

Юридична практика Російської імперії в „українських губерніях” знає чимало подібних складів злочинів. На нашу думку, тут варто звертатися до конкретних кримінальних справ. 19 липня 1893 р. селянка слободи Макарів-Яр Слов'яносербського повіту П. Омельченкова таємно народила позашлюбну дитину і втопила її у річці. Досудове слідство кваліфікувало злочин за вказаною статтею 1451 (частина 2) Уложення про покарання кримінальні і виправні, вказавши при характеристиці суб'єктивної сторони почуття „сорому і страху”². Ізюмський окружний суд ухвалив вирок у вказаній кримінальній справі – покарати П. Омельченкову трьома роками і шістьма місяцями тюремного ув'язнення².

¹ Будзинский С. М. О преступлениях в особенности : сравнительное исслед. / С. М. Будзинский. – М. : Юрид. вестн., 1887. – IV, [2]. – С.52-53.

² Державний архів Харківської області. Ф. 374 : Ізюмський окружний суд, м. Ізюм, оп. 1, спр. 266 О крестьянке Прасковье Артамоновне Омельченковой, обвиняемой в детоубийстве, арк. 2-3.

При тому, що наведений вище перелік складів злочинів, визначених „Уложенням про покарання кримінальні і виправні”, був досить значним, він не охоплював окремі тяжкі злочини, які досить давню історію, але були закріплені у кримінальному законі лише на сучасному етапі, у добу незалежності України. Поширення економічних, ринкових зв'язків супроводжувалося інтенсивним розвитком транспорту, зокрема морського. Загострилися проблеми протидії такому соціальному злу, як торгівля людьми.

Зокрема у 1858 – 1859 рр. у Одесі як найкрупнішому південному порту Російської імперії розслідувалася справа про торгівлю дівчатами до Туреччини¹. Пройшли в основному великі реформи, але проблема залишилася. У 1872 р. Одеський градоначальник розробив цілу низку заходів про недопущення вивезення з Одеси до Константинополя жінок і дівчат, які мали приносити доходи від найдавнішої професії й фактично ставали, висловлюючись сучасною мовою, жертвами сексуальної експлуатації².

Проблема „експортної проституції” у даній роботі спеціально не досліджується, але навряд чи боротьба з нею у царській Росії, зокрема на українських землях, які були прикордонними, у тому числі з Оттоманською Портою.

Щодо вітчизняного кримінального законодавства, то відповідна норма з'явилася у ньому, як відомо, в останні роки. Чинний Кримінальний кодекс України у статті 149 визначив відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини у вигляді позбавлення волі на строк від 3 до 15 років з конфіскацією майна або без такої в залежності від складу злочину. Поняття „торгівля людьми” вживалася у вітчизняному кримінальному законодавстві вперше. У правозастосовній

¹ Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 1252 : Дело о вывозе из г. Одессы в Константинополь девушек для продажи 1858 – 1859, оп. 1, спр. 141, арк. 1-71.

² Распоряжение Одесского градоначальника начальнику жандармского управления города Одессы о принятии мер к недопущению вывоза из Одессы в Константинополь девушек в дома терпимости. 6 апреля 1872 г. // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 339 : Помощник начальника Одесского жандармского управления в Одесском порту, оп. 1, спр. 1, арк. 6-7.

практиці особлива увага приділяється питанням протидії саме торгівлі жінками¹.

На початку ХХ ст. правознавці Російської імперії активізували свої зусилля щодо обґрунтування державних заходів з кодифікації законодавства, у тому числі кримінального. Роботи велися досить інтенсивно, до них долучалися як досвідчені практики, так і університетська професура. Цілеспрямованої логічно обґрунтованої програми кодифікаційної діяльності у галузі кримінального права в Росії не було. Шлях реформування російського кримінального законодавства не був послідовним. Головне – законодавець не наважився повністю відмовитися від засад становості у законодавстві.

Навіть Кримінальне уложення 1903 р., яке вважалося своєрідним підсумком розвитку дореволюційного кримінального законодавства Російської імперії, було сформоване за становим принципом: „При визначенні покарання суд враховував стану належність злочинця та жертви”. І це при тому, що стосовно нових капіталістичних реалій (формування робітничого класу та буржуазії), а також у ряді інших випадків становий поділ уже фактично був незастосовним.

Кримінальне законодавство Російської імперії до самого кінця її існування зберігало особливості кримінальної відповідальності жінок порівняно з чоловіками.

Відомий вислів В.О. Ключевського про суворість російських законів і необов'язковість їх виконання у першу міру стосується кримінального права. Архівосховища як центральних, так і місцевих архівних установ сповнені документальних матеріалів про brutальні порушення законодавства, вчинені тими, хто повинен стояти на сторожі закону або хоча б його не порушувати – чиновників різного рангу. Значна частина цих злочинів і адміністративних правопорушень („злочинів, розслідуваних

¹ Чехович С. Б. Торгівля людьми чи інша незаконна угода про передачу людини / С. Б. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2004 – Т. 6. – С. 104.

поліцейським порядком”) були спрямовані проти життя, здоров’я, майна жінок в губерніях на території сучасної України.

Практично в усіх цих випадках потерпілими є переважно представники соціально нижчої більшості. Пройшли буржуазні реформи 60-х – 70-х рр., у тому числі прогресивна судова 20 листопада 1864 р., а правова захищеність міщан і селян – податних станів – суттєво не зросла. Особливо небезпечно і брутально поводити себе представники нижчої ланки управління – так званого самоврядування, яке будувалося на становій основі. Як наголошував О.Н. Ярмиш: „Опорою урядової адміністрації у її діяльності по підтриманню „порядку і спокою” на селі служили органи селянського самоврядування – волосного й сільського. Цей апарат, що утримувався за рахунок селян, перебував у повній залежності від земських начальників. Він мав у своїх руках багато важелів для оббирання й експлуатації селян і був безпосереднім провідником розпоряджень властей”¹.

Вказану думку розвиває О.М. Головка: „...Ницість прав і переобтяженість обов’язків (згідно з тогочасним законодавством) органів селянського самоврядування, їх підпорядкованість і безсумнівна покора усім „урядуючим місцям” тягли за собою умовність самого застосування терміну „самоврядування” щодо них.

Негативно відбивалося на ньому і те, що селянство переважно було неосвічене, неписьменне, а відтак мало такий же рівень правосвідомості”². Зловживань і прямо-таки злочинів траплялося чимало. Так, у 1897 р. в одній з німецьких колоній на Правобережжі за несплату орендної плати селянка („колоністка”) Кунц була побита до смерті місцевим старостою³.

¹ Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : [монографія] / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – С.54.

² Головка О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.) : іст.-прав. дослідж. / О. М. Головка. – Х. : СІМ, 2005. – С.103-104.

³ О смерти колонистки Кунц от побоев старосты колонии Забужских Голеандр. 1897 // Центральный державный исторический архив Украины (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского подольского и вольинского генерал –губернатора, оп. 627, д. 4 О смерти колонистки Кунц от побоев старосты колонии Забужских Голеандр. 1897, арк. 120.

Таким чином, проведений аналіз відповідного нормативно-правового матеріалу надає підстави для висновків, спеціально кримінальне законодавство, яке регламентувало особливості правового статусу та кримінальної відповідальності жінок у Російській імперії, зокрема на українських землях, у дореволюційний період не систематизувалося.

2.5. Загальна характеристика адміністративно-правового статусу жінок на українських землях у складі Російської імперії

Особливості адміністративної відповідальності жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. дослідити всебічно досить важко. З початку XX ст. відповідні сучасним адміністративним відносинам регулювалися нормами поліцейського права.

Сучасні вітчизняні дослідники обґрунтовано вважають його своєрідною “передтечею” адміністративного права. Всебічно розглянувши спеціально цю проблематику, І.С. Гриценко робить обґрунтований висновок: «У зв'язку з цим можна говорити про наявність кількох факторів, що мали місце в Росії у період із 1861 р. до початку XX ст., які сприяли трансформації поліцейського права в адміністративне право. По-перше, це кардинальні зміни адміністративно-правового статусу особи. Так, селяни ... отримали право брати участь в управлінні селом та волостю, а на підставі Судових статутів 1864 р. – подавати скарги на незаконні дії посадових осіб до земського начальника, губернське змішане присутствіє і навіть до Правлячого Сенату. По-друге, це діяльність селянських та земських органів самоврядування разом із діяльністю центральних органів управління: Державної ради, Комітету міністрів, міністерств, на місцях – губернатора і земського начальника. По-третє, це різке звуження в результаті реформ 60-70-х рр. XIX ст. компетенції органів поліції та передача багатьох справ (господарство, фінанси, просвіта,

культура, соціальне забезпечення) з відання поліції до відання органів місцевого самоврядування.

Все це призвело до поступової втрати поняттями «поліція», «поліцейське право» їх універсального та всеохоплюючого значення ... Поліцейське право з його детальними статутами, приписами і нормами, що визначали поведінку осіб у феодальній державі, виявилось надзвичайно архаїчним утворенням у часи переходу Росії до буржуазного ладу... ...Зазначені фактори і обумовили новий характер поліцейського законодавства, спрямований на його поступовий перехід до законодавства адміністративно-правової спрямованості, а це, як наслідок, призвело і до змін розуміння призначення та змісту науки поліцейського права, яка також почала поступово отримувати риси вже існуючої в західних країнах науки адміністративного права...»¹.

Адміністративно-правові (поліцейсько-правові) норми російського законодавства, які діяли на території українських губерній, регулювали різні суспільні відносини. Так, досить значна увага приділялася регламентації торговельної діяльності. Жінки мали право бути записані до купецьких гільдій на тих самих підставах, що й чоловіки. Відповідним чином вони сплачували й податки. При цьому до свідоцтв, які видавалися чоловікам на здійснення торговельної діяльності, могли записуватися їхні дружини².

Передбачалося право доньок (нарівні з синами) на окрему торговельну діяльність з відповідним узаконенням по досягненні повноліття. Також мала місце норма, згідно з якою після смерті особи, що здійснювала торговельну діяльність (як правило, гільдійського купця), право на торгівлю та промисли переходило до його вдови. Досить цікавою є й норма, пов'язана з адміністративно-правовим регулюванням

¹ Гриценко І. С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : монографія / І. С. Гриценко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка – К. : Київ. ун-т, 2007. – С.14-15.

² Устав о пошлинах // Свод законов Российской империи, изд. 1876 г. – СПб., [1876]. –Т. 5 : Устав о питейном сборе. – Ст. 472.

торговельної діяльності жінок за обставин переходу чоловіка в інший стан: «Дружина купця, який залишив довільно торгівлю свою за купецьким званням і перейшов у міщанство без оголошення його неспроможним, допускається до оголошення особливого капіталу, для записування в гільдію її особою на загальному, законами встановленому, порядку»¹.

Особливостей адміністративного законодавства щодо регламентації участі жінок у торговельній та промисловій діяльності, визначених для українських земель, у Російській імперії не було.

Окремо зупинялося адміністративне законодавство дореволюційної Росії на регламентації промислової діяльності жінок. При цьому, що свідчить про недостатній рівень юридичної техніки у Російській імперії навіть у пореформені часи, практично тотожні норми були введені і для чоловіків – підприємців, і для жінок. Так, стаття 32 «Статуту про промисловість фабричну і заводську» вимагала від жінок те ж саме, що і від чоловіків, які займалися підприємницькою діяльністю: «Утримувачки закладів фабричних і заводських зобов'язані надавати щорічно земським і міським поліціям короткі відомості». Те стосувалося і чоловіків – підприємців. До винятків належала ст.52 вказаного статуту, яка зобов'язувала жінку – власницю підприємства, що не мала станової належності до торговельно-промислового стану, вступити до відповідної гільдії.

Спроби жінок зайнятися підприємницькою діяльністю чітко відслідковувалися державними органами. Припинялися будь-які порушення. Так, у 1908 р. за скаргою полковника Соміна Одеська реміснича управа припинила діяльність приватної школи крою і шиття П. Ланди, яка не мала відповідного дозволу².

¹ Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб. : Тип. 2-го отд. собственной е. н. в канцелярии, [1876]. – Т. 9 : Законы о состояниях. – 96 с., разд. паг.

² Дознание от 19 сентября-8 октября 1908 г. о закрытии школы кройки в г. Одессе, открытой без разрешения мастерией дамско-портняжного цеха Ландой. 1908 г. // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 335 : Канцелярия временного одесского генерал-губернатора, спр. 218, оп. 1, арк. 237.

Адміністративне право, становлення якого в Російській імперії відбувалося на ґрунті розвитку поліцейського права, відповідно, визначало і відповідальність за адміністративні проступки, у тому числі жінок.

Основною інституцією, яка притягала у Російській імперії у пореформений період до адміністративної відповідальності, залишався суд. Однак, і деякі адміністративні органи набули право самостійно, без звернення до суду, накладати стягнення на осіб, які порушили ті чи інші узаконення. Таке право було надане:

- сільським старостам та волосним старшинам;
- земським начальникам (до введення цього інституту у 1889 р. це право належало мировим посередникам);
- адміністративній владі щодо осіб, які перебували під поліцейським наглядом (загальна поліція, губернатор, міністр внутрішніх справ);
- губернаторам та генерал-губернаторам, які згідно з Положенням про заходи охорони державного порядку та громадського спокою від 14 серпня 1881 р. у місцевостях, оголошених у стані посиленої охорони, мали право видавати обов'язкові постанови, що стосувалося громадського порядку та державної безпеки¹.

Відповідальність за порушення правил торгівлі була визначена єдиною і для чоловіків, і для жінок по всій Російській імперії незалежно від регіонального розташування.

Нарівні з чоловіками жінки мали право займатися і ремісництвом. Уже в першій статті «Зводу постанов ремісничих» у примітці зазначалося: «Особи жіночої статі мають право утримувати ремісничі заклади на підставі правил, викладених у положенні про мита за право торгівлі та інших промислів». При цьому окремо визначався правовий статус господарки – майстрині й просто майстрині. За ст.ст. 127-129 згаданого

¹ Гриценко І. С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : монографія / І. С. Гриценко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка – К. : Київ. ун-т, 2007. – С.240-241.

законодавчого акта вдова ремісника мала право продовжувати його справу. Досить цікавою є норма статті 120, яка своєрідно захищала права найманих робітників: «Господарка – майстриня зобов’язана учениць своїх навчати сумлінно, ставитися до них людинолюбним і стриманим чином, без провини їх не карати і займати належний час наукою, не змушуючи їх до домашнього служіння і робіт». Ця норма виглядає декларативною, оскільки ні конкретики, ні відповідальності за її порушення не передбачалося. Ст. 122 зобов’язувала господарку – майстриню своєчасно і повно сплачувати майстриням і ученицям платню.

Учениця мала право отримати свідоцтво майстрині й прирівнювалася за становим становищем до міщанок. Майстриням, на відміну від господарок – майстринь заборонялося використовувати найману працю (ст.ст. 134-135 згаданого нормативно-правового акта). Майстрині відповідною цеховою управою міг бути наданий статус господарки – майстрині, якщо вона мала 21 річний вік і не менш ніж три роки стажу як майстрині.

Статті 191 та 192 «Статуту ремісничого» визначали статус ремісниць, які працювали поза межами окремих цехів. Вони могли займатися ремеслом або самостійно або за наймом при досягненні 21 року. Відповідні свідоцтва надавалися ремісничими управами.

Як бачимо, щодо регламентації можливостей зайняття жінок ремісничою та підприємницькою діяльністю на українських землях діяло загальноімперське російське законодавство.

Адміністративні за своєю правовою сутністю стягнення за порушення правил ремісництва та промислів у пореформені десятиріччя визначалися переважно нормами «Статуту ремісничого». Тут знову доводиться говорити про недостатній з точки зору систематизації розвиток дореволюційного адміністративного права. Норми адміністративної відповідальності належної систематизації не набули. Сама ідея кодифікації з’явилася в колах науковців Російської імперії лише в канун Першої

світової війни: «Одним із перших дореволюційних вчених – адміністративістів, який приділив питанню кодифікації адміністративного права окремий розділ у своєму підручнику, був А.І. Єлістратов... Теоретики адміністративного права з часів виникнення і становлення останнього і фактично до моменту розвитку радянського адміністративного права питаннями кодифікації адміністративного права не займалися, пропозицій щодо створення зведених нормативно-правових актів, у яких були б систематизовані норми адміністративного права, не висловлювали»¹.

*

*

*

Таким чином, правове становище жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. не визначилося одночасно. Сукупність прав і обов'язків, юридичної відповідальності з позицій державного, адміністративного, кримінального, цивільного, шлюбно-сімейного права формувалася в значній мірі у попередні періоди, починаючи з часів Київської Русі. Чимало дослідників, від дореволюційного періоду до сучасності відзначали особливості правового становища давньоруської жінки. Він виглядав як більш прогресивний (щоправда, це стосується лише особисто вільних жінок) порівняно з іншими державами середньовічної Європи.

У часи входження українських земель до складу Російської держави на правах автономії, жінка тут була більш повноправною, ніж у інших етнічних слов'янських районах імперії. Щодо публічно-правового статусу, це стосувалося лише панівного класу (чи то дворянства, чи духовенства). Основні відмінності стосувалися галузей приватного права. Цивільно-

¹ Гриценко І. С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : монографія / І. С. Гриценко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка – К. : Київ. ун-т, 2007. – С.61.

правовий статус української жінки до часів інкорпорації України до складу Російської імперії порівняно з російською.

Публічно-правовий статус українських жінок у складі Російської імперії як у дореформений, так і у пореформений період перебував у залежності від станових засад. І в цьому напрямі половинчастість буржуазних перетворень у Російській імперії, зокрема на українських землях теж мала свої прояви. Феодальні пережитки в праві стосувалися передусім державно-правового статусу жінки, а також особливостей кримінально-правової охорони та кримінальної відповідальності жінок за російським імперським законодавством і нормами звичаєвого права.

На українських землях в часи національної державності було певною мірою обмежене втручання православної церкви у приватні справи сімей. Одним із промовистих доказів цього було поширення на українських землях шлюбного контракту вже у XVI – XVII ст. Характерно, що це стосується не лише соціально домінуючої еліти. Кримінальне право, як звичаєве, так і позитивне «малоросійське», більш жорстко охороняло моральність, зокрема в шлюбі.

Після ліквідації української автономії у складі Російської імперії було обумовлене їх становою та класовою належністю. Жінка – дворянка чи жінка – дружина або донька священнослужителя були більш захищені й матеріально забезпечені, ніж селянка. Однак, їхня залежність від влади чоловіка чи батька від цього не ставала меншою. Реформи 1860 – 1870 рр. суттєво вплинули на соціальну структуру суспільства. Долалися феодально-станові перегородки, неповноправність жінки – кріпачки відійшла навечно в минуле.

Художня література другої половини XIX – початку XX ст., як російська, так і українська, достатньо детально розкрила зміни в соціальному становищі жінки. Жіночий рух цього періоду уперше проявився на українських теренах саме під час досліджуваного періоду. Він був пов'язаний із світовою течією суфражизму та фемінізму взагалі.

Найбільш впливали на соціальне становище жінок їх залучення до суспільного виробництва, і особливо – жіноча освіта.

РОЗДІЛ 3

Приватноправовий статус

жінки на українських землях у складі Російської імперії

3.1. Правовий статус жінки за цивільним правом Російської імперії та українським звичаєвим правом

Аналіз правового становища жінок за законодавчими актами другої половини XIX – початку XX століття та у реальному житті неможливо здійснювати без звернення до їх соціально-економічного статусу. Загальновідомо, що рівень економічного розвитку, активність цивільного обігу обумовлювали ступінь розвитку цивільного права. Розвиток ринкових відносин об'єктивно спрямовувався на підвищення суспільної значимості права власності й зобов'язального права.

Українське звичаєве цивільне право, ґрунтоване на традиціях попередніх століть середньовічного розвитку і у середині XIX ст. досить чітко розрізняло право власності «чоловіче» та «жіноче». Тим самим визначалися особливості цивільно-правового статусу української жінки. «На відміну від російського хлібороба, який на Слобожанщині звичайно мешкав у сусідньому селі, хазяїн в українській селянській родині вважає за норму користуватися правом безконтрольного розпорядження лише стосовно „добром набутого” майна, тобто заробленого чи вирощеного власними зусиллями. Тому батьківський спадок („дідизну”) „малорос” тільки у крайньому випадку віддає під заставу, але в будь-якому разі не може дозволити собі її продати. Таким же чином обмежене його право розпоряджатися майном жінки – „материзною” (посагом); останню без добровільної згоди дружини він не може навіть віддати під заставу. У „внутрішньому змісті” цього звичаю простежується не лише далеке від адекватного пореформеній епосі патріархальне розуміння сутності приватної власності, а й відповідний культурно-політичний анахронізм

селянської „душі”, тобто по-своєму цілком логічно обґрунтоване нехтування того юридичного інституту, роль якого в умовах пореформеного розвитку суспільства якраз невпинно зростала»¹.

Важливим моментом в історії цивільного права Російської імперії стала кодифікація законодавства в цій галузі. У „Зводі Законів” 1832 р. цивільне право виділялось як окрема галузь права. Цивільне законодавство вміщувалося не тільки в томі X, але і у попередньому (про права станів), і у другій частині наступного (про торгові закони). Цивільні закони поділялися на три групи:

- закони про „союз сімейний”;
- загальні закони про майно;
- закони межові².

Таким чином, цивільно-правовий статус української жінки під юрисдикцією Російської імперії визначався, у першу чергу, нормами сімейного права, а також речевого права.

Але й ті, й інші в часи реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст. ґрунтувалися на становому принципі.

Права та обов’язки жінок дворянського стану, попівства, представниць міських верств (купчихи, міщанки, цехові) відрізнялись від прав та обов’язків жінок-селянок, як за законодавчими актами, якими вони визначались, так і за цивільними правами, які вони мали.

Вивчення правового становища жінок на основі аналізу статей Зводу цивільних законів Російської імперії Т. X, частина 1, які регламентували сімейне законодавство, та зіставлення його з правовим становищем селянських жінок, що визначалось звичаєвим правом, дає можливість виявити характерні особливості, що відрізняли правове положення жінок вищої та середньої верстви від правового становища селянки, а також проаналізувати співвідношення дійсних прав, які мали у реальному житті

¹ Присяжнюк Ю. “Праця” як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України) / Ю. Присяжнюк // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С.3.

² Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року : істор.-прав. дослідж. / В. Є. Рубаник – Х. : Легас, 2002. – С.286.

жінки різних соціальних груп в порівнянні з чоловіками своєї соціальної групи.

Основним джерелом права, яке регламентувало юридичні стосунки представниць заможної та середньої верстви, була 1 частина X тому Зводу цивільних законів Російської імперії¹, що поширювалась й на жінок України. Разом з цим, права жінок, що мешкали у Чернігівській та Полтавській губерніях, помітно відрізнялись від прав жінок інших губерній Наддніпрянської України та Росії в цілому. Це пояснювалось тим, що історично у цих губерніях правові стосунки визначались Литовським статутом, звідки положення, що торкалися сімейного та цивільного законодавства, були у подальшому перенесені у 1 частину X тому Зводу законів. Становище жінки за Литовським статутом відрізнялось тенденцією зрівняння прав жінок з правами чоловіків. Цей документ трактував майнове становище жінок на основі звичаїв. Більшість норм вели свій початок ще від норм стародавнього звичаєвого українського, литовського та білоруського права².

Аналіз цивільного та сімейного законодавства Російської імперії виявляє істотні недоліки Зводу законів щодо правового становища жінок. Це пояснюється тим, що основні статті сімейного законодавства виникли в епоху феодалізму і не відповідали життєвим реаліям другої половини XIX ст., надзвичайно повільно пристосовуючись до нових умов капіталістичного суспільства. Статті Зводу законів характеризувались різночасовим походженням та слабким внутрішнім зв'язком. Багато з них були не законодавчого характеру, а мали декларативний характер,

¹ Законы гражданские // Свод законов Российской империи изд. 1900 г. – Т.10 Ч. 1. Свод законов гражданских. Положение о казенных подрядах и поставках со включением позднейших узаконений и разъяснений по решениям Общего собрания и Гражданского кас. департамента Правительствующего сената с 1866 по июль 1900 г. / под ред. А. Г. Гаугера. – 5-е изд, неофиц. – СПб. : Кн. маг. Н. К. Мартынова, 1902. – LVII, 868, 142 с.

² Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього : Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : Сторінки історії / Л. О. Смоляр. – Одеса : Astroprint, 1998. – 407 с. : іл., табл. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього : Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : Сторінки історії / Л. О. Смоляр. – Одеса : Astroprint, 1998. – 407 с. : іл., табл. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього : Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : Сторінки історії / Л. О. Смоляр. – Одеса : Astroprint, 1998. – 407 с. : іл., табл.

виражали побажання. Вони розташовувались безсистемно, що ускладнювало користування Зводом законів.

Особливо дискримінаційний характер по відношенню до заміжніх жінок носили норми 103, 107, 179, 2202, 2203 статей ч. 1., т. X „Зводу законів Російської імперії” видання 1857 р. Фактично вони були сформульовані ще у XVIII ст. та відображали кріпосництво у цивільному праві. Саме ці статті у пореформений період викликали найбільший протест прогресивної громадськості. Вказані статті визначали закріпачення жінки. Все це, безумовно, пригнічувало її і в той же час слугувало причиною зневажливого ставлення. Право на виховання дітей при сімейній незгоді переважно надавалося чоловіку як голові сімейства¹.

Особливості цивільних прав осіб жіночої статі стосуються жінки у різному її становищі, в якому вона перебуває – дочки і сестри, дружини і матері, вдови і члена громадянського суспільства. У зв'язку з цим цивільне право визначало становище жінки у наступних відносинах: 1) стосовно посагу; 2) стосовно особистих і майнових відносин між подружжям; 3) стосовно спадкування; 4) стосовно прав стану; 5) стосовно приватно-публічних прав².

Отже, цивільне та шлюбно-сімейне право як галузі не були чітко й однозначно відмежовані. Правове становище подружжя, у тому числі жінки в шлюбі, визначалося у другій половині XIX – на початку XX ст. цивільним законодавством Російської імперії. Таким чином, у аналізі правового стану української жінки, яка перебувала під дією російського імперського законодавства, досить важко відділити цивільно-правовий і сімейно-правовий статус. Слід зауважити, що при розвиненості галузі сімейного права мало місце його дублювання і перетинання з цивільним правом, зокрема, щодо майнових відносин і зобов'язань жінки у шлюбі.

¹ Баздирева Е. М. До питання про становище жінки у другій половині XIX – на початку XX століття в Катеринославській губернії / Е. М. Баздирева // Грані : наук.-теорет. і громад. – політ. альм. – 2003. – № 2. – С. 30.

² Орович Я. Женщина в праве. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – С.88.

Цивільна дієдатність і правоздатність жінки на українських землях у складі Російської імперії мала значний обсяг і небагатьом поступалася чоловічим. У період після великих реформ 60-х – 70-х років ХІХ ст. жінки все більше втягувалися до цивільного обігу. Чимало зустрічаємо цивільно-правових актів щодо відчуження нерухомості зокрема земельних ділянок. Як приклад – придбання двох десятин землі на Харківщині дружиною колезького радника В.Я. Сукачовою¹.

Слід зауважити, що на початку ХХ ст. вже мали місце певні засади реалізації цивільно-правового захисту прав осіб у Російській імперії, у тому числі й у тій частині, яка сьогодні входить до складу України, незалежно від станової належності. Так, 28 травня 1907 р. Харківський окружний суд виніс рішення за позовом селянки Є.І. Лепехової до управління Курсько-Харково-Севастопольської залізниці про стягнення 2500 руб. компенсації за загибель під потягом її сина. Суд задовольнив позов². Постраждалі отримали досить серйозну суму, як на ті часи.

Суттєвою складовою цивільно-правового статусу будь-якої особи, у тому числі жінки, інститутом, спорідненим шлюбно-сімейному праву, є юридично закріплений порядок спадкування. І тут основним джерелом права у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишався десятий том (перша частина) Зводу законів Російської імперії. При цьому він і морально, і формально-догматично застарів, оскільки не відповідав у повній мірі вимогам зростання цивільного обігу в умовах капіталістичної модернізації пореформеної Росії, у складі якої українські землі були серед «передовиків» становлення буржуазних відносин. Існувала об'єктивна потреба кодифікації цивільного права Російської імперії. Відповідні роботи велися, але логічного завершення так і не отримали: «Проект

¹ Державний архів Харківської області. Ф. 131 : Канцелярия старших нотариусов Харьковского окружного суда. 1868-1919, оп. 1, д. 350 Об утверждении купчей крепости на продажу Алферова имения в Харьковском уезде Варвары Сукачевой 27 ноября 1904 г., арк. 4.

² Державний архів Харківської області. Ф. 372 : Харківський окружний суд, м. Харків, оп. 1, спр. 198 По иску крестьянки Елизаветы Игнатьевны Лепиховой к Управлению Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге о взыскании 2520 рублей с процентами за смерть сына, арк. 61-62.

Цивільного уложення так і залишився проектом, а потреба розвитку цивільного права відчувалася у країні вельми гостро»¹.

Безумовно, у першу чергу це стосувалося відносин власності та зобов'язального права, але й для спадкового потреба новел була актуальною. Російське імперське цивільне право, як й цивільне право інших правових систем знало спадкування за законом і за заповітом.

Згідно зі ст. 1104 «Законів цивільних» редакції 1857 р. спадщиною за законом визначалося сукупність майна, прав і зобов'язань, що залишилося після померлого власника, суб'єкта прав і зобов'язань без заповіту. Ст. 1106 включала в число спадкоємців, окрім повноправних громадян («підданих») Російської імперії: іноземців, дітей, які не народжені, але зачаті при житті батька, особи з фізичними та психічними вадами (глухі, німі, божевільні). У той же час права спадкування не мали особи, позбавлені прав громадянського стану. Таким чином, вплив станово-феодальної організації суспільства на цивільно-правові відносини, зокрема спадкування, був вельми значним.

Спадкування за законом щодо майна жінок – спадкодавців та жінок – спадкоємців принципово не відрізнялося від процедури, передбаченої для чоловіків.

Спадщина переходила до спадкоємця за законом у обов'язковому порядку за трьох ситуацій:

- якщо спадщина, що відкрилася, являла собою родовий маєток померлого;
- у випадку відсутності заповіту померлого про розпорядження своїм майном;
- коли розпорядження, викладені у заповіті за судовим рішенням, що вступило в законну силу, визнавалися недійсними.

¹ Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – С.593.

Акцентувалося, що суб'єктами права спадкування були нащадки не лише у чоловічому, але й жіночому поколінні (ст. 1111). Спорідненість однієї особи з іншою через народження законодавство визначало як ступінь, а продовжувані невпинно ступені називалися лінією. І ступінь, і лінія фактично не залежали від статі споріднених осіб.

Щодо спадкування за законом, то за ст. 1121 «Законів цивільних» воно здійснювалося також за лініями. При цьому наявність кожної ступені виключала наступну – тобто онук (чи онучка) не могли спадкувати дідові чи бабі при живих батьках. Знало спадкове право Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і цивільне право представлення – тобто право на спадщину низхідних ступенів у випадку відсутності попередніх. Іншими словами, при смерті дітей, що настала раніше, ніж смерть батьків право на спадщину останніх мали онуки. Цей інститут є розповсюдженим у цивільному праві, зокрема континентальної правової сім'ї. Присутній він і у спадковому праві сучасної України. При цьому зазначалося, що «Особи жіночої статі призивалися до спадкування і користувалися правом представлення так само, як і особи чоловічої статі»¹.

Тісно пов'язаними з цивільно-правовими були шлюбно-сімейні відносини. Більше того, у часи Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Війська Запорізького – принаймні, у перші десятиріччя формування української національної державності, ці галузі права ще не склалися й не набули самостійних рис. Тому поділ приватного права, яке діяло на українських землях упродовж кількох століть на цивільне та сімейне нерідко був умовним.

Шлюбно-сімейні відносини на українських землях залишалися досить стабільними і консервативними. Вони були суттєвим чинником збереження етнічної та культурної самоідентичності староукраїнського етносу та українського народу.

¹ Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року : істор.-прав. дослідж. / В. Є. Рубаник – Х. : Легас, 2002. – С.313.

3.2. Правове становище жінки на українських землях за шлюбно-сімейним правом Російської імперії та українським звичаєвим правом

Універсальним принципом для всієї середньовічної Європи було віднесення шлюбно-сімейних відносин до сфери юрисдикції церковного суду. Як вказує відомий шведський науковець Е. Аннерс: „Засадничим внеском в церковну політику сили, багатосторонньо представлені в канонічному праві, є боротьба церкви за таку соціальну структуру суспільства, в якій би сім'я, а не рід стали первинною соціальною групою. ... Церква здійснювала широкий контроль над шлюбним правом”¹.

На Русі це було заведено з часів Давньоруської Держави і церковних статутів великих князів Київських. Працював цей універсальний принцип і після розпаду Київської Русі. Протягом польсько-литовської та козацької доби збереглася роль церкви у регулюванні шлюбно-сімейних відносин. Слід зауважити, що канонічно-правове регулювання шлюбно-сімейних відносин „...істотно поліпшило положення жінки в шлюбі, тому що перед Богом чоловік і жінка були рівні. Хоча чоловік був главою дому, але керувати дружиною він міг у розумних межах”².

У останні дореформені десятиріччя ХІХ ст. на українських землях у складі Російської імперії вплив церкви на правовий статус жінки виражався, не в останню міру, тим, що ці відносини підпадали під тогочасну офіційну доктрину „Самодержавство, православ'я, народність”. Емансипація жінки в суспільстві нерозривно пов'язана з просвітництвом. Ідеологія російського офіційного консерватизму протистояла їй: „У другій чверті ХІХ ст. консерватизм у Росії протистояв перш за все ідеології Просвіти, з властивим їй культом людського розуму, прагненням до

¹ Аннерс Э. История европейского права : [пер. со швед.] / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1996. – С.186.

² Маймескулов Л. М. История державы и права зарубежных стран : навч. посіб. / Л. М. Маймескулов, В. В. Россіхін, Д. А. Тихоненков – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – С.146.

незалежності та самостійності думки, відстоюванням природної рівності людей”¹.

За логікою історичного процесу великі реформи 60-х – 70-х років XIX ст. повинні були обумовити послаблення впливу церкви на правове становище жінки в контексті шлюбно-сімейних відносин. Але російська правова дійсність далеко не завжди розвивалася логічно. Сучасний російський історик Б.М. Миронов відзначав: „Як це не парадоксально, в пореформений час церква посилила контроль за сімейно-шлюбними відносинами. В силу цього зміни в сімейно-шлюбних відносинах відбувалися більшою мірою де-факто, ніж де-юре”².

У той же час, значна роль церкви не означала усунення держави від регламентації шлюбно-сімейних відносин. Відсталість сімейного законодавства у Російській імперії, у тому числі на українських землях у її складі, полягала: по-перше, в тому, що акти громадянського стану знаходились у руках церкви, по-друге, багато правил у законодавстві підмінювалися приватними визначеннями.

За російським імперським і українським (як позитивним, так і звичаєвим) правом „засадою і основою” сім’ї був шлюб. М.Ф. Владимирський-Буданов писав: „Подружній союз виникає із шлюбу і передбачає затим певні юридичні – особисті та майнові – відносини між чоловіком і дружиною”³.

Правознавці XIX ст. визначали шлюб як нормований правом довічний статевий союз чоловіка і жінки. При цьому фактичну основу шлюбу складало співжиття чоловіка і жінки. Саме факт співжиття за наявності вказаних законом формальних і матеріальних умов був шлюбом. Подібне розуміння не виключало з поняття „шлюб” необхідності етичного

¹ Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, В. А. Твердовская и др. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – С.183.

² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 2. – 566 с. : ил.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 5-е изд. – СПб. ; К., 1907. – [4], IV, VI. – С.404.

елементу. Цей елемент вводився шляхом законодавчої вимоги дотримання тих умов, без виконання яких шлюб немислимий. Ці умови також мали вигляд правових приписів.

Слід приєднатися до точки зору етнолога М.В. Гримич, яка стверджує, що існують відмінності в розумінні сімейної власності науковцями і правниками-нормативістами XIX ст., з одного боку, та народною правосвідомістю, з другого.

Спільну сімейну власність народна правосвідомість уявляла з погляду патріархальних традицій: хоч майно і спільне, воно називалося „батьківським”. І хоча у XIX ст. спостерігається активне проникнення у селянське середовище норм позитивного права щодо приватної, індивідуальної власності тощо. Поділ на „рухоме” і “нерухоме” майно для народної правосвідомості, як доводить М.В. Гримич, не характерний. Їй притаманне не абстрактне, а конкретно-прикладне бачення свого майна: предметне (хата, господарчі будови, земля), за статевою приналежністю, відповідно до розподілу робіт за статтю („жіноче” („бабське”) і „господарське”, „хазяйське” (тобто чоловіче) майно), відповідно до походження (яким чином майно потрапило у двір) та ідеальної приналежності майна („батьківщина”, „материзна”) тощо. У народному побуті особливий тип майна складало „придане” („посаг”)¹.

Російське законодавство на відміну від західноєвропейського, хоч і зараховувало шлюб до інститутів цивільного права, розглядало шлюб як акт фактично винятково релігійний. Через це високою була роль інститутів тих конфесій, до яких належало подружжя. Подібна ситуація, полегшуючи завдання законодавця при регулюванні такого важливого інституту, як шлюб, в той же час створювала немало труднощів, вносячи різноманітність з самих основних питань шлюбного права, ускладнюючи свободу совісті подружжя при змішаних шлюбах.

¹ Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / М. В. Гримич. – К., 2005. – С.20.

У нормах, що регулювали укладання шлюбу, головними були ті, які регулювали відносини двоякого роду: по-перше, умови здійснення шлюбу і, по-друге, форму здійснення шлюбу.

Відомий російський учений у сфері дослідження правового, соціального, економічного становища жінок на різних етапах розвитку суспільства, жіночої емансипації Н.Л. Пушкарьова [214, с. 67-68] вказує на те, що „норми приватного життя, у тому числі шлюбні, що мають моральне і ментальне походження, завжди були тісно пов'язані з владними практиками, а потреби задовольняють індивідуальні потреби – з системами соціальних обмежень, макрополітичним „наглядом”¹.

Суб'єктом цього нагляду впродовж століть виступала православна церква, яка була в російському суспільстві аж до петровських часів монопольним регулятором шлюбу. Це дозволяє сучасним дослідникам іменувати вказаний період православним шлюбним порядком². Його основні складові – засудження дошлюбної сексуальної активності, гетерогенна сім'я, вінчання як форма закріплення шлюбних уз, моногамний шлюб, караність адюльтеру, складна процедура розлучення. Ці положення церковного шлюбного права здавалися непорушними, на них покоїлися не тільки всі сімейні структури російського сільського миру, але і всього російського суспільства аж до XIX – XX ст.

Щоправда, конфлікт між цивільними інститутами, які народжувалися з часу „великих реформ” 1860-1870-х років, і нормами церковного права ставав все більш значним. Проте все ж таки відмова від укладання церковного (вінчального) шлюбу аж до Жовтневої революції 1917 р. розглядалася, як правило, як соціальна девіація.

З найдавніших часів і до 1722 р. реєстрація шлюбів в Росії велася лише при церквах. З 1722 р. впродовж майже двох століть (тобто до грудня

¹ Foucault M. The History of Sexuality / M. Foucault. – 1998. – Vol. 1. – P. 4. Foucault M. The History of Sexuality / M. Foucault. – 1998. – Vol. 1. – P. 4.

² Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины в доиндустриальной России: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) / Н. Л. Пушкарева ; [Рос. АН, Ин-т этнологии и антропологии]. – М. : НИЦ “Ладомир”, 1997. – 382, [2] с.

1917 р.) укладання шлюбів регулювалося і церковними, і світськими нормами права. Посилення ролі саме „світського складника”, лібертіанські ідеї, які розповсюдилися разом з жіночим питанням і досягли до середини ХІХ ст. Росії – усе це сприяло популяризації ідей громадянського шлюбу, тобто шлюбного союзу, створеного без участі церкви. Проте аж до корінної перебудови всієї правової системи (йдеться про 1917 р.) в Росії не було соціальних установ, в яких могли б бути зареєстровані шлюби без участі церкви. Щоправда, незначна частина лібертіанські налаштованих молодих людей – переважно в містах – на початку ХХ ст. відмовлялася від вінчання і, по суті справи, жила разом, не прагнучи до оформлення подружніх відносин в установленому порядку.

Розповсюдження на українських землях уніфікованого імперського шлюбно-сімейного права певною мірою суперечило тривалій місцевій правовій традиції. Підвищений порівняно з іншими ранньо- та пізньофеодальними суспільствами правовий статус жінки тут (у тому числі щодо інших етнічних слов'янських територій на карті Російської імперії), на наше переконання, веде свій початок від часів Київської Русі.

Повною мірою це проявилось в українському звичаєвому праві ХІХ – початку ХХ ст. «Специфіка подільності сімейств в Україні спричинила ситуацію, при якій після смерті домогосподаря його юридичні права переходили не старшому синові, а переважно вдові. Тобто дружина була головною правонаступницею домогосподаря при умові, якщо вона була в змозі виконувати не лише господарські, а й фіскальні обов'язки. Статус жінки-невістки, відповідно, був на порядок нижчим. Що стосується неодружених жінок (дівчат), то єдине майнове право, яке мали вони в сім'ї батька – це було право на отримання приданого. Участь у спадкуванні була нестабільною і непевною. І навіть коли донькам наділялася частка нерухомого майна, то вона була умовною (формальною, символічною), автоматично додаючись до чоловічої (наприклад, частка незаміжньої

сестри – до братових часток; частка вдови або старого батька – до частки того сина, у якого вони лишаються на утриманні).

Специфікою XIX ст. є активізація заробітчанського руху, у зв'язку з чим жінки мали більше можливостей заробити своєю працею вдома або на стороні. Ці заробітки, звичайно ж, використовувалися по-різному: дівчина складала собі на придане, мати могла додавати їй до приданого, визначеного батьком, частку зароблених нею особисто коштів»¹.

Разом із тим, різка активізація розвитку ринкових відносин на українських землях у складі Російської імперії після буржуазних реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст. обумовила посилення залучення жінок до цивільного обігу. Право жінки – дворянки і різночинки на власність (зокрема у випадку вдівства) набувало іншого значення. Жінки, які мали у власності крамниці, виробничі підприємства, аптеки тощо все більше ставали суб'єктами різноманітних правочинів: орендарями і орендодавцями, укладали угоди поставки, підряду тощо. Так, у другій половині 80-х рр. XIX ст. виникла ціла справа щодо впорядкування відносин між власницею тульчинської (Київська губернія) аптеки дружиною приватного повіреного М. Журавською, управляючим цією аптекою та її орендарем. Отже, жінка – власник опинялася в центрі різних приватно-правових відносин зобов'язального характеру:

- по-перше, це відносини оренди;
- по-друге, це відносини найму.

Що характерно, в регулюванні й тих, й інших приватноправових відносин сторони вдавалися до втручання публічно-правових інституцій – від брацлавського повітового справника до Київського, подільського і волинського генерал-губернатора включно².

¹ Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / М. В. Гримич. – К., 2005. – С.25.

² Письмо Подольского губернатора Киевскому военному, подольскому и волинскому генерал-губернатору. 10 декабря 1886 г. // Центральный державный исторический архив Украины (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и волинского генерал-губернатора, оп. 539, спр. 199, арк 10-10 зв.

Шлюбно-сімейні відносини у другій половині XIX – на початку XX ст. регламентувалися частиною 1 тому X Зводу цивільних законів Російської імперії¹. Цим нормативним актом регулювався загальний порядок укладання шлюбу, його поняття і форма, докази шлюбу та шлюбного стану, підстави розлучення, особливості укладання шлюбу нехристиян між собою та з християнами, християн з особами, які не належали до християнського віросповідання та ін.

За цивільним законодавством Російської імперії шлюб визначався як “...таїнство і вступ до нього, здійснюване за обрядами церкви і взаємною згодою осіб..., не може обумовлюватися ніяким зобов’язанням і бути предметом цивільного правочину”². З цього визначення вбачається, що на той період переважала церковна форма шлюбу. Хоча пізніше мали місце і громадянські шлюби, але вони тягли за собою низку ускладнень. Основні з них були спричинені тим, що в законодавстві зазначеного періоду вони не були закріплені.

Визначальною умовою законності та дійсності шлюбу була взаємна згода обох сторін. Важливим прогресивним моментом шлюбно-сімейного законодавства Російської імперії порівняно з феодально-кріпосницькими часами було визнання добровільності вступу в шлюб, у тому числі жінки. Категорично заборонялося батькам чи піклувальникам примушувати своїх дітей до вступу у шлюб проти їх волі (т.X „Зводу законів Російської імперії”, ч.1, ст.12). Крім того, до уваги брався шлюбний вік, за яким заборонялося чоловікам вступати у шлюб раніше 18 років, а жінкам – 16. У той же час законодавство не дозволяло вступати до шлюбу особам, незалежно від статі, які мають більш ніж 80 років.

¹ Законы гражданские // Свод законов Российской империи изд. 1900 г. – Т.10 Ч. 1. Свод законов гражданских. Положение о казенных подрядах и поставках со включением позднейших узаконений и разъяснений по решениям Общего собрания и Гражданского кас. департамента Правительствующего сената с 1866 по июль 1900 г. / под ред. А. Г. Гаугера. – 5-е изд, неофиц. – СПб. : Кн. маг. Н. К. Мартынова, 1902. – LVII, 868, 142 с.

² Думашевский А. Систематический свод решений кассационных департаментов Сената 1866–1873 г. : с подлинным текстом решений, извлеченными из них тезисами и критическим разбором их / А. Думашевский. – 2-е изд. – СПб., 1874–1875. – Т 1. – С.1.

При цьому зберігалася одна з найбільш суттєвих колізій норм, які регулювали шлюбно-сімейні відносини в Російській імперії. Поруч з тим, що були введені в дію відповідні акти світського законодавства, продовжувалася чинність норм канонічного права. Як вказує російський дослідник Ю.М. Гончаров: «Ситуація з шлюбним віком ускладнювалася тим, що крім спільного громадянського повноліття, існували, як пережиток раніше діючих винятково церковних законів, ще й церковне повноліття – 15 років для чоловіків і 13 років для жінок. Цей вік був призначений ... указом Синоду 1774 р.... Співвідношення між цими двома віками шлюбного повноліття було наступним: вирішальне значення мало церковне повноліття...»¹.

Слід зауважити, що для католиків, згідно з нормами відповідного канонічного права, встановлювався інший шлюбний вік – для юнаків 14 років і для дівчат – 12. Відповідно і верхня межа для католиків, яких чимало мешкало на українських землях, особливо на Правобережжі, мала свою специфіку. Для осіб, які досягли 60 років, встановлювалася особлива процедура укладення шлюбу (дозвіл відповідного церковного ієрарха).

Спеціальний шлюбно-сімейний статус мали військовослужбовці. Офіцери, які перебували на дійсній службі, незалежно від роду військ, повинні були мати 23 роки і відслужити у конкретній військовій частині (установі) не менш як два роки¹.

Вирішальна роль в справі укладання шлюбу між дітьми відводилась батькам та опікунам і не визначався строк, при досягненні якого діти могли самостійно розпоряджатись власною долею. Стаття 6 „Зводу Законів” забороняла укладати шлюб без дозволу батьків, опікунів та піклувальників².

¹ Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в: Монография / Ю.М. Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.45.

² Законы гражданские // Свод законов Российской империи изд. 1900 г. – Т.10 Ч. 1. Свод законов гражданских. Положение о казенных подрядах и поставках со включением позднейших узаконений и разъяснений по решениям Общего собрания и Гражданского кас. департамента Правительствующего сената с 1866 по июль 1900 г. / под ред. А. Г. Гаугера. – 5-е изд, неофиц. – СПб. : Кн. маг. Н. К. Мартынова, 1902. – LVII, 868, 142 с.

Недотримання припису вказаної статті створювало певні перешкоди щодо укладання шлюбу, але це не тягнуло за собою його недійсності¹. Разом з тим, особи, які уклали шлюб без вказаного дозволу за скаргою їх батьків чи опікунів, мали бути покарані². Крім того, особам, які перебували на службі (військовій чи цивільній), заборонялося укладати шлюб без дозволу їх начальства, який повинен був бути письмово засвідчений (т. X, ч. 1, ст. 9). Традиція просити дозвіл начальства на шлюб мала в Росії стародавнє коріння. Як писав М.Ф. Владимирський-Буданов, „цю вимогу, яка не існувала у візантійському праві, зустрічаємо лише у вітчизняних пам'ятках і у звичаєвому праві. Первинно вона мала спільне застосування не тільки для служилих осіб, але і для неслужилих, так як шлюб, за російським правом, є не лише особиста і сімейна справа, але і громадська”³. Під час петровських реформ ця норма була законодавчо закріплена для цивільних і військових чиновників. Вона виходила з уявлень про обов'язок держави опікати своїх підданих і разом з тим з обов'язку підданих підпорядковувати особисті інтереси службовим. Порухення цього правила, проте, спричиняло тільки дисциплінарне покарання – догану із занесенням в послужний список.

Суттєвим обмеженням, яке виходить до часів Петровського абсолютизму, був обов'язковий дозвіл на шлюб з боку батьків, опікунів або попечителів. Ст. 62 розповсюджувала цю імперативну вимогу на представників не лише усіх християнських, але й нехристиянських віросповідань. При цьому цивільне законодавство Російської імперії не вказувало на обов'язковість згоди обох батьків, зокрема матері, на шлюб дітей.

¹ Суворов Н. Курс церковного права : в 2 т. / Н. Суворов. – Ярославль : Типо-литограф. Г. Фальк., 1890. – Т. 2. – XXI. – С.300-310.

² Григоровский С. О браке и разводе / С. Григоровский // Законы гражданские : Свод Законов Российской империи изд. 1914 г. – Т. 10 Ч. 1. Свод Законов гражданских с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов, извлеченными из научных и практических трудов по гражданскому праву и судопроизводству (по 1 февраля 1915 года) / Сост. И. М. Тютрюмов. – Изд. 6-е. – СПб., 1916. – С.4.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Д. : Феникс, 1995. – 639 с. – (Закон и общество) (Антология русской православной мысли).

Не уточнювалося також, до якого віку дітям необхідна була згода батьків – адже теоретично і при 80-річному віці наречених у когось з них могли бути живі батько чи мати. У будь-якому випадку для позашлюбних дітей згода матері на шлюб сина чи доньки була обов'язковою.

Більш вільним було становище дівчат Чернігівської та Полтавської губерній. У ч.1 т.Х «Законів цивільних» фактично було закріплено щодо них норми Литовських статутів. Нареченим на Полтавщині та Чернігівщині дозволялося при досягненні повноліття звертатися до суду за дозволом на шлюб, якщо батьки перешкоджали його укладанню, та виходити заміж з дозволу суду¹.

Законодавством визначалися декілька умов, які необхідно було виконати, щоб укласти шлюб. Так, особа, що мала намір укласти шлюб повинна була за три тижні повідомити священика про свій стан та звання, а також про ім'я та стан нареченої. Для укладання шлюбу обов'язковим було надання священику документів, що посвідчують станове звання та правове становище (паспорт, метричне свідоцтво, дозвіл начальства та ін.).

Необхідною умовою перед укладанням шлюбу було виконання двох дій: “оголошення” нареченими за три дні в церкві про заплановане весілля (робилося з метою визначення причин, що могли заважати укладанню шлюбу) та провадження “обшуку” (свідки з обох сторін в “обшуковій книзі” (церковна) підписами посвідчували те, що законних перешкод до укладання шлюбу не існує).

Останньою в справі укладання шлюбу була процедура вінчання: вінчав приходський священик; вінчання відбувалося в особистій присутності сторін та в церкві, а не в каплиці або вдома; закон не допускав представників при укладанні шлюбу; вінчання відбувалося вдень або ввечері.

¹ Закони о женщинах : (сб. всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола). / сост. Л. А. Канторович. – изд. неофиц. – СПб., 1899. – [4]. – С.2.

Після вінчання акт шлюбу записувався у метричну книгу, при цьому цей запис був головним доказом шлюбного союзу. Крім того, законодавець визначав, що підкріпленням та заміною зазначеного доказу могли бути “обшукова книга”, сповідні розписи, громадянські документи та слідство.

Певна увага у частині 1 тому X Зводу цивільних законів Російської імперії приділялася змішаним шлюбом, шлюбом нехристиян між собою, а також християн з особами, що не належать до християнського віросповідання. Так, особам всіх християнських віросповідань дозволялося укладати шлюб за своїми релігійними правилами та обрядами, не отримуючи дозволу від громадянського уряду, але з дотриманням визначених для них обмежень (т. X, ч. 1, ст. 61). В той же час шлюб особи православного віросповідання з особою, яка не належить до такої віри, визнавався дійсним лише при дотриманні всіх умов, що висувалися до шлюбів осіб православного віросповідання.

Категорично на той період заборонялося укладання шлюбу підданим російської імперії православного і римсько-католицького віросповідання з нехристиянами, а також протестантського – з ламаїтами і язичниками (т. X, ч. 1, ст. 85). Особливості укладання шлюбу російських підданих євангелійського сповідання з магометанами і євреями визначалися на підставі Статуту євангелійсько-лютеранської церкви в Російській імперії.

Що стосується шлюбів нехристиян між собою, то законодавством дозволялося “...кожному племені й народу, не виключаючи і язичників, вступати в шлюб по правилам їх закону або за прийнятими звичаями, без участі в ньому цивільного начальства або християнського духовного уряду” (т. X, ч. 1, ст. 90). При цьому особливості шлюбного віку, зазначені у ст. 3, поширювалися як на осіб магометанського віросповідання, так і на тих, хто належав до іудеїв.

Шлюбне право регулювалось церковними законами і громадянського шлюбу фактично не існувало. Хоча стаття 12 забороняла примушення дітей при вступі у шлюб і не вважала шлюб за примушенням законним, але

у реальному житті нерівні браки були розповсюдженим явищем¹. О.Я. Єфименко, досліджуючи це питання, піддала критиці антинаукові теорії, за якими шлюб розглядався як акт винятково релігійний, вважаючи його приватним видом громадянського договору, як звичайний договір, що стосується майнових інтересів людей, які укладають шлюб. Вона критикувала примушування жінки при укладанні шлюбу та її правову незахищеність, відзначаючи, що: “Старий у 80 років може одружитись на 16-річній дівчині, і подібні потворні аномалії, які заборонялися законом, були прямим знуцанням над будь-якими ідеалами”².

Сам юридичний факт укладення шлюбу змінював правовий статус членів подружжя, як чоловіка, так і дружини. Остання повинна була «коритися чоловікові своєму як главі сімейства», а чоловік – жити з дружиною «у злагоді, поважати, захищати», забезпечувати дружину їжею й утримувати за її станом і можливістю своєю». Шлюб не спричиняв спільного володіння майном подружжя, своїм майном кожен із подружжя міг розпоряджатися окремо»³.

Оскільки шлюбно-сімейне право Російської імперії, а також канонічне право, яке регулювало відносини шлюбу, допускало можливість розлучення (хоч і за винятково складною процедурою), не був неможливим і повторний шлюб. Для жінок це було більш складним, ніж для чоловіків. Цивільне законодавство Російської імперії, інститутом якого було шлюбно-сімейне право, встановлювало для них низку обмежень, порівняно з чоловіками. Жінки не мали право на опіку над неповнолітніми дітьми і не могли розпоряджатися нерухомим майном. Були й інші обмеження⁴.

Оскільки встановлений законом порядок розлучення подружжя церковними судами встановлювався лише для православних, відповідні

¹ Русские гражданские законы / сост А. Е. Нос – М. : Типог. В. А. Гатцук, 1886. – Ч. 2, вып. 2. – С.2.

² Єфименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. – М., 1884. – Вып. 1. – С. 43–44.

³ Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Іванов ; [гол. ред. Н. М. Гайдук]. – К. : Атіка, 2003. – С.165.

⁴ Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в: Монография / Ю.М. Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.49.

справи для представників інших віросповідань розглядалися і вирішувалися по суті органами інших конфесій. Порядок і причини розлучення регламентувалися не «Зводом законів цивільних», а постановами відповідних релігійних організацій¹.

Окрім шлюбного віку універсальним обмеженням для шлюбу незалежно від конфесійної належності були елементи загальної дієздатності. Законодавець забороняв вступати у шлюб безумним і божевільним, передбачаючи за наявності умислу кримінальну відповідальність. Додатковим правовим наслідком тут виступало і визнання шлюбу недійсним.

Становий характер шлюбу на українських землях у складі Російської імперії обумовлював і зверхність чоловіка, і його право визначати місце мешкання подружжя, і підпорядкованість дружини. Важливим принципом російського законодавства, сполученим із попередніми положеннями шлюбного та сімейного звичаєвого права, виступає те, що чоловік у подружжі надає права свого стану дружині (повторимо, шлюб визнавався законним при укладенні його за церковною процедурою). Цей суцільно становий принцип стосувався, втім, лише вищих та вільних станів. Оповідання М. Вовчок «Кріпачка» дає уявлення про те, що для особисто залежних станів, найперше кріпаків, шлюб з вільним, незалежно від статі, понижував соціальний і правовий статус останнього.

Беручи шлюб з кріпачкою, особисто вільна людина (якщо вона не належала до привілейованих станів – дворянства та духовенства) ставала також кріпаком. Втім, це становище змінилося вже у першій половині XIX ст., за часів Олександра I. Як вказує В.П. Глиняний у рукописі своєї дисертації: «Найдовше (до 1831 р.) збереглося правило про неповідомлення прав стану іноземця — чоловіка руської підданої — дружині, якщо військовополонений іноземець, знаходячись у Росії,

¹ Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в: Монография / Ю.М. Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.57.

одружився на руській підданій і потім був відпущений на свою батьківщину, то дружина не була з ним відпущена, хоча б у такому випадку належало розірвати самий шлюб (Неволин К. Полн. собр. соч., т. III, с. 60–72).

Із загального правила про надання чоловіком прав свого стану дружині наш закон знає кілька виключень:

а) якщо дружина до заміжжя належала до стану вищого, то вона зберігає його переваги і після виходу заміж, не надаючи його однак чоловіку (закон, гр. ст. 100, т. IX, ст. 5, II, 44–46, 53, 539, 542);

б) якщо дружина була позбавлена всіх прав стану і після закінчення визначених законом термінів зараховувалася до стану державних селян, взяти в новий шлюб з особою, яка належить до стану вищого, а також якщо вона була позбавлена всіх особливих, особисто і за станом привласнених прав і переваг і заслана до сибірських чи в інших віддалених губерній, одружитися в новому своєму місці проживання з особою, яка має всі права стану, то в цих обох випадках вона не здобуває прав стану свого чоловіка, тому що, здобуваючи такі права, вона обходила би закон, що карає її за вчинений злочин (крім інших покарань) позбавленням прав;

в) особа Імператорської фамілії, що взяла в шлюб з особою не приналежною до царюючого чи можновладного дому, не може надати йому прав, що належать членам Імператорського прізвища¹ (т. 1, зак. осн., ст. 147) тобто права на престолонаслідування і права на одержання утримання з удільного майна»².

Розлучення, як і шлюб, здійснювалося в умовах конкуренції норм шлюбно-сімейного й церковного права. Монополія церкви на розлучення зазнала послаблення лише у середині XIX ст. Навіть у кінці цього століття вважалося, що прийняття рішення про підтвердження

¹ Очевидно, В.П. Глиняний мав на увазі імператорську фамілію.

² Глиняний В. П. Правове становище заміжньої жінки від стародавнього до новітнього часу : дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / В. П. Глиняний. – Одеса: Одеська національна юрид. академія, 2002. – С.308.

закінчення шлюбу, офіційне визнання його чинності або нечинності, як і процедура розлучення, належали до юрисдикції духовного суду. У той же час, справи про розділ майна подружжя розглядалися цивільними судами.

Цивільне законодавство Російської імперії (інститутом якого було законодавство сімейне) розрізняло припинення шлюбу і його розірвання. Підставою першого могла бути лише смерть будь-кого із подружжя, що надавало право на повторний шлюб. Для розірвання шлюбу духовним судом за бажанням однієї з сторін, у тому числі жінки, згідно зі ст. 45 «Зводу законів цивільних» існував виключний перелік підстав:

- доведене перелюбство другого з подружжя, або нездатність його до шлюбного співжиття;
- засудження одного із подружжя до покарання, сполученого з позбавленням усіх прав стану;
- безвісна відсутність одного з подружжя.

Височайше затвердженим 28 травня 1904 р. визначенням Святійшого Синоду було скасовано тривалу заборону повторного шлюбу осіб, перелюбство яких було доведене. Винний піддавався церковній епітимії за рішенням духовного суду. У випадку розірвання й другого (третього) шлюбу за підставою перелюбства, він карався довічним безшлюб'ям¹.

Розлучення з причини кримінального покарання одного з подружжя могло відбутися лише якщо другий відмовлявся слідувати за ним добровільно в місця виконання покарань для добровільного співжиття.

*

*

*

Таким чином, у сфері приватного права становище жінок також залежало від їх соціального та економічного статусу. «Великі реформи» 1860-х – 1870-х рр. радикально змінили суспільну ситуацію на українських

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – 6-е изд. – СПб. : Бр. Башмаковы, 1907. – VIII. – С.602-603.

землях у складі Російської імперії. Пережитки феодально-кріпосницького ладу ще залишалися, але він перестав бути пануючим і домінуючим. Зростав цивільний обіг, ґрунтований на зміцненні й розширенні ринкових відносин у економіці.

При цьому важко навіть знайти іншу галузь права, ніж цивільне і сімейне (шлюбно-сімейне), де настільки би проявилися традиції звичаєвого права. Звичаєве, втім, як і писане право, у сфері цивільних відносин було доволі консервативним. Здавна, як тільки сформувалися відносини власності, почали виділятися відмінності щодо статевої належності суб'єктів цього права.

Склалося розуміння приватного права, зокрема цивільного, як «чоловічого» та «жіночого». Поруч з цим, на середину XIX століття домінуючим джерелом цивільного права став уже не звичай, а писані, ба й навіть кодифікаційні акти російського законодавства. Мова йде про «Звід цивільних законів Російської імперії», а саме частину 1 тому X Зводу законів Російської імперії. Саме тут містилися норми, які в сукупності визначали цивільно-правовий статус української жінки. При цьому «підвищеність» такого правового становища порівняно з етнічними «великоросійськими» землями у складі Російської імперії послаблювалася внаслідок уніфікації загальноімперського цивільного та сімейного законодавства. Посилилися до загальноімперського рівня впливи російської православної церкви на шлюбно-сімейні відносини та зроста роль канонічного права у їх регулюванні.

Взагалі, емансипація жінки в російському суспільстві суперечила консервативно-охоронній ідеології самодержавства. Це і призвело до ускладнення і гальмування існуючих об'єктивних тенденцій до підвищення правового статусу жінки на українських землях у складі Російської імперії.

Разом з тим, на відміну від тогочасних європейських держав, російське цивільне і сімейне право не були як галузі чітко відмежовані

одне від одного. Укладення шлюбу залежало, за імперським законодавством, від його умов і форм. У пореформений період з'явилися цікаві й досить важливі новели. Зокрема була закріплена добровільність укладення шлюбу з обох сторін. При цьому шлюбний вік визначався законодавцем з урахуванням традицій звичаєвого українського шлюбно-сімейного права. У той же час, для державних службовців була визначена процедура запиту дозволу начальства на шлюб.

Інше обмеження зберігалось з петровських часів. Воно полягало у необхідності обов'язкового офіційного дозволу батьків на шлюб дітей. Однак, на українських землях були й винятки – а саме сімейно-правове становище населення Полтавської та Чернігівської губерній. Тут наречені мали право при досягненні повноліття отримувати дозвіл на шлюб від батьків у позовно-судовому порядку. Важливим результатом «великих реформ» стало, окрім іншого, подолання станових обмежень у шлюбно-сімейних відносинах, коли внаслідок шлюбу дружина набувала статусу і стану чоловіка.

Часи феодалізму у його найбільш жорстокій, кріпосницькій формі, на кінець XIX ст. залишилися у минулому. На початку наступного століття в Російській імперії склалася об'єктивна потреба в низці кодифікаційних дій. Зокрема, це стосується цивільного і сімейного права. Однак, самодержавство цієї кодифікації, як і багатьох інших нагальних законотворчих дій, так і не здійснило.

Не був створений і новий кодифікаційний акт, який би закріпив зміни цивільно-правового статусу жінок, зокрема на українських землях у складі Російської імперії. Адже у пореформені десятиріччя XIX ст. і на початку XX ст. жінки все більше набували прав суб'єктів відносин власності та зобов'язальних. Наступні зміни мали місце вже безпосередньо напередодні Першої світової війни. Так, підвищення статусу жінки проявилось у можливості легітимного роздільного проживання подружжя, а також розширенні спадкових прав.

РОЗДІЛ 4

Розвиток правового регулювання залучення жінок до суспільної праці та жіночої освіти в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. (український досвід)

4.1. Розвиток правової регламентації службово-трудової діяльності жінок

З відміною кріпацтва, яке супроводжувалося бурхливим розвитком капіталістичного способу виробництва, а також прискореними темпами зростання промисловості, жінка все ширше почала залучатися до суспільно-трудової діяльності. На українських землях у складі Російської імперії капіталістичні відносини розвивалися більш інтенсивно, ніж у інших її частинах, за винятком традиційних розвинених промислових районів. „За кілька десятиліть завершився промисловий переворот, створилася велика фабрично-заводська індустрія. Україна з суто сільськогосподарського краю на кінець XIX ст. перетворилася на основну базу гірничої, вугільної і металургійної промисловості, сільськогосподарського машинобудування для всієї країни, на район високорозвиненої харчової промисловості, капіталістичного сільського господарства, з густою мережею залізниць і великим морським та річковим транспортом”¹.

Розвиток капіталістичного способу виробництва означав, окрім іншого, створення великої кількості нових робочих місць. Потреба в робочій силі створювала зміни в суспільній ситуації, з’явилася можливість більш широкого залучення жінок до трудової діяльності у промисловості, торгівлі, на транспорті тощо і виникнення відповідних трудових

¹ Рибалка І. К. Історія України / І. К. Рибалка; ред. А. Балабуха. – Х. : Основа, 1997. – Ч. 2 : Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – С.197.

правовідносин.

У той же час реформи 60-70-х рр. XIX ст. торкалися і перетворень у державному апараті. Вони мали буржуазну спрямованість. Це стосувалося зокрема низки фінансових реформ: банківської 1860 р., яка призвела до суттєвих змін у організації та регламентуванні установ Державного банку, сформувала мережу його органів (контор і відділень) на місцях; бюджетної першої половини 60-х рр. XIX ст.; реформи Державного контролю, яка започаткувала систему його місцевих органів; акцизної 1861 р., що кардинально змінила систему непрямого оподаткування, зосередивши її в руках держави¹.

Особливе значення мала і реформа місцевого управління: „Реформа місцевого державного управління була спричинена не тільки крайньою ефективністю місцевого державного апарату, перш за все загальної адміністрації, а й завданнями забезпечити на місцях проведення таких кардинально модернізаторських акцій, як реформи 60-х-70-х рр. XIX ст.”².

Таким чином, створювалися об’єктивні передумови для збільшення кількості кваліфікованих державних службовців та допоміжного і обслуговуючого персоналу в органах місцевої державної адміністрації та самоврядування. Жінки ставали для цього своєрідним потенційним кадровим резервом. Як вказував М.П. Єрошкін: „У складі бюрократії як і раніше переважали дворяни – чиновники, але поруч з цим з’явилися і нові прошарки. Одну з них складала так звана плутократія (багаті люди з буржуазії), другу – „третій елемент” – вільнонайманий персонал органів самоврядування (лікарі, вчителі, статистики, агрономи і т.п.). Уже з 60-х років у державному апараті з’явилися жінки (рахівничий персонал Державного контролю). Наприкінці XIX ст. на державній службі перебували 38 тис. жінок (навчальні та медичні заклади, пошта, телеграф

¹ Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : іст.-прав. дослідж. : монографія / О. М. Головка. – Х. : СИМ, 2005. – С.405.

² Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України) : іст.-прав. дослідж. / М. В. Білоконь. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С.92.

та ін.)»¹. Таким чином, почалося залучення жінок до державної служби.

Розподіл праці жінок відбувався відповідно до їх станового становища. Для жінок і дівчат нижчих верств соціальна адаптація до нових умов життя проходила без особливих труднощів, оскільки і до цього вони знаходилися в положенні найманих робітниць, і ці зміни давали їм свободу й самостійність у виборі професії. Жінки з середніх верств мали труднощі в процесі соціалізації. Маючи відповідне виховання і освіту, вони вважали за неможливе працювати на фабриках або в гірничій промисловості, на їх погляд, ця трудова діяльність не відповідала їх статусу в суспільстві. В цих галузях працювали в основному дівчата з сільської місцевості або більш низькі за походженням городянки. Але з введенням повсюдної механізації виробництва і зростанням робітничого руху вживання жіночої робочої сили почало зростати. Жіноча праця стала поступово вводиться навіть у традиційно “чоловічі” галузі, такі, як металургійна, цегляна, нафтова і т.д.

У пореформений період Україна, не дивлячись на колоніальну політику царизму, відносно економічного розвитку займала в Російській імперії одне з перших місць. Вона випереджала інші регіони по видобутку вугілля, виплавці чавуну, виробництву цукру.

Реформа 1861 року створила умови для широкого залучення жінок до промислового виробництва. Г.А. Тишкін відзначав, що кількість жінок серед населення міст до кінця 60-х років різко зросла, причому пов'язано це було з «потоким незаміжніх дівчиць і вдів», що приїхали у пошуках роботи з інших міст»². Молоді жінки з малозабезпечених сімей шукали заробітку, як правило, в приватних установах. В державні структури їх не приймали. Водночас в державних і громадських установах відчувалася потреба в жінках-вчителів, телеграфістках, акушерках, рахункових працівниках і т.д.

¹ Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России : учеб. для студентов высш. учеб. заведений по спец. “Историко-архивоведение” / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – С.195.

² Тишкін Г. А. Женский вопрос в России, 50-60 - е гг. XIX в. / Г. А. Тишкін. – Л. : Изд-во Ленингр ун-та, 1984. – С.146.

Одне з перших державних місць, куди було офіційно дозволено приймати жінок – це телеграфне відомство. За ініціативою головноуправляючого шляхів сполучення П.П. Мельникова в 1864 році в Кабінеті Міністрів вперше обговорювалося питання про прийом жінок на державну службу. Йшлося про можливість (у вигляді експерименту) допустити жінок на три роки на посади телеграфістів на території Фінляндії. До цього змушувала недостатня кількість телеграфістів із знанням російської мови. Чималу роль в рішенні залучити жінок на цю роботу зіграла „дешевизна жіночої праці, порівняно з вимогами чоловіків”¹.

Пропозиція П.П. Мельникова була прийнята і схвалена в резолюції від 20 листопада 1864 року. Експеримент виявився вдалим і вже 26 лютого 1865 року за рішенням Кабінету Міністрів жінки були допущені на службу в телеграфне відомство всієї імперії. Під час вступу на службу від жінок-телеграфісток була потрібна присяга на вірність службі, їм була встановлена заробітна плата 300 крб. на рік².

Проте, до 1883 року по відношенню до жінок мала місце проводилась дискримінація, тобто вони приймалися за вільним наймом – без права вилуги, присвоєння чину чи пенсії. Дотримувалось встановлене відсоткове співвідношення між кількістю жінок і чоловіків, на роботу брали тільки незаміжніх³.

Незважаючи на те, що офіційно визнане право жінки працювати в державній установі – поштово-телеграфному відомстві – було значущим і вкрай важливим етапом в боротьбі жінки за право на працю, телеграф не зміг прийняти на роботу всіх бажаючих. Знайти роботу у сфері інтелігентних професій було все також складно.

У зв'язку з появою в країні вищої жіночої освіти і жінок-фахівців

¹ Щеголев В. Н. Женщина – телеграфист в России и за границей / В. Н. Щеголев. – СПб. : Тип. т-ва “Обществ. Польза”, 1894. – С.6, 14.

² Щеголев В. Н. Женщина – телеграфист в России и за границей / В. Н. Щеголев. – СПб. : Тип. т-ва “Обществ. Польза”, 1894. – С.9.

³ Щеголев В. Н. Женщина – телеграфист в России и за границей / В. Н. Щеголев. – СПб. : Тип. т-ва “Обществ. Польза”, 1894. – С.10, 14.

необхідно було законодавчо зафіксувати їх право працювати за одержаними спеціальностями. У зв'язку з цим 14 січня 1871 року на засіданні Ради Міністрів було ухвалено рішення, яке пізніше трансформувалося в закон, - визначалось „коло корисної для держави і суспільства діяльності осіб жіночої статі”:

1) сприяти розповсюдженню жіночих медичних курсів, збільшенню кількості слухачок на них, сприяти випускницям „знаходити собі акушерські заняття в усіх частинах держави”;

2) „...внаслідок користі, яка приноситься шпитальною діяльністю сестер милосердя, дозволити жінкам заняття фельдшерські й аптекарські”;

3) заохочувати діяльність жінок в ролі виховательок у початкових школах і молодших класах жіночих гімназій;

4) допускати жінок в телеграфне відомство і „по рахівничій частині”¹. Таким чином, згідно з актом 14 січня 1871 р. жінки могли працювати педагогами, акушерками, фельдшерками, служити по телеграфному відомству. Цей указ надовго визначив межі трудової участі жінок у сфері інтелігентних професій. Подібне становище зміниться тільки на початку ХХ століття, коли коло допустимих для жінок професій знов почало розширюватися.

Незважаючи на проведені реформи 1860-1870-х років, становище жінок нижчих верств в трудовій сфері було вкрай важким, що обумовлювалось відсутністю законодавчого врегулювання всіх питань, пов'язаних з використанням жіночої праці².

Аж до 80-х років ХІХ ст. в Російській імперії не існувало законів, регулюючих працю жінок і дітей на підприємствах. І лише в третьому десятиріччі після реформи почали з'являтися перші фабричні закони, покликані регулювати час роботи жінок на фабриках і заводах.

Законом „Про заборону нічної роботи неповнолітнім і жінкам на

¹ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности комитета министров. /С. М. Середонин – СПб., 1902. – Т. 3, ч. 2. – С.32.

² Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917) / О. А. Хасбулатова ; Иван. гос. ун-т. – Иваново : ИвГУ, 1994. – С.451-455.

фабриках, заводах, мануфактурах”¹, височайше затвердженим 3 червня 1885 р., який набув чинності з 10 жовтня 1885 р., уперше робилася спроба врегулювати працю жінок. Він вводився як паліатив, у вигляді тимчасового акта, дія якого обмежувалася трьома роками.

Закон складався всього з двох пунктів. У першому, зокрема, заборонялися на три роки, починаючи з 1 жовтня 1885 р. використовувати жінок на нічних роботах на бавовняних, полотняних і вовняних фабриках, з наданням права міністрові фінансів за погодженням з міністром внутрішніх справ розповсюджувати ці обмеження і на промислові підприємства інших галузей. У другому тим же міністрам і у тому самому порядку взаємодії доручалося детально опрацювати унормування праці жінок, а також підлітків, які не досягли 17-річного віку, для регулювання на постійній основі. Також встановлювалася тривалість нічного часу робіт (від 9 годин вечора до 5 годин ранку).

Міністерству фінансів було надано право поширювати дію закону і на інші галузі промисловості, але воно цим правом майже не користувалося і обмежилося розповсюдженням закону 1885 р. тільки на деякі шкідливі роботи у фарфоровому і сірниковому виробництвах. Лише хвиля страйків 90-х років примусила міністерство фінансів розповсюдити в 1897 р. діюказаного закону всі виробництва по обробці волоконних речовин.

Підприємці питання про нічну роботу жінок і підлітків надалі намагалися вирішити за допомогою приватних поправок до закону (розширення меж нічного часу та ін.). „Тимчасовий” захід став постійно діючим правилом. Він подовжувався без будь-якої протидії капіталістів. Так, після обґрунтування необхідності збереження існуючого порядку до 1 січня 1890 р., міністр фінансів І.О. Вишнеградський у жовтні 1888 р. підкреслював, що „чинні узаконення про роботу малолітніх, підлітків і

¹ Полное собрание законов Российской империи изд. 1887 г, т. 5 № 3015 // Російський державний історичний архів. Ф. 40 : Всеподданнейшие доклады по части торговли и промышленности и материалы договоров к заключению торговых договоров с иностранными государствами (коллекция), оп. 1, спр. 40, арк. 154.

жінок в існуючому вигляді не становлять істотних незручностей і негайна зміна їх не викликається настійливою потребою”¹.

В результаті видання нового закону запровадження жіночої праці у виробництві не тільки не скоротилося, але мало тенденції до зростання, оскільки капіталістична фабрика не могла обходитися без дешевої жіночої праці. Робітники вимагали більш значних пільг, що стосувалися регулювання всіх, у тому числі і правових сторін фабричного побуту, і питання про жіночу працю не було головним.

Про це свідчить і фабрична статистика кінця XIX ст. Жінки часто-густо отримували буквально дріб'язок. Так, у 1890 р. на Лебединівському цукровому заводі Чигиринського повіту Київської губернії з 274 робітників 28 було жінок. Отримували вони в місяць від 7 до 10 руб., тобто майже удвічі менше ніж відповідні робітники-чоловіки².

24 квітня 1890 р. Державна Рада ухвалила думку³ на зміну і доповнення відповідної статі законів від 1 червня 1882 р. і від 3 червня 1885 р. Думка Державної Ради фактично замінила собою обидва закони, об'єднало їх в один законодавчий акт, змінивши колишні норми в найістотніших пунктах.

Так, допускалися відступи від статей законів від 1 червня 1882 р. і від 3 червня 1885 р., що стосувалися нічної праці жінок. Оскільки нічний час між 9 годинами вечора і 5 ранку для виробництва бавовняних, полотняних, шерстяних, льонопрядильних і змішаних тканин було встановлено ще законом від 1 червня 1882 р., то акт Державної Ради ще раз звільнив фабрикантів від „турбот” по цій частині.

Було скорочено нічний час на дві години і встановлено його в межах

¹ Полное собрание законов Российской империи изд. 1887 г, т. 5 № 3015 // Російський державний історичний архів. Ф. 40 : Всеподданнейшие доклады по части торговли и промышленности и материалы договоров к заключению торговых договоров с иностранными государствами (коллекция), оп. 1, спр. 40, арк. 154.

² Описание суконной фабрики в г. Стеблеве - число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня, применение детского и женского труда. Из путевых журналов фабричного инспектора Киевского округа за 1891-1892 гг. // Центральный державный историчний архів України (м. Київ). Ф. 575 : Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, од. зб. 6, арк. 4

³ Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание 3-е]. – СПб. : [б. и.], 1891 г. – Т. 10. – № 3480 – 4136, № 6742.

між десятима годинами вечора і чотирма годинами ранку. Вказаний відступ від раніше встановлених норм торкався всіх вищезазначених виробництв і скляних підприємств, а за угодою з міністерством внутрішніх справ міг бути поширений і на інші галузі промисловості, що працюють безперервно двома змінами по 18 годин на добу. В скляних виробництвах нова постанова дозволила нічну працю підлітків і жінок не більше шести годин на добу з тим, щоб протягом наступного робочого дня їх допускали до роботи не раніше ніж за 12 годин після завершення нічної зміни. На решті підприємств зайняті вночі не могли бути допущені в зміни раніше полудня, наступного за нічною роботою дня.

Підлітки і жінки могли бути допущені до нічної праці тільки „в особливо поважних випадках”, тобто після тривалого, викликаного нещастям припинення роботи, при посиленому надходженні замовлень перед ярмарками і там, де зазначені роботи підлітками і жінками виконувалися „одночасно і сумісно з главами їх сімейств”.

Новий акт Державної Ради зводив нанівець всю регламентацію нічної праці підлітків і жінок, оскільки він торкався якраз тих галузей промисловості, де жіноча і дитяча праця займала велике місце □ біля 45% праці всіх робітників. Одночасно Державна Рада дала право головному фабричному інспектору, за поданням місцевих чинів фабричної інспекції, допускати підлітків і жінок до робіт на фабриках, заводах і мануфактурах в недільні і високоурочисті дні всюди, де вони проводилися підлітками і жінками сумісно з дорослими главами їх сімей.

Таким чином, у значній кількості позицій закон 24 квітня 1890 р. був регресивним щодо забезпечення прав жінок щодо забезпечення прав жінок під час роботи на промислових підприємствах. Однак, промислова сфера ще довго не була домінуючим сектором застосування праці жінок на українських землях у складі Російської імперії.

У кінці XIX століття значну роль жіноча праця на Україні відігравала в сільському господарстві, тваринництві, лісових промислах. У цих

галузях працювало 342,2 тис. жінок (31 на 1000). Жінок поденниць, прислуг, а також осіб, що займалися приватною діяльністю було 329,2 тис. (30 на 1000)¹.

Для 49,8 тис. жінок України (4 на 1000 жінок) основним доходом були свої і чужі капітали. Незначною була частка жіночої праці в торгівлі і на транспорті – 69 тис. осіб (7 на 1000 жінок), а жінок, в адміністративних установах, поліції, інтелігентних професіях нараховувалося 29 тис. осіб (3 на 1000 жінок)¹.

За кількістю жінок нижчих верств, зайнятих трудовою діяльністю, можна умовно виділити такі основні групи. До першої належали жінки, які працювали в хліборобстві і тісно пов'язаними з цією галуззю □ 35%. До другої групи належали жінки, які були зайняті в поденній роботі, домашня прислуга, а також особи, які займалися приватною діяльністю □ 33,9%. До третьої групи □ працюючі на фабриках і заводах □ 9,1%, і до четвертої групи – працівники транспорту і торгівлі □ 7,1%¹.

Серед розглянутих груп, трудящих жінок було більше в тих галузях виробництва, де оплата праці була низькою, а також серед некваліфікованих працівників. У той же час, у різних галузях промисловості жіноча праця оплачувалася по-різному. У Києві в 1891 р. на сірниковій фабриці упаковниці отримували по 3-4 рублі на тиждень². На суконній фабриці у тому ж місті прядильниця мала 30 руб. на тиждень і харчі³.

В промисловому виробництві України жіноча праця застосовувалася не так широко як в Російській імперії в цілому, де на 1000 працівників

¹ Порш М. Из статистики Украины / М. Порш. – К., 1907. – С.7.

² Описание суконной фабрики в г. Стеблеве - число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня, применение детского и женского труда. Из путевых журналов фабричного инспектора Киевского округа за 1891-1892 гг. // Центральный державный историчний архів України (м. Київ). Ф. 575 : Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, од. зб. 6, арк. 64.

³ Описание суконной фабрики в г. Стеблеве - число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня, применение детского и женского труда. Из путевых журналов фабричного инспектора Киевского округа за 1891-1892 гг. // Центральный державный историчний архів України (м. Київ). Ф. 575 : Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, од. зб. 6, арк. 90.

приходилося 862 чоловіків і 138 жінок¹. Ця особливість пов'язана із структурою і спеціалізацією господарського виробництва в Україні і особливо з роллю текстильного виробництва, металургійної і гірничодобувної промисловості, а також машинобудування, які вимагали від працівників використання фізичної сили.

У своєму звіті за 1908 р. старший фабричний інспектор Київської округи писав: „Працею жінок фабриканти заміняють працю дорослих чоловіків. Були спроби поставити жінок ткачами на механічних ткацьких верстатах суконної фабрики, причому відрядний заробіток їх виявився не менше чоловічого, але ткачі просили хазяїв фабрики не приймати на роботу жінок”. Далі зазначалося, що власники цукрових, переважно рафінадних заводів², прагнуть замінити чоловічу працю жіночою і ще більш дешевою працею підлітків.

Процес заміни чоловічої праці більш дешевою жіночою тривав. Це спостерігалось, як свідчать звіти фабричних інспекторів, у 1909 р.³ і особливо інтенсивно – у роки промислового піднесення. Наприклад, з 1910 по 1914 р. при загальному збільшенні чисельності робітників з 273,6 тис. до 333,8 тис. кількість чоловіків зросла з 227,9 тис. до 273,1 тис., а жінок – з 45,6 тис. до 58,6 тис. За 1907-1914 рр. на підприємствах України, що підлягали нагляду фабричної інспекції, відсоток жінок збільшився з 16 до 18. Багато жінок було зайнято в цукровій промисловості України, про що свідчать дані поділу робітників за віком і статтю. Так, у 1906/07 р. на цукрових підприємствах України було 80316 робітників, з них 65617 чоловіків, 10017 жінок, 1432 підлітки. Таким чином, жінки і підлітки становили 14% загальної чисельності робітників цукрової промисловості. А в 1909/10 рр. жінки і підлітки вже становили 16%. І з кожним роком питома вага задіяних жінок у важкому промисловому виробництві поступово зростала. Найвищий відсоток жінок, які працювали у

¹ Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці / М. Порш // Записки Укр. наук. т-ва в Києві / під ред. М. Грушевського. – К., 1911. – Кн. 9. – С.125.

² Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. / М-во торговли и пром-сти. – Петроград, 1910. – С.12.

³ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. / М-во торговли и пром-сти. – Петроград, 1910. – С.13.

виробництві на українських землях, був у Чернігівській, Херсонській, Київській губерніях, найменший – у Подільській і Волинській¹.

У зв'язку із становленням в Російській імперії системи вищої освіти у вигляді жіночих курсів по підготовці різних фахівців, на початку ХХ століття, розширюється і сфера трудової зайнятості жінок.

У 1903 році їм було надано право викладати в старших класах жіночих гімназій. Але лише в 1911 році було встановлено особливе звання вчительки середньої школи, що давало право викладати в середніх чоловічих і жіночих навчальних закладах².

Ще низку законодавчих та інших нормативно-правових актів, які посилювали можливості жінки у Російській імперії займатися педагогічною діяльністю було прийнято напередодні Першої світової війни та вже безпосередньо в її ході. Так, законом від 3 липня 1916 року, схваленим Державною Думою і Державною Радою, й затвердженим Миколою II службовцям (у тому числі й жінкам), які працювали у жіночих середніх навчальних закладах (гімназіях, прогімназіях, інших), встановлювалися надбавки³.

Розширення переліку професій, до яких допускалися жінки в Російській імперії, зокрема на українських землях у її складі, часто-густо відбувалося «явочним порядком». Лише потім вони з великим трудом, суперечливо закріплювалися нормами чинного права. При цьому в порівнянні з чоловіками тих же самих професій жінки залишалися повсюдно дискримінованими.

Перші жінки-лікарі починали працювати, не маючи юридично закріплених прав. Наприкінці ХІХ ст. випускниці Жіночого медичного інституту одержали право на вільну медичну практику. У першому

¹ Лось О. Е. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / О. Е. Лось – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С.63-65.

² Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство : Исторические судьбы женщин. Женский вопрос / В. М. Хвостов. – М., 1914. – С.228.

³ Закон, одобренный Гос. советом и Гос. Думой о пятилетних прибавках к содержанию и пенсиях служащих в женских гимназиях, прогимназиях и других средних учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. 3 июля 1916 г. // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 259, спр. 80, ч. 1, арк. 173.

десятиріччі ХХ століття, при активній участі жіночих організацій було вирішено питання про отримання ними вчених ступенів магістра і доктора наук.

Питання про професійну повноправність жінок-лікарів ще залишалось відкритим. Щоб жінки-лікарі були абсолютно зрівняні з своїми колегами-чоловіками в професійних правах, необхідно було в той період, по-перше, надати жінкам-лікарям наукового спрямування, права на кафедру і професуру, на викладацьку діяльність у вищих медичних навчальних закладах. По-друге, необхідно було допускати їх на загальних підставах до заняття місць головних лікарів в лікарняних установах, а також до судової експертизи.

На початку ХХ століття жінка-лікар вже була більш звичним атрибутом суспільного життя Російської імперії. Але процес професійної адаптації жінок до нових професійних умов протікав важко.

Розвиток цивільного обігу в умовах розширення ринкових відносин був об'єктивним чинником появи жінок у сфері юридичної діяльності.

У зв'язку з підготовкою в третій Державній Думі законопроекту про допущення жінок в адвокатуру, члени відділу виборчих прав Російської ліги рівноправності жінок юридичного відділу московського відділення Ліги і об'єднання жінок-юристів неодноразово зустрічалися з депутатами, проводили з їх участю жіночі збори, направляли звернення до депутатських фракцій. Як наголошувалося в докладі Ліги рівноправності жінок, в результаті цієї роботи був прийнятий законопроект судової комісії Думи від 10 листопада 1911 р. і визнаний бажаним на пленарному засіданні Думи 16 березня 1911 р., але, пройшовши позитивно по всіх інстанціях, був відхилений в Державній Раді в січні 1913 р.¹

Уперше питання про надання жінкам права на адвокатуру і права бути присяжними повіреними з ініціативи депутатів було порушено у третій Державній Думі. 16 листопада 1909 року у Думу за підписом 100

¹ Отчет Московского отдела Лиги равноправия женщин за 1911–1912 гг. – М., 1913. – С.11, 24.

депутатів була внесена законодавча пропозиція щодо надання жінкам права бути присяжними повіреними. 10 лютого 1910 року законодавче припущення було передано до комісії із судових реформ¹.

Внесений депутатами проект законодавчого припущення про адвокатуру був переданий до комісії Державної Думи з судових реформ і пролежав там фактично без руху два роки. Лише 10 листопада 1911 року він був розглянутий і переданий на загальне обговорення Державній Думі. Певний тиск на неї здійснювали тогочасні громадські організації, такі як Рада Російської ліги рівноправності жінок, Російське жіноче взаємоблагодійне товариство².

23 і 24 травня 1912 року Державна Дума обговорювала законопроект про жінок-адвокатів. При його обговоренні опоненти висували вже застарілі заперечення типу: “Єдине призначення жінки – народження і виховання дітей”. З іншого боку О.І. Гучков заявив, що “...її фракція визнає також назріле питання про надання жінкам права голосу в місцевому самоврядуванні. Тільки забобони перешкоджають допущенню жінок до адвокатури”. Законопроект про жінок – адвокатів був прийнятий Думою переважною більшістю голосів в усіх трьох читаннях. Після цього він був переданий у Державну Раду, але, як і передбачалося, консервативна Державна Рада не затвердила його³.

Так що важливий і соціально витребуваний проект законодавчого акта про поширення роботи в адвокатурі на представниць жіночої статі, пройшовши складні бюрократичні шаблі, так і не був прийнятий.

Незважаючи на негативне ставлення влади, жінки своєю боротьбою домоглися певних успіхів. Як свідчать дані, оприлюднені на Всеросійському з'їзді з освіти жінок у 1912 році, в Російській імперії на той час було 269 жінок-юристів, у тому числі тих, що мали університетські дипломи – 146. Вони працювали у присяжних повірених, секретарями в

¹ Право женщин на адвокатуру // Женский вестник. – 1912. – № 5–6. – С. 128.

² Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России / А. Н. Шабанова. – СПб., 1912. – С.30.

³ Женское дело. – 1911. – № 22. – С. 3.

адвокатів чи депутатів в різних юрисконсультствах, у нотаріусів і в банках; в установах місцевого самоврядування; у кооперації; на промислових підприємствах; були залишені при вищих жіночих курсах для удосконалення в окремих галузях права; займалися викладацькою діяльністю, журналістикою й іншою літературною діяльністю, а також статистикою¹.

Найголовнішою проблемою жінок-юристок до 1917 року було те, що їх не допускали згідно закону до юридичних посад, оскільки “сильним аргументом” влади вважалася відсутність у жінок можливості одержати юридичну освіту. Така ситуація була парадоксальною. По-перше, від приватного повіреного не було потрібно атестата про юридичну освіту: він повинен був витримати іспит і показати знання, спосіб набуття яких нікого не цікавив. По-друге, у 1906-1907 роках жінки допускалися в університети і мали право їх закінчувати².

Незважаючи на всі успіхи, які були досягнуті жінками стосовно права на отримання вищої юридичної освіти, уряд був не готовий надати їм офіційний дозвіл займатися юридичною практикою³.

Окремо слід зупинитися на особливостях перебування жінок на державній службі. З цього питання М.І. Покровська [192, с. 185-191] зазначала, що жінок в Російській імперії почали приймати до різних державних установ на службу з початку 60-х років XIX століття. Окремі випадки вступу жінок на телеграф були в 1860 р. У міністерстві юстиції їх служба почалася з 1864 р.; в міністерстві шляхів сполучення і державного контролю з 1869 р. У 70-х роках XIX ст. почався прийом жінок на службу в митниці, в статистичні комітети та інші установи міністерства внутрішніх справ і міністерства землеробства; у 80-х роках в міністерство

¹ Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организован. Российской лигой равнопр. женщин в С.-Петербурге. – СПб. : Российская лига равноправия женщин, 1914–1915. – Т. 1. – С.205.

² Шимкевич В. Опыт двух лет / В. Шимкевич // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 19.

³ Нестерцова-Собакар О. В. Развитие державно-правового стану юридичної освіти жінок та юридичної практики в Україні / О. В. Нестерцова-Собакар // Право України. – 2003. – № 6. – С. 129–132.

фінансів, морське, імператорського двору, торгівлі і промисловості, в канцелярію сенату, державної ради та ін.

На початку ХХ століття жінки добилися вагомих професійних успіхів, з'явилося багато працюючих жінок в тих сферах, які були їм раніше не доступні. Згідно з Статутом про службу цивільну жінки допускалися до „...занять з рахункової та письмової частини в жіночих закладах Відомства установ Імператриці Марії і в посаді помічниць контролерів того ж Відомства. ... На посади телеграфістів. До занять з рахівничої та письмової частини в установах державного контролю”¹.

17 травня 1904 року Миколою II були затверджені правила для прийняття жінок на службу в поштових, телеграфних і телефонних установах. Правила встановлювали 18-річний вік і вимагали свідоцтва про проходження навчального курсу не менше перших чотирьох класів жіночих гімназій, жіночих єпархіальних училищ або інших відповідних жіночих учбових закладів, а за відсутністю такого свідоцтва жінки повинні були піддаватися відповідним випробуванням.

Кандидати на службу спочатку повинні були показати свої знання поштової, телеграфної і телефонної служби, потім їх зараховували на службу за вільним наймом, призначаючи їм жалування поштово-телеграфних чиновників 6-го розряду. Тільки після трьох років роботи вони могли бути підвищені до 4 і 5 розрядів і зараховані на державну службу. Якщо жінка понад вищезгаданих вимог витримувала випробування в знанні французької або німецької мови, то вона могла бути прийнята безпосередньо на державну службу поштово-телеграфним чиновником 5-го розряду і потім підвищена по всіх розрядах. Жінки, що мали в 5-й розряд могли бути призначені начальниками поштових

¹ Полянский А. Русская женщина на государственной и общественной службе : сборник постановлений и распоряжений правительства, определяющих права и обязанности русских женщин по службе, с приложением уставов и положений казенных и частных вспомогательных касс и обществ, услугами которых может пользоваться женщина / А. Полянский. – Неофиц. изд. – М. : С. Скимунт, 1901. – VI. – С.157.

відділень. Жінки, які служили в поштово-телеграфному відомстві, користувалися окладом утримання, квартирним забезпеченням¹.

Слід зауважити, що на посади чиновників за вільним наймом до поштово-телеграфного відомства призначали жінок різного соціального стану. Так, у 1916 р. на посаду поштово-телеграфного чиновника Везнесенської поштово-телеграфної контори Катеринославської губернії була призначена донька селянина Олександра Дюдїна². Грошове забезпечення жінок-чиновників поштового відомства високим не було. У тому ж 1916 р. чиновник Велико-Янісольського поштово-телеграфного відділення Анастасія Коржевська мала 450 руб. річного жалування та 80 руб. квартирного забезпечення³.

Таким чином у 1904 р. в поштово-телеграфній службі жінки до певної міри були зрівняні з чоловіками. Від них потрібна була така ж освіта, давалася їм відповідна винагорода за працю. Перевага віддавалася дівчатам і вдовам, а також незаміжнім. Засвідчена лікарем тимчасова відсутність жінки, викликана народженням дитини, вважалася законною причиною не появи на службі понад один місяць із збереженням утримання. Але 9-го січня 1909 р. з'явилася нова інструкція, в якій помічалася сильна тенденція всіляко утискувати жінок і обмежувати їх службу⁴.

По новій інструкції на службу поштово-телеграфного відомства могли прийматися тільки дівчата і вдови у віці від 18 до 30 р. включно. Понад 30 років їх можуть приймати тільки як виняток з особливого дозволу начальника пошти і телеграфу. Прийнятим дівчатам і вдовам

¹ Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–191.

² Личное дело чиновника VI разряда Дюдиной А. 1916 г. // Державний архів Донецької області. Ф.80 : Вознесенская почтово-телеграфная контора, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

³ Удостоверение. 25 июля 1916 г. // Державний архів Донецької області. Ф. 78 : Больше-Янисольское почтово-телеграфное отделение, Екатеринославского почтово-телеграфного округа с. Больше-Ясинольск, Бахмутского уезда, Екатеринославской губернии 1904-1916 г. оп. 1, спр. 3 Приказы начальника Больше-Янисольского почтово-телеграфного отделения и переписка с Юзовской и другими почтовыми конторами о личном составе, арк. 2.

⁴ Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–191.

дозволялося залишатися на службі і по виходу заміж, але тільки за чиновників, що перебувають на службі в тій же поштово-телеграфній установі. Під час переходу чоловіка до іншої установи поштово-телеграфного відомства дружина могла залишатися на службі, якщо одержить призначення до тієї ж самої установи, куди переведений чоловік. Чиновниці повинні були бути одягнені в закриті скромні плаття темних кольорів¹.

Події революції 1905 – 1907 рр. суттєво вплинули на правове становище жінок у Російській імперії. Самодержавство було змушене піти на певні поступки і провести перші конституційні перетворення, прийнявши Маніфест 17 жовтня 1905 р. і Основні державні закони Російської імперії 2 квітня 1906 р.² Коло відомств, на службу до яких дозволялося приймати жінок, розширилося.

Так, вже у 1905 р. Міністерство шляхів сполучення остаточно вирішило прирівняти жінок, що служать в залізничних установах, в правах з чоловіками. Передбачалося, що при оцінці роботи, при призначенні на вищі посади не звертатиметься увага на стать і жінки будуть допущені нарівні з чоловіками до заняття не тільки всіх посад не технічного характеру, але і до цілого ряду технічних, після складання іспиту нарівні з чоловіками. Також газетами було сповіщено, що застосування жіночої праці на залізничній службі вирішене твердо. Міністерство шляхів сполучення Російської імперії при цьому обмежило частку жінок, яких могли прийняти на службу, 35 % від загальної кількості чоловіків – службовців. Обов'язковою умовою надання кандидатами свідоцтва про закінчення повного курсу жіночих середніх навчальних закладів³.

Внаслідок того, що, перебуваючи на службі, жінки були позбавлені багатьох привілеїв державних службовців, вони не могли розраховувати в

¹ Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 187.

² Свод законов Российской империи изд. 1906 г. – СПб. : Гос. тип., [1906]. – Т. 1, ч. 1 : Свод основных государственных законов. – 76 с., разд. паг.

³ Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–191

старості на будь-яку матеріальну підтримку з боку держави. Тому підтримати своїх членів в даних ситуаціях намагалися знову таки жіночі добродійні товариства. При багатьох жіночих товариствах професійної підтримки створювалися пенсійні каси, які обслуговували тільки членів даних товариств. Так, наприклад, при Товаристві піклування про виховательок і вчительок, перебуваючому під «покровительством» Імператорської Величності Государині Імператриці також була створена Пенсійна каса. Пенсійний капітал утворювався з відрахувань: 20% від членських внесків; 10% з прибутку, який приносив пенсійний капітал; щорічного додаткового внеску в 3 рублі дійсних членів, що розраховують на отримання пенсії; а також із зборів з вечорів, концертів, лотерей і т.д.

Правом на отримання пенсії у розмірі 120 рублів на рік користувалися дійсні члени Товариства, що перебували у його складі в цілому 25 років, належали до педагогічної професії і мали не менше 46 років від народження”¹.

У 1915 році по клопотанню Російської ліги рівноправності жінок перед директором пошти і телеграфу жінкам було дозволено працювати листоношами². Жіночі організації неодноразово піднімали питання про дозвіл жінкам займати вищі посади. Ця вимога містилася і в резолюціях Першого Всеросійського жіночого з'їзду³. В підтримку допуску жінок до державних постів у сфері управління виступили депутати Державної Думи третього скликання від фракцій трудовиків і кадетів. Проте рішення це не було ухвалене. Тільки в березні 1917 року під тиском багатотисячної жіночої маніфестації, організованою Російською лігою рівноправності жінок, Тимчасовий уряд був вимушений надати жінкам право займати всі державні посади, аж до міністерських.

¹ Полянский А. Русская женщина на государственной и общественной службе : сборник постановлений и распоряжений правительства, определяющих права и обязанности русских женщин по службе, с приложением уставов и положений казенных и частных вспомогательных касс и обществ, услугами которых может пользоваться женщина / А. Полянский. – Неофиц. изд. – М. : С. Скимунт, 1901. – VI. – С.384-386.

² Отчет Российской лиги равноправия женщин за 1914–1915 гг. – Пг., 1917. – С.39, 273.

³ Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в Санкт-Петербурге, 10-16 дек. 1908 г. – СПб., 1909. – С.824.

Слід зауважити, що найбільш прогресивними відомствами щодо поширення прав державної служби на представниць жіночої статі, були Міністерство фінансів і Державний контроль Російської імперії. Як переконливо обґрунтовує О.М. Головка: «Саме апарат управління державними фінансами Російської імперії став першопроходцем у справі допущення до державної служби жінок. У 1914 – 1916 рр. був наданий законодавчий дозвіл у відомствах фінансового контролю та митному, установах Державного банку і казенних палатах, управліннях державних ошадних кас, були підготовлені відповідні акти щодо акцизних органів»¹.

Саме в останні роки існування Російської імперії, які припали на період Першої світової війни, було зроблено більше для просування жінок до рівноправ'я, ніж за низку попередніх років, саме шляхом допуску їх на державну службу в усе більшу кількість міністерств і відомств. Не залишилося осторонь і Міністерство народної освіти. Відповідне рішення Ради Міністрів ухвалила 14 жовтня 1916 р. Як і в інших відомствах, тут (мотивуючи труднощами воєнного часу) було надано жінкам право вступати на державну службу до VIII класу включно. Кваліфікаційними вимогами були: середня освіта (до неї прирівнювалося звання домашньої вчительки), відповідність особистим якостям (благонадійність, не судимість та ін.). При цьому жінки – державні службовці по лінії Міністерства народної освіти, як й інші, отримували право на пенсійне забезпечення, але не могли отримувати ордени і чини (й відповідні мундири)².

Розширилося залучення жінок до державної служби. Поширилися випадки їх праці в державних банківських установах. До Державного банку вони приймалися на державну службу на тих же умовах, що й до інших

¹ Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : іст.-прав. дослідж. : монографія / О. М. Головка. – Х. : СІМ, 2005. – С.402.

² Особый журнал Совета Министров Российской империи. 14 октября 1916 года. // Центральный державный историчний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 259, спр. 80, ч. 1, арк. 93, 94.

органів Міністерства фінансів Російської імперії¹. Чинниками залучення жінок до державної служби та роботи за вільним наймом виступали як збільшення вакансій внаслідок мобілізації чиновників на військову службу, так і розширення компетенції відповідних органів. Так, попит на жіночу працю у акцизному відомстві Міністерства фінансів зріс після введення у 1916 р. акцизу на чай².

У період Першої світової війни особливо посилилася потреба в жіночій праці. У цей час, наприклад, уперше в Російській імперії з'явилися жінки-інженери³. Світова війна викликала в державі глибокі кризові явища в усіх сферах суспільного життя. Небачені раніше масові мобілізації чоловіків до діючої армії викликали гостру нестачу робочої сили. Негаразди, пов'язані з війною, особливо проявлялися у ближній та віддаленій прифронтовій смузі, до якої належали і землі Наддніпрянської України.

Самодержавство за цих надзвичайних умов пішло по шляху скасування й тих обмежених норм, які раніше були прийняті для захисту жіночої праці. У 1915 р. міністру торгівлі і промисловості було надано право дозволити для фабрично-заводських, гірничих і гірничо-заводських підприємств, які виготовляли предмети, необхідні для державної оборони, відступ від вказаних в статтях 64, 65, 68, 74, 75 і 194–200 Статуту про промислову працю (Св. Зак., т. XI, ч. 2, изд. 1913 р.) вимог правил про роботу жінок і осіб, що не досягли сімнадцятирічного віку, і про тривалість і розподіл робочого часу на вказаних підприємствах з виданням відповідних правил⁴.

Від півріччя до півріччя, з року в рік у роки Першої світової війни зростала потреба в робітницях – жінках на фабриках і заводах, передусім при виконанні замовлень оборонного характеру. Вони заміняли чоловіків. У листопаді 1915 р. лише в Одесі на токарних, фрезерних та інших

¹ Російський державний історичний архів. Ф. 1409: Собственная его императорского величества канцелярия, оп.6, спр.1699, арк.2.

² Російський державний історичний архів. Ф. 575 : Главное управление неокладных сборов и казенной продажи напитков, оп.6, од. зб.101, арк.6.

³ Хроника “Женского дела” // Женское дело. – 1907. – № 24. – С. 24.

⁴ Труд женщин и подростков // Женское дело. – 1915. – № 1. – С. 2.

металообробних верстатах працювали близько 450 жінок, виконуючи ті або другі замовлення для діючої армії¹.

Отже, законодавство Російської імперії часів Першої світової війни зайвий раз підкреслило непослідовність російського самодержавства щодо забезпечення права жінок на працю.

У той же час, уся історія розвитку і регламентації службово-трудоових правовідносин, суб'єктами яких виступали українські жінки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., свідчить про залежність цих процесів від стану жіночої освіти.

4.2. Організаційно-правові засади розвитку жіночої освіти як чинника досягнення рівноправ'я жінок

4.2.1. Жіноча початкова, середня та професійна освіта: правові основи функціонування

Буржуазному світогляду відповідало гасло рівності всіх перед законом. Право жінок на освіту було частиною цих вимог. Революціонери-демократи пропагандували ідеї політичної і соціально-економічної рівності чоловіків і жінок, роз'яснювали, що право жінок на освіту – складова, нерозривна частина жіночого питання, питання про їх політичні і цивільні права. У будь-якому випадку визвольний рух у суспільстві мав складовою боротьбу за рівноправ'я жінок. А жіноча освіта була важливим рушієм на шляху до цього рівноправ'я незалежно від державної та етнічної належності. Вимоги щодо надання жінкам права на освіту підтримувалося передовими вченими країни: І.М. Сеченовим, М.І. Пироговим, П.Ф. Лесгафтом, С.П. Боткіним, К.М. Бестужевим-Рюмінім та ін.

Царський уряд намагався принизити значення громадського руху, що розвивався, в захист прав жінок. У дворянсько-буржуазній періодиці та

¹ О применении женского труда на металлообрабатывающих заводах г. Одессы и Елисоветграда. Из краткой записки старшего фабричного инспектора Херсонской губернии от 27 ноября 1915 г. // Центральный державный исторический архив Украины (м. Київ). Ф. 575: Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, спр. 17, арк. 77

літературі проводилася думка, ніби то в країні не існує жіночого питання, яке мало місце в Америці, Англії, оскільки центр тяжкості цього питання для російської жінки полягає нібито не в її цивільних або політичних правах, а, перш за все, в праві жінок на освіту, що ніби то питання про жіночу освіту є абсолютно самостійне питання, не залежне від успіхів у сфері емансипації жінок, і т.д.¹.

Боротьба передової громадськості за права жінок зіграла величезну роль в розвитку руху за жіночу освіту, яка стимулювала суспільно-педагогічний рух середини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. В умовах переважної неписьменності населення, і ще більшої серед жіноцтва, особливого значення набув рух за жіночу початкову освіту – як фундамент усієї освітянської будови.

Як свідчать цифрові дані, зрушення в справі початкової школи почалися ще в дореформений період, одразу після приходу до влади Олександра II. Лише за 1856-1864 рр. у Російській імперії число початкових шкіл збільшилося більш ніж учетверо, кількість учнів зросло у 2,3 рази, а учениць – у 5 разів, що досягло 18 % від кількості усіх, хто навчався.

Царський уряд після багаторічного обговорення проектів Міністерства народної освіти затвердив 14 липня 1864 р. «Положення про початкові народні училища»², встановив нову систему керівництва початковою освітою, остаточно ліквідував систему управління навчальними закладами, введену статутами 1804 і 1828 рр. Питання про загальне початкове навчання було обійдене.

На Україні Положення було обов'язковим для Харківського, Одеського, Київського учбових округів, а також для Чернігівської та Полтавської губернії. Згідно з Положенням до початкових народних училищ були віднесені навчальні заклади відомств: Міністерства народної

¹ Зинченко Н. Е. Женское образование в России : ист. очерк / Н. Е. Зинченко. – СПб, 1901. – [2]. – С.1, 3, 10.

² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : в 10 т. – СПб. : в Тип. императ. Акад. наук, 1865. – Т. 3. : Царствование императора Александра II, 1855–1864. – С.226.

просвіти у містах, посадах та селах, що містяться за рахунок місцевих товариств і частиною за рахунок казни та пожертвувань приватних осіб, та початкові училища, що засновуються приватними особами різного звання; державних маєтностей, удільного та гірного, а також громадські училища; духовного – церковно-парафіяльні училища; а також усі недільні школи ремісничого та робітничого станів як для жіночої, так і чоловічої статі.

Для управління початковими народними училищами створювалися губернські та повітові ради, звіти яких повинні були представлятися попечителям учбових округів¹.

Ради училищ ухвалювали рішення про організацію і закриття народних училищ, займалися призначенням і звільненням вчителів і т.п.² «Положення» 1864 р. так визначало головну мету початкових народних училищ: «стверджувати в народі релігійні та моральні поняття та розповсюджувати початкові корисні відомості»³.

Що стосується жінок, то в Положенні було відмічено: «У початкових народних училищах можуть навчатися діти обох статей там, де немає можливості мати окремі училища чоловічі і жіночі»⁴.

Навчальний план народних училищ передбачав вивчення: Закону Божого (короткий катехізис і священну історію), читання по книгах цивільного і церковного друку, письмо, чотири дії арифметики, церковний спів.

Уряд прагнув не допускати проникнення в початкові училища неблагонадійних в політичному відношенні вчителів. У зв'язку з цим в Положення була введена стаття 16, яка передбачала вимоги, яким повинен

¹ Училища, образовавшиеся на юге в последнее время // Основа. – май. – 1861. – С. 91.

² Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – С.23.

³ Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) : [учеб. пособие] / А. В. Ососков. – М. : Просвещение, 1982. – С.13.

⁴ Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Окт. соц. революции) : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / сост. и автор вводных очерков С. Ф. Егоров. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1986. – С.23.

відповідати вчитель, а саме особливий дозвіл повітової училищної ради, ґрунтований на її висновку щодо благонадійності цього педагога¹.

26 травня 1869 р. був прийнятий закон «Про запровадження народних зразкових училищ у деяких губерніях і їх урядове фінансування»². У 1874 р. він був поширений і на Україну. 4 липня 1875 р. для училищ такого типу була затверджена тимчасова інструкція, що проіснувала майже без змін до 1917 р.

Училища відкривалися за умови, якщо земства, приватні товариства або фізичні особи забезпечували їх ділянкою землі, утримували технічний персонал і брали участь у оплаті праці педагогів. У початкових училищах діти вивчали закон Божий, російську мову (в тому числі в українських губерніях, де чужа мова давалася і хлопчикам, і дівчаткам важко), а у позаурочний час – гімнастику і ремесла для хлопчиків і рукоділля – для дівчаток.

Після реформи міського самоврядування 1870 р. з'явилися доступні для більш широких верств населення міські початкові чоловічі та жіночі училища (школи), утримувані за кошт міських громад. Власниками міських училищ могли виступати як уряд, так і органи земського та міського самоврядування, станові установи, приватні особи. Спочатку вони були однокласними і багатокласними. З липня 1912 р. міські училища почали перетворюватися у вищі початкові училища з чотирирічним курсом навчання на базі однокласного початкового училища³.

Особливе місце в системі початкових народних шкіл, де навчалися дівчата, займали навчальні заклади, що перебували у віданні Святійшого Синоду. 13 червня 1884 року Олександр III затвердив «Правила про церковно-парафіяльні школи», призначені для релігійного виховання

¹ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – С.23.

² Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Учпедгиз, 1953. – С.138.

³ Хрестоматия по истории педагогики: в 4 т. / сост. Н. А. Желваков. – 2 - е изд. – М. : Учпедгиз, 1938. – Т. 4. – С.60.; История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции / под ред. С. А. Каменева ; сост. Н. А. Желваков. – М, 1936. – Ч. 2. – С.60.; Очерки истории педагогической мысли народов СССР конец XIX – начало XX в. / под ред. Э. Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1991. – С.104.

дітей¹. Церковно-парафіяльні школи набули достатньо широке поширення. У загальноросійському масштабі в системі початкової освіти їх відсоток складав майже 50%². На Україні в руках церкви знаходилося 48% шкіл³.

Значно поступалися церковні школи земським і по обсягу навчання жіночої частини населення, хоча залученню дівчаток в церковно-приходські школи керівництво духовного відомства надавало особливу увагу. На його думку, навчання дівчаток в церковно-приходських школах мало дуже важливе значення тому, що дівчатка – майбутні матері сімейств, і на них служителі церкви можуть цілком розраховувати, як на своїх вірних помічниць і союзників у справі підтримки в народі моральності й впливу православної церкви.

Церковно-приходська школа одержувала урядову матеріальну підтримку. А після затвердження «Правил про церковно-приходські школи» 13 червня 1884 р. урядові асигнування на потреби церковно-приходських шкіл з кожним роком стали все більше збільшуватися. У результаті за десятиліття (1893-1903) кількість церковно-приходських шкіл у імперії зросла з 31835 до 44500⁴.

Певну роль у розповсюдженні писемності серед жіночого населення зіграли фабрично-заводські школи, оскільки розвиток промисловості потребував більш кваліфікованої робочої сили. Вони відкривалися як земствами, так і підприємцями. Зростання мережі фабрично-заводських шкіл стало особливо помітне в кінці XIX ст. у зв'язку з швидким розвитком великої промисловості і залізничного транспорту. При фабриках і заводах відкривалися 2-3-річні школи. Проте важкі умови фабрично-заводської праці мало сприяли успішним заняттям у школі. Особливо це стосувалося жінок. Заробітна платня фабричної робітниці була дуже низькою, жити і працювати

¹ Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. – СПб., 1894. – 45 с.

² Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века / В. З. Смирнов. – М. : Из-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – С.8.

³ История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – С.434.

⁴ Рашин А. Г. Грамотность и народное образование в XIX и XX вв. / А. Г. Рашин // Исторические записки. – 1996. – № 37. – С. 61, 63, 65.

їй доводилося у надто важких умовах, тому для навчання вже не залишалось ні сил, ні часу. Важливі функції в становленні жіночої професійної освіти покладалися на так звані школи рукоділля. Вони виникали в ініціативному порядку переважно у крупних містах. Так, жіноча рукоділля школа благодійного товариства розпочала свою роботу в Києві 20 жовтня 1865 р.¹

З часом «класичні» жіночі професійні навчальні заклади «рукоділля» почали сусідувати з іншими, більш орієнтовані на нові умови ринкової економіки. У квітні 1901 р. поміщиця Волинської губернії Є.В. Ребезова власним коштом з дозволу міністра землеробства та державного майна у своєму маєтку «Вільгор» в Острозькому повіті відкрила приватну жіночу школу сільського господарства і домоводства². Вона належала до достатньо прогресивних і освічених кіл, була вдовою полковника Генерального штабу.

Важливе місце у жіночій освіті другої половини XIX ст. займали жіночі недільні школи. Однією з перших була відкрита 31 січня 1860 року в будинку другої гімназії Києва недільна школа Нельговської³. На початку 1860 року у Ніжині була відкрита недільна школа для жінок. У цей же період відкриваються недільні школи у Житомирі⁴, а також з ініціативи жінок купецького стану, недільна школа при жіночій Фундуклеївській гімназії на Подолі у Києві⁵.

Прикладом такої школи може послужити Харківська приватна жіноча школа. Вона була відкрита в 1861 р. і дивом unikнула закриття в 1862 р., проіснувавши до початку XX ст. Знаходилися ця школа на 2/3 за рахунок земств і на 1/3 за рахунок відомої української просвітниці Х.Д. Алчевської,

¹ Список благотворительных обществ и учреждений существующих в г. Киеве. 31 марта 1909 г. // Центральный державный историчний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 661, спр. 273, арк. 98.

² Письмо министра земледелия киевскому военному, подольскому и волыному генерал-губернатору. 11 апреля 1901 г. // Центральный державный историчний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 631 спр. 198 Дело об открытии помещицей Ребезовой Е.В. в своем имени "Вильгер" практической школы сельского хозяйства и домоводства 11 апреля-10 августа 1901, арк. 1.

³ Училища, образовавшиеся на юге в последнее время // Основа. – май. – 1861. – С. 91.

⁴ Училища, образовавшиеся на юге в последнее время // Основа. – май. – 1861. – С. 97-98.

⁵ Письмо киевского губернатора министру внутренних дел. 15 ноября 1860 г. // Центральный державный историчний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 25, спр. 352 Справа про відкриття недільних і святкових шкіл в Києві / Києво-Подільська, Новоостренська, Фундуклевська та інші, арк. 102.

яка працювала в цій школі й була її засновницею. За 30 років число учнів в школі зросло з 50 до 5000 дівчаток¹.

Школа була учасницею Всеросійських і міжнародних виставок в Парижі, Чикаго, Брюсселі. Із звіту цієї школи за 1900-01 рр. видно, що охочих вчитися жінок була безліч. На початок цього навчального року в ній навчалось 619 учениць, крім того 205 жінкам було відмовлено в прийомі. Але, не дивлячись на бажання вчитися, дуже багато хто кидав школу і пропускав заняття, тому що змушені були заробляти на життя. До кінця навчального року в школі залишилося 356 учениць, а відвідування було близько 66%².

Безумовно, школа Х.Д. Алчевської була однією з найбільш знаменитих не лише в етнічній Україні, а й усій Російській імперії недільних жіночих шкіл. Однак, у тому-таки Харкові були й інші приклади. У 1870 р. з ініціативою про створення жіночої недільної школи виступила Є.І. Цветкова. Вона повинна була розташовуватися у будинку першого міського приходського училища. Цю ініціативу підтримувала і Харківська міська дума³.

При Київському відділенні Товариства захисту жінок жіночу недільну школу відвідували 200 осіб⁴. Подібні школи були організовані зокрема при Одеському та Севастопольському та інших товариствах захисту жінок. Функцію навчання грамоті брали на себе і жіночі робочі клуби.

Політика уряду стосовно жіночих недільних шкіл характеризувалася жорстким контролем за змістом навчання та офіційним поділом шкіл на чоловічі та жіночі. Вимагалось, щоб у жіночих недільних школах не були “...засновниками та розпорядниками молоді люди всякого роду служби та

¹ Начальное народное образование в России // Энциклопедический словарь / под. ред. И. Е. Андреевского, изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Семен. типо-литогр., 1897. – Т. 20 а. – С. 489.

² Годовой отчет Харьковской частной женской школы за 1900-01 г. – СПб. : Типогр. И. Н. Скороходова, 1902. – С.108-109.

³ Письмо Харьковского городского головы штатному губернскому смотрителю училищ. 19 марта 1870 г. // Державний архів Харківської області. Ф. 266 : Канцелярия директора народных училищ. 1805-1917, оп.1. спр. 557 Об открытии госпожею Цветковой воскресной школы в здании 1 приходского училища, арк. 1-2.

⁴ Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в Санкт-Петербурге, 10-16 дек. 1908 г. – СПб., 1909. – С.48.

звання, але вельми бажано, щоб такими були завжди особи жіночої статі”¹.

У 1891 р. недільні школи були вилучені з підпорядкування Міністерства освіти і передані Духовному відомству. На чолі їх повинні були стояти священники. Навчання робітників понад програму початкової школи загрожувало закриттям школи і зняттям з роботи педагога. Тому викладання часто велося напівлегально.

Незважаючи на урядові утиски, недільні школи продовжували нести знання в робітничі маси. Зростала популярність шкіл серед робітниць. Так, вже в 1896 р. з 472 недільних шкіл в Росії, 136 було жіночими². У 1905 р. за офіційними статистичними даними налічувалося вже 1042 недільні школи, в яких навчалось близько 70 тис. осіб, близько половини з них становили жінки. В Україні до 1917 р. налічувалося 112 недільних шкіл³.

Проте при такому достатньо інтенсивному зростанні жіночої початкової освіти залучення жіночої частини населення країни до початкової школи залишалось, як і раніше, надто низьким – 1,3%, а серед дівчаток шкільного віку, від 7 до 14 років, учениці початкової школи складали 6,4%⁴. Дещо покращилася ситуація до 1900 р. В цей час загальне число дівчаток, що навчалися в початковій школі, складало близько 25% від загальної кількості тих, хто в них навчався (831544 дівчаток з 3801113). У вказаних школах мали нагоду вчитися: у містах 1/6 дівчаток шкільного віку, а в селах - 1/20 частина дівчаток. За 40 років (1861-1900) число початкових шкіл в Російській імперії зросло більш ніж в 10 разів, кількість дівчаток, що навчалися, - в 22 рази. Їх питома вага серед учнів початкової школи піднялася більш ніж в 2,5 рази.

Розвиток жіночої початкової освіти на українських землях у складі Російської імперії був чинником і умовою становлення жіночої середньої освіти. До середини XIX ст. середня жіноча освіта в Російській імперії, у

¹ Училища, образовавшиеся на юге в последнее время // Основа. – май. – 1861. – С. 96.

² Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. – СПб., 1898. – Вып. [1] : За 1896 год. – VI. – С.241.

³ Иванова А. М. Что сделала Советская власть по ликвидации неграмотности среди взрослых / А. М. Иванова. – М., 1949. – С.7.

⁴ Россия в конце XIX в. / под ред. В. И. Ковалевского. – СПб. : Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1900. – [2], XVI. – С.484.

тому числі і в Україні, була представлена незначною кількістю інститутів шляхетних дівчиць – закритих жіночих навчальних закладів, що мали суто становий характер і готували дівчат – дворянок до сімейного та світського життя.

Згідно з «Положенням про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» від 10 травня 1860 р. в містах відкривалися середні жіночі училища. Вони були поділені на училища 1-го розряду (що наближалися до курсу гімназій) та училища 2-го розряду (відповідні курсу повітових училищ). Вони відкривалися в тих містах, громадськість яких виділяла кошти на їх створення. Асигнування з державної казни були незначними.

Зростаюча потреба у безстанових жіночих навчальних закладах та її усвідомлення широкою громадськістю, знайшло відображення в активній діяльності представників різних станів щодо збору коштів для відкриття жіночих навчальних закладів в різних губерніях. Так, 26 серпня 1860 року у Полтаві була відкрита жіноча гімназія першого розряду, де у січні 1861 року навчалось 190 дівчат¹.

Із затвердженням 19 листопада 1864 р. Олександром II «Статуту гімназій і прогімназій». запроваджувався буржуазний принцип формальної рівності в середній освіті для представників усіх станів і віросповідань.

Ця формальна рівність у значній мірі під час правозастосовної діяльності нівелювалася високими розмірами плати за навчання, яка робила середню освіту доступною лише для представників заможних верств. Жіночі гімназії, на відміну від чоловічих, не поділялися на класичні та реальні. Закінчення їх не надавало ніяких прав. Метою жіночої гімназії офіційно визначалося підготувати освічену дружину і матір². Училища 1-го розряду перетворювалися в жіночі гімназії, а училища 2-го розряду – в жіночі прогімназії. В жіночих гімназіях курс навчання збільшувався з 6 до 7 років, а у прогімназіях – 3 роки. При деяких гімназіях відкривалися спеціальні курси

¹ Ливрон В. Женские учебные заведения / В. Ливрон // Статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1875. – С.293-294.

² История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – С.304.

з терміном навчання 1 рік. Жінки, що їх закінчували, одержували звання домашньої вчительки та виховательки.

Перші жіночі гімназії належали до відомства імператриці Марії, а пізніше – Міністерства народної освіти. На Україні перші жіночі гімназії виникли після Полтавської у: 1865 р. – в Чернігові, 1868 р. – в Одесі, 1872 р. – в Харкові, 1876 р. – в Кременчузі, 1877 р. – в Ромнах, 1878 р. – в Лубнах. На перше січня 1890 року у Харківському навчальному окрузі було 19 міністерських гімназій, у Одеському – 17, у Київському – 13¹.

Приватні жіночі заклади (з правами державних) виникали з пансіонів. Вони дотримувалися правил і програм, встановлених Міністерством народної освіти. 1890 р. у Харкові було 5 приватних гімназій та по одній в Києві і Одесі.

Одним з перших виступів, який проголосив про необхідність жіночої освіти, була стаття М.І. Пирогова «Питання життя», що була опублікована в журналі «Московська збірка» в липні 1856 р. і поклала початок розвитку суспільного педагогічного руху 60-х рр. XIX ст. Він уперше заявив, що освіта і виховання жінок вимагає великих змін². Виступ М.І. Пирогова викликав великий суспільний резонанс і був широко підтриманий передовою російською громадськістю. Реформи жіночої освіти стали невідкладні і необхідні.

Серед людей, які зіграли головну роль в розробці організаційно-педагогічних, теоретичних і методичних основ середньої жіночої освіти в Росії, перше місце належить К.Д. Ушинському і Н.А. Вишнеградському, які заклали міцний фундамент для подальшого розвитку російської жіночої школи.

Слід зауважити, що висновок про «надмірність» громадського впливу на жіночу середню освіту був зроблений консерваторами вже у другій половині ліберальних 60-х рр. XIX ст. Вплив держави був посилений

¹ Ливрон В. Женские учебные заведения / В. Ливрон // Статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1875. – С.293-294.

² Тишкин Г. А. Женский вопрос в России, 50-60 - е гг. XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л. : Изд-во Ленингр ун-та, 1984. – С.168.

правовими заходами у 1870 р., коли Міністерство народної освіти почало брати участь у фінансуванні жіночих гімназій та прогімназій. Ініціатором цього був тогочасний міністр, відомий російський реакціонер кінця XIX ст. граф Д.А. Толстой.

«Положення про жіночі гімназії й прогімназії Міністерства народної освіти» від 24 травня 1870 р. суттєво обмежувало громадський вплив на жіночі середні навчальні заклади. Практично нанівець була зведена роль піклувальної ради, а педагогічна втратила право визначати обсяг предметів і підручники та навчальні посібники. Були затверджені перші загальнодержавні навчальні плани і програми жіночих навчальних закладів.

У перший клас прогімназії приймали дітей, які досягли 9-річного віку і проявили знання в об'ємі курсу народних училищ, причому ті, хто мали свідоцтва про успішне закінчення цих училищ, повинні були прийматися без іспитів. У перший клас гімназій приймалися в тому ж порядку випускники прогімназій. Особи, які не мали таких свідоцтв про закінчення народних училищ або прогімназій в обох випадках повинні були складати вступні іспити¹.

При жіночих гімназіях засновувалися також восьмі педагогічні класи, закінчення яких надавали право на звання домашньої вчительки і наставниці. У прогімназіях термін навчання залишався трирічним.

Вже у другій половині 70-х рр. XIX ст. визрівала у Міністерстві народної освіти Російської імперії освітянська контрреформа, яка мала досить різнобічний характер. Щодо середньої освіти була висловлена думка, що кількість середніх жіночих навчальних закладів перевищує потребу, і що вони штучно привертають до себе осіб з тих станів, для яких середня освіта є зайвою. Однак, на практиці ці реакційні плани реалізовані не були.

До початку XX ст. стан жіночої середньої освіти не покращився. У 1912 р. з 15 млн. крб., потрібних на утримання жіночих гімназій, 10,5 млн. крб.

¹ Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века / В. З. Смирнов. – М. : Из-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – С.206.

склала платня за навчання і утримання учениць і лише 1,5 млн. крб. було асигновано державним казначейством¹.

Жіночі гімназії географічно розподілені були доволі хаотично. В основному вони зосереджувалися в Петербурзькій і Московській губерніях, в Прибалтійському краї. Дуже мало їх було на Україні, в Білорусі, Сибіру. Так, в Петербурзькій губернії одна учениця доводилася на 181 особу жіночого населення, в Ліфляндській губернії – на 178 чоловік, в **Київській** – на 313, в Астраханській – на 1239, у Ферганській – на 2431².

На перше січня 1890 року на Україні в Харківському учбовому окрузі діяло 19 міністерських гімназій, в Одеському - 17, в Київському - 13. Окрім міністерських функціонували також приватні жіночі гімназії. Так, наприклад, в Харкові їх було 5, в Києві і Одесі – по одній³. Збільшилася чисельність жіночих гімназій на початку ХХ століття.

Жіночі міністерські гімназії на початку ХХ ст. лише на півдні України були відкриті у Катеринославі, Маріуполі, Керчі, Бердянську, Євпаторії, Болграді; на Півдні: в Херсоні (дві), Одесі (шість), Миколаєві (дві), Ананьєві, Єлисаветграді (дві), Вознесенську, Новому Бузі. Крім цього, до 1917 р. в краї існувала досить розгалужена мережа приватних та громадських жіночих гімназій⁴.

Напередодні Першої світової війни був прийнятий закон (підписаний Миколою II 1 липня 1914 р.) „Про зміну окремих узаконень про чоловічі та жіночі гімназії, прогімназії та реальні училища”⁵. Ним зокрема започатковувалися попечительські ради в приватних чи частково державних середніх навчальних закладах. Вони мали досить широкі повноваження:

¹ Семенов Д. Из пережитого / Д. Семенов // Русская школа. – 1892. – № 3. – С. 34.

² Учебные заведения ведомства императрицы Марии. – СПб. – 1864. – С.34.

³ Ливрон В. Женские учебные заведения / В. Ливрон // Статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1875. – С.293-294.

⁴ Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій півдня України у ХІХ - на початку ХХ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Заг. педагогіка, іст. педагогіки та освіти” / В. В. Бобров; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – С.10.

⁵ Об изменении некоторых узаконений о мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах : Высоч. утв. 1 июля 1914 г. одобр. Гос. Советом и Гос. Думой закон // Державний архів Харківської області. Ф. 646 : Харківська гімназія для дівчат і хлопчиків Неверової К. Г., оп. 1, спр. 1 Циркулярные распоряжения и другая переписка, арк. 212-213, 212 а, 212 зв.

обирали кандидатів на посади директорів гімназій та прогімназій, інспекторів, наглядачів тощо; наглядали за збереженням майна; визначати розмір оплати за навчання; подавати пропозиції попечителю учбового округу щодо вдосконалення навчального процесу, зміни структури навчального закладу тощо¹.

Поруч з жіночими гімназіями продовжували існувати закриті жіночі навчальні заклади – інститути. За статутом 1855 р. вони поділялися на три розряди: перший – вищий – призначався для дітей спадкових дворян і тих, хто придбав цивільні і військові чини не нижче штаб-офіцерського; другий – середній – для дочок особистих дворян, військових і цивільних обер-офіцерів, почесних громадян і купців¹. До навчальних закладів третього – нижчого розряду могли поступати також дочки осіб інших станів. Тут головними предметами навчання були рукоділля і різні господарські роботи.

Духовне відомство поруч із початковими, мало і середні навчальні заклади – єпархіальні училища, що відкривалися з дозволу Синоду, і мали за статутом 1868 р.: «Внушити і виховати в дітях відданність престолу і Вітчизні»². З кінця 60-х рр. XIX ст. в єпархіальні училища приймалися не тільки діти духовництва, але також діти інших станів, для них була встановлена подвійна платня³.

Особи, які закінчили єпархіальні училища, одержували право викладання в початкових народних і церковно-парафіяльних школах. Для педагогічної практики вихованок при єпархіальних училищах відкривалися початкові школи різних типів (церковно-парафіяльні, недільні і т.п.) До 1889 р. такі школи були започатковані при 23 єпархіальних училищах⁴. Виникли питання про термінове укомплектування новостворених народних училищ вчительськими кадрами. Між тим у кінці XIX ст. питання про

¹ Устав женских учебных заведений Ведомства учреждений императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 года : с последующими доп., изм., циркуляр. распоряжениями и предписаниями по 1 янв. 1884 г. – СПб., 1884. – С.8.

² Устав епархиальных женских училищ. – Пенза : Губ. тип., 1880. – С.52.

³ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – С.137.

⁴ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – С.224.

підготовку педагогічних працівників, передусім жіночої статі остаточного розв'язання не знайшло. 23 серпня 1903 р. Міністерство народної освіти дозволило викладання всіх предметів у початкових народних училищах особам, які склали іспит на звання домашнього вчителя¹.

Тоді ж Міністерство народної освіти визначилося з кваліфікаційними вимогами щодо вчителів малювання та креслення. Викладати малювання, за затвердженням міністром 1 липня 1903 р. Положенням про відповідних вчителів, могли наступні особи. По-перше, мова йшла як про вчителів, так і про вчительок. По-друге, особи, які закінчили вище художнє училище при Академії мистецтв, мали право викладати у будь-яких навчальних закладах, незважаючи на те, чи навчалися вони на педагогічних курсах. Право викладання художніх дисциплін мали також жінки (нарівні з чоловіками), які закінчили курс Одеського, Казанського, Пензенського художніх училищ, училища барона Штігліца у Санкт-Петербурзі, Московського училища скульптури, живопису і архітектури. Приблизно такі ж умови були закріплені й щодо вчителів і вчительок креслення. Відмінності тут полягали в тому, що викладати креслення в будь-яких навчальних закладах могли особи чоловічої та жіночої статі, якщо вони ще й мали вищу технічну освіту, або вищу математичну – із складанням іспиту з креслення².

Питання про жіночу професійну освіту було висунуте в царській Росії в кінці XIX століття, коли залучення у виробництво великої кількості жінок вимагало від них попередньої професійної підготовки.

У 1888 році при Міністерстві народної освіти була встановлена комісія із питань жіночої професійної освіти. Однак, її законотворча робота не призвела до конкретних результатів у правозастосуванні. Існували професійні школи, які подекуди виникали в окремих регіонах імперії. На

¹ Письмо Министерства народного просвещения попечителю Киевского учебного округа. 23 августа 1903 г. // Центральный державный исторический архив Украины (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 227, спр. 8. Положение об учителях и учительницах рисования и черчения, арк. 43.

² Положение об учителях и учительницах рисования и черчения. 1 июля 1903 г. – Центральный державный исторический архив Украины (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа. – оп.227. – спр. 8. Положение об учителях и учительницах рисования и черчения, арк. 50-51 зв.

1901 р. налічувалося лише 129 невеликих жіночих професійних шкіл, в яких навчалось 9920 осіб.

Середня жіноча спеціальна освіта була фактично відсутньою у дореформений період. Лише з 70-х років XIX ст. під впливом включення жінки у економічне життя і суспільні потреби у кваліфікованій жіночій праці у Російській імперії починають відкриватись жіночі училища, які дозволяли б жінкам одержувати спеціальність фельдшериці, акушерки, учительки, бухгалтера, секретаря і т.ін. Так, у 1874 р. за ініціативою Харківського губернського земства при повивальному училищі було відкрито півторарічні курси („класи”) фельдшериць, для чого асигнувалося 1000 руб.¹ Щорічний набір був невеликий. Так, у 1877 р. до класів вступили 11 осіб. Переважали серед них дворянки і доньки чиновництва, але були і представниці різночинства: дочки священиків, міщан².

У пореформений період середня спеціальна освіта набувалася на українських землях у складі Російської імперії в жіночих комерційних училищах та комерційних курсах. Ці середні навчальні заклади були трьох видів: професійні училища, професійні школи з загальноосвітнім курсом та професійні курси. Програма, строки навчання та розмір платні у них були неоднакові.

Професійні училища готували учительок та фахівців з жіночих рукоділь. До них приймалися лише жінки, що одержали загальну освіту в обов'язки середніх жіночих навчальних закладів. Строк навчання складав від 2-х до п'яти років. Жіночі професійні школи приймали учениць на підставі трирічного курсу початкових шкіл і готували жінок для праці у різних швейних майстернях. Строк навчання складав від 5-ти до 7-ми років залежно від попередньої підготовки учнів. Професійні жіночі курси були розраховані для працюючих жінок. Тут викладались окремі предмети з домоводства та

¹ Державний архів Харківської області. Ф. 354 : Родопомічний учбовий заклад Харківського губернського земства, оп. 1, спр. 76 Об открытии при училище класса фельдшериц, арк. 2.

² Список ученицам губернского повивального училища, изъявившим желание поступить в фельдшерицы // Державний архів Харківської області. Ф. 354 : Родопомічний учбовий заклад Харківського губернського земства, оп. 1, д. 76 Об открытии при училище класса фельдшериц, арк. 32 зв.

рукоділля. Строк навчання становив від 2-х місяців до 1 року¹.

Для визначення правових характеристик жіночої освіти на українських землях у складі Російської імперії звернімося до цих моментів у правовому становищі українських жінок в Австро-Угорщині. У другій половині ХІХ ст. була введена нова система освіти, зокрема після реформи шкільництва і заведення загального шкільного навчання в 1860-х рр., народні школи нижчого типу по селах були мішані, вищі – організовані по містах, були поділені для дівчат і хлопців. Тому, що в Галичині були міські школи майже виключно польські, українська громадськість заснувала по містах кілька приватних початкових шкіл, в тому числі і жіночих (наприклад, 1898 р. дівочу початкову школу ім. Тараса Шевченка у Львові).

Початками середньої жіночої освіти в Галичині були польські приватні ліцеї з 6 роками навчання, в яких вчилися й українки. Першою українською школою такого роду був ліцей, що здобув широку популярність, заснований завдяки єпископу К. Чеховичу в Перемишлі в 1890-х рр. Перші приватні гімназії для дівчат з польською мовою постали тоді ж у Львові. Першу українська була відкрита 1906 р. у тій же столиці Галичини. На Буковині дівчата навчалися разом із хлопцями в українських гімназіях в Чернівцях, Вижниці і Кіцмані. Відносно більша кількість українок вчилася в учительських семінаріях².

Таким чином, процеси становлення початкової й середньої освіти та формування відповідної правової бази проходили паралельно на українських землях у складі Російської й Австро-Угорської імперії, однак суттєвою перевагою других була поява українських національних навчальних закладів. Отже, жіноча початкова та середня освіта на Галичині та Буковині відіграла дещо більшу роль для формування не стільки правового статусу,

¹ Захарченко М. М. Коммерческое и техническое женское образование в Австрии, Франции, Германии и России : с прил. прогр., учеб. табелей и снимков с ученич. работами по прикладному рисованию и по изящным рукоделиям. / М. М. Захарченко – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1900. – [12]. – С.11-13.

² Жіноча освіта // Енциклопедія Українознавства / гол. ред. В. Кубійович. – Перевид. в Україні. – К., 1994. – Т. 2. – С. 690–691.

скільки правової свідомості жінки на українських землях саме як *української жінки*.

Невпинно формувався самим життям новий соціальний новий соціальний статус жінки в Російській імперії, зокрема української, і це вимагало не лише відповідного правового закріплення, а й забезпечення відповідних організаційно-правових засад освіти, зокрема початкової та середньої. Однак, особливе суспільне значення для соціалізації жінок у проходженні правового шляху до подолання їх дискримінації, здійснення відповідного тиску на уряд, мала вища освіта. Здобуття права на неї був для жінок України, як і всієї імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., вельми складним і суперечливим.

4.2.2. Розвиток правового регулювання жіночої вищої освіти

У правлячих колах Російської імперії панували консервативні підходи до вищої жіночої освіти. Більшість вважали, що жінка має інші якості та здібності розуму, ніж чоловік, іншими здібностями, а тому не може конкурувати з ним у сфері науки, технічних та інших знань.

Ініціатива в постановці питання про допуск жінок в університети належить домашній вчительці Л. Ожигіній. Вона звернулась у 1861 р. з проханням до попечителя Харківського навчального округу Д. Левшина, щоб їй було дозволено вступити на медичний факультет Харківського університету і слухати там лекції та одержати в майбутньому диплом лікаря.

Питання в неофіційному порядку дійшло до Олександра II. Декілька інстанцій Міністерства народної освіти та Міністерства внутрішніх справ розглядали його з винесенням урешті – решт позитивного рішення. Постала й проблема взагалі допуску жінок до вищої медичної освіти.

Університети надіслали свої висновки, при чому Московський та Дерптський негативну, хоч і не мотивовану відповідь, а Петербурзький,

Харківський і Київський позитивну. Жінки почали відвідувати лекції в університетах Києва та Харкова¹.

У 1861 р. у зв'язку з переглядом університетського статуту Міністерство народної освіти поставило на обговорення питання про офіційне «допущення» жінок до слухання курсу в університеті і про надання їм має права піддаватися випробуванню на наукові ступені. Більшість університетів підтримала ці пропозиції.

На початку грудня 1861 р. була створена комісія з підготовки університетського статуту. В ході дебатів 15 грудня 1861 р. питання «...чи допустити жінок до слухання лекцій... більшість вирішила негативно»². Недостатньо чітке формулювання § 103 про можливість відвідувати університет «сторонніми особами», що досягли «повноліття», створювала ілюзію, що в цю категорію можуть бути включені і жінки. Щоб на цей рахунок уникнути різночитань, Міністерство народної освіти розіслало опікунам учбових округів, одразу після Високого затвердження статуту, циркуляри, що вимагали включення в правила для студентів положення, за якими «особам жіночої статі не дозволяється відвідувати університетські лекції»³. Відповідно до цього документа з 1863-64 навчального року жінки повинні були покинути університети.

Намагаючись залишитися, вони йшли на різні хитрощі. Так, О. Діріна, вимагаючи дозволу допустити її до практичних занять по акушерській клініці в Харківському університеті, послалася на те, що «по § 7 и 45 найвище затверджених, у 1845 р., правил випробування лікарів, фармацевтів, ветеринарів, дантистів і повивальних бабок, особи жіночої статі, які бажають отримати звання повивальної бабки, зобов'язані надати свідоцтво про

¹ Малинко И. Г. Создание высших женских курсов на Украине / И. Г. Малинко // Вопросы истории СССР. – Х., 1983. – Вып. 28. – С. 129.

² Никитенко А. В. Дневник : в 3 т. / А. В. Никитенко ; под общ. ред. Н. Л. Бродского. – М. : Гослитиздат, 1955. – Т. 2 : 1858–1865. – С. 249.

³ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 147, спр. 775, арк. 5.

прослухання повного курсу в пологодопоможному закладі»¹, яким є і акушерська клініка. Не знайшовши заперечень, міністр змушений був задовольнити її клопотання, але навчалася вона не довго і, одержавши звання повивальної бабки, змушена була залишити університет.

Після видання нового університетського статуту 1863 р., який фактично забороняв жінкам відвідувати вищі навчальні заклади навіть на правах вільнослухачок, жінки почали виїжджати за кордон до університетів Західної Європи. А наступного року наказом військового міністра жінкам було заборонено відвідувати лекції і в Медико-хірургічній академії. Виїзд жінок за кордон для отримання вищої освіти активізувався. Так, у Цюрихському університеті з 23 студенток літнього і зимового семестрів 1869 р. було 15 росіянок, в 1872 р. з 63 - 54, а в 1873 р. - з 103 - 83².

Царат виявив за такої ситуації наполегливість, гідну кращого застосування, заборонивши російським жінкам навчатися в Швейцарії. Студентки, залишивши Цюрих, перейшли в інші університети - до Берна, Парижа, Кенігсберга, Гельсінгфорса, Лейпціга. З 80 – 90-х рр. наплив російських студенток в європейські університети посилювався. У 1901 р. у всіх університетах в Швейцарії вчилася 748 жінок, з яких 560 були росіянками. Тільки в Цюриху в 1900 р. з 214 слухачок було 97 росіян, в Берні в 1902 г. – з 269 – 207³. Своїми науковими досягненнями російські жінки практично довели неспроможність реакційної теорії про «неповноцінність» жіночого розуму і про «нездатність» жінки нарівні з чоловіком брати участь у всіх сферах суспільного життя.

Чимало з таких жінок за першої нагоди продовжили набувати вищу освіту у вітчизняних університетах. Особливою популярністю тут користувався Харківський, де зараховувалося навчання у зарубіжних вищих навчальних закладах. Так, у листопаді 1905 р. В. Трусевич, яка закінчила

¹ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 147, спр. 197, арк. 1-2.

² Бёмрт. В. Университетское образование женщин / В. Бёмрт. – СПб. : Тип. П. П. Меркулова, 1873. – С. 8, 9, 15.

³ Деревницкий А. Н. Женское образование в России и за границей : Ист. справки и практ. указания / А. Н. Деревницкий. – Одесса, 1902. – С. 23-24.

4 курси Лозаннського університету, звернулася з проханням про закінчення навчання до керівництва Харківського університету¹.

Боротьба передової громадськості Російської імперії за жіночу освіту, а також тяга жіночої молоді, що посилювалася, за кордон і її залучення до революційної думки змусили царський уряд піти на поступку - дати дозвіл на відкриття різних приватних жіночих курсів, деякі з яких були організовані ще на початку 1869 р. У 1872 р. уряд створив комісію для вивчення питання про вищу жіночу освіту, яка у результаті дійшла висновку, що «в Росії необхідно започаткувати вищі навчальні заклади з суворо визначеним і закінченим курсом»².

Важливу роль у справі розвитку жіночої освіти відіграла прогресивна громадськість Києва, Харкова, Одеси. У 1871 р. київське Товариство природодослідників добилося дозволу на відкриття при університеті привселюдних лекцій з природних наук, які б могли відвідувати жінки. У зв'язку з цим у 1872 р. дружини професорів Київського університету через його Раду звернулись у Міністерство народної освіти з проханням про відкриття при університеті вищих жіночих курсів. Це прохання одержало відмову. У 1874 р. Рада Київського університету звернулася з повторним проханням, але і це клопотання було залишено поза увагою. Активно також включилася у рух за вищу жіночу освіту громадськість Харкова. Так, у 1871 році за участі професорів М.М. Бекетова, М.О. Стоянова, Л.Є. Владимірова, а також Є.М. Ковальської та Є. Раєвської було розроблено прохання про допуск жінок у Харківський університет, представлене Міністру народної освіти, який однозначно заявив, що «не допустить жінок до університетів».

Матеріали комісії з вищої жіночої освіти 1861, 1868, 1876-78 рр. свідчать, що незважаючи на різке відставання рівня жіночої освіти від

¹ Державний архів Харківської області. Ф. 667 : Харьковский университет, оп. 286, д. 144 Прошения ректору Харьковского университета о приеме вольнослушательницей в университет и о восстановлении в должность вернувшегося с войны служителя, арк. 1.

² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : в 10 т. – 2-е изд. – СПб. : в Тип. императ. Акад. наук, 1883. Т.7., 1877–1881. – С.942-943.

потреб країни, зі сторони царського уряду не було зроблено ніякої спроби піддати перегляду існуюче становище жінок у цій сфері¹.

Нерівноправ'я жінок у сфері вищої освіти і пізніше вважалося у верхніх ешелонах влади безумовно природним. Так, С.Ю. Вітте будучи головою Ради Міністрів (1901 р.) заявив, що сумісне навчання революціонізує вищу школу, оскільки «жінки є носіями і надихачами руйнівних ідей», а редактор газети «Гражданин» відомий реакціонер князь В.В. Мещерський навіть стверджував, що жінки перетворять вищі навчальні заклади на «кубля розпусти»².

У 1872 р. у Москві за ініціативою професора Московського університету В.І. Гер'є були створені Вищі жіночі курси, які не мали єдиної учебової програми і постійних викладачів і «...уподібнювалися історико-філологічному факультету». Рівень викладання ні в чому не поступався університетському³.

Незабаром були відкриті Вищі жіночі курси в Петербурзі, Києві, Харкові й інших містах. Майже скрізь їх ініціаторами і організаторами були самі жінки. Як правило, курси мали відділення фізико-математичні або історико-філологічні. Попечительський комітет Харківських вищих жіночих курсів звернувся до губернського присутствія по справах про товариства і союзи з клопотанням про затвердження статуту цього комітету 11 січня 1910 р.⁴ 25 січня того ж року присутствіє затвердило статут комітету¹. До його складу могли входити особи як чоловічої, так і жіночої статі. Комітет мав сприяти розвиткові курсів, їх фінансуванню, заслуховував звіти адміністрації навчального закладу. При цьому Попечительський комітет мав

¹ Тишкин Г. А. Женский вопрос и внутренняя политика царизма 60-70-х г. XIX в. / Г. А. Тишкин // Вопросы истории России XIX – начала XX в. – Л., 1983. – С. 161–162.

² Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б. и.], 1991. – С.292.

³ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. –С.185.

⁴ Державний архів Харківської області. Ф. 29 : Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє м. Харків, оп. 1, д. 109 Об утверждении устава Попечительного комитета о нуждах Харьковских Высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин, арк. 1, 15-18, 30-64, 61 зв.

права юридичної особи, міг придбавати і відчужувати майно, накопичувати кошти для потреб курсів¹.

У 1872 р. при Медико-хірургічній академії були відкриті медичні жіночі курси, які іменувалися «Курсами вчених акушерок».

В Одесі під керівництвом професора Новоросійського університету А.С. Трачевського були відкриті підготовчі курси для жінок, бажаючих поступити до університету. На них у січні 1879 р. навчалось 250 чоловік. Але згодом уряд категорично заборонив діяльність Одеських вищих жіночих курсів¹.

Уряд бачив, який революційний вплив має освіта, особливо вища, на жіночу молодь, тому в роки реакції жіночі учбові заклади виявлялися першими жертвами самодержавства. Наляканий революційно-демократичним рухом 80-х рр. уряд закрити ряд жіночих курсів.

Більшість з них змогла відновити роботу лише на початку ХХ ст.

При оголошенні в 1901 р. реформи системи народної освіти акцентувалося, що змін «...однаково потребують усі наші школи – від народної до університетів включно»². Тим більше, вже був приклад – Микола II дозволив відвідання Гельсінгфорського університету фінським жінкам³.

У високі інстанції були направлені клопотання від Товариства поліпшення долі жінок про дозвіл жінкам навчатися спільно із студентами⁴. Такі ж «записки з підписами інтелігентних жінок надійшли в Харківській, Київській і Томській університети»⁵.

У чиновному загалі лише меншість Державної Ради підтримувала внесення до проекту нового університетського статуту норму, що надавала б

¹ Малинко И. Г. Создание высших женских курсов на Украине / И. Г. Малинко // Вопросы истории СССР. – Х., 1983. – Вып. 28. – С. 129.

² Фамицын А. К реформе учебного дела в России / А. Фамицын // Вестник Европы. – 1901. – № 6. – С. 773.

³ О допущении женщин в университеты // Образование. – 1901. – № 10. – С. 60–62.

⁴ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 151, спр. 264, арк. 271, 339 зв.

⁵ Внутреннее обозрение // Русская мысль. – 1901. – № 11. – С. 242.

жінкам право бути вільнослухачками університетів¹, а більшість – була проти¹.

Важливою для жінок була відсутність в тексті статуту 1884 р. прямої заборони допуску їх в університет. На Україні після майже двадцятирічних клопотань в 1903 р. в Одесі, за ініціативою професорів Новоросійського університету М.М. Ланге, Е.М. Щепкіна та інших, були відкриті Вищі жіночі педагогічні курси, реорганізовані в 1906 р. у Вищі жіночі курси з історико-філологічним і фізико-математичним факультетами. У 1908 -1910 рр. вони поповнилися юридичним і медичним факультетами. Останній пізніше був перетворений в жіночий медичний інститут. У 1911 р. на курсах в Одесі навчалися понад 900 слухачок. Лекції їм читали такі відомі учені, як Б.М. Ляпунов, Г.І. Танфільєв, А.І. Томсон та ін.

Після Одеси в грудні 1904 р. подали прохання опікуну Харківського учбового округу з проханням про дозвіл жінкам вступати на юридичний факультет Харківського університету Л. Габель і О. Домбровська². Прохання 11-ти «осіб жіночої статі» (серед яких були і ці) обговорювалися на Раді університету, «позитивним рішенням професорсько-викладацького складу ...7 проти 3». Та Рада університету не могла вирішити питання по суті; клопотання врешті-решт задоволене не було³.

У січні 1906 р., під час першої російської революції, була скликана нарада професорів, на якій обговорювався проект нового університетського статуту. Питання про допущення жінок у студенти було поставлене аж на 8-ому засіданні: «В студенти і вільнослухачі університету приймаються особи обох статей, без відмінності національності й віросповідання»⁴. Така пропозиція негайно піддалася критиці з боку реакційної професури⁵. Втім,

¹ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 226, спр. 90, арк. 5-5 зв.

² Хроника // Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 155.

³ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 153, спр. 34, арк. 1 зв.

⁴ Труды совещания профессором по университетской реформе, образованного при Министерстве Народного Просвещения под председательством министра Графа И. И. Толстого в январе 1906 г. – СПб., 1906. – С.53.

⁵ Труды совещания профессором по университетской реформе, образованного при Министерстве Народного Просвещения под председательством министра Графа И. И. Толстого в январе 1906 г. – СПб., 1906. – С.54.

вони опинилися у меншості, що не вплинуло на остаточне вирішення проблеми. Адже Рада міністрів не підтримала допуск жінок до університетів Російської імперії.

Таким чином, жінки могли бути в університетах лише вільними слухачками. Вони опинилися у складному стані. «Виконуючи ту ж саму роботу, що і студенти, ... і надаючи всі докази повної успішності своєї роботи»¹, вони проте, як і вільні слухачі, не мали право складати іспити, заліки по практикумах і отримувати університетські свідоцтва. Ретельне дотримання в цьому відношенні межі між двома категоріями студентів в університеті визнавалося Міністерством народної освіти необхідною умовою роботи вищої школи². У той же час вільні слухачі-чоловіки могли розраховувати на можливість у разі надання атестата і складання додаткового екзамену з латинської мови перейти в студенти, жінки ж не мали права по діючому статуту 1884 р. бути студентками, а тому такого шансу не мали.

У Державній Думі Російської імперії опрацьовувалося питання про законодавче закріплення і забезпечення рівноправ'я жінок і чоловіків. Був розроблений проект закону «Про жіночу рівноправність». За ним роздільні школи всіх рівнів діставали можливість перетворення «в змішані»³. Цей «самий прогресивний у світі закон про рівноправ'я жінок»⁴ так і не надійшов на розгляд навіть думської комісії: 9 липня I Державна Дума була розпущена.

Однак, за рахунок трьох державних вищих навчальних закладів (щоправда, в Україні їх не було), а також 57 недержавних (29 жіночих і 28 змішаних) Російська імперія мала найбільший у тогочасній Європі відсоток жінок – студентів. Напередодні Першої світової війни він складав 30,5%. У Великобританії до початку XX століття дівчата не мали права

¹ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 153, спр. 34, арк. 129 (б).

² Правительственные распоряжения о недопущении посторонних слушателей университета к курсовым испытаниям наравне со студентами (4 апреля 1903 г. № 11529) // Русская школа. – 1903. – № 7–8. – С. 4.

³ Проект законоположения о женском равноправии // Первый женский календарь на 1907 год. – СПб., 1907. – С. 378.

⁴ Петров-Эннкер Б. Женщины наступают: об истоках женской эмансипации в России / Б. Петров-Эннкер // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 180.

поступати у вищі навчальні заклади. У США жінки склали близько 32% від числа студентів¹.

Слід звернути увагу на те, що основною перешкодою на шляху становлення жіночої вищої освіти на початку століття була незадовільний стан жіночої середньої освіти. Питання одностатевості програм чоловічих і жіночих гімназій, поліпшення роботи середньої жіночої школи і її співвідношення з вищою були серйозними проблемами існування і розвитку вищої школи².

При цьому, якщо для чоловіків можливість отримання вищої освіти обмежувалася нечисленністю вузів, становили перешкодами або проблемами матеріального характеру, то жінки були позбавлені навіть юридичного права на вищу освіту. За даними земсько-статистичних досліджень в 1905 р. в 114 повітах 20 земських губерній (з населенням майже 17 млн. чол.) письменність жінок більш ніж у 5 разів поступалася письменності чоловіків. Вищу і середню освіту дістали 1,47 % чоловіків і 0,96 % жінок³.

У революційному 1905 році ради всіх університетів, окрім Варшавського, на підставі дарованої їм 27 серпня 1905 р. тимчасової автономії, допустили жінок до занять на правах вільних слухачок. Їх кількість у восьми університетах в 1906-1907 навчальному році склала 1949 чоловік. Правовий статус перших жінок-вільних слухачок вузів не регламентувався ніяким офіційним документом⁴.

У черговому проекті «Статуту імператорських університетів», розробленому П.М. фон Кауфманом враховувалася можливість «змішаного» навчання, були передбачені дуже високі особисті вимоги до вільно слухачів –

¹ Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б. и.], 1991. – С.356-368.

² Рябченко А. Е. Предстоящая коренная реформа нашей школы / А. Е. Рябченко. – СПб., 1908. – С.18.

³ Хвостов В. М. Женщина накануне новой эпохи. Два этюда по женскому вопросу / В. М. Хвостов. – М., 1905. – С.94-95.

⁴ Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б. и.], 1991. – С.295.

вже наявна вища освіта, або повна середня за умови перебування на державній або громадській службі¹.

Однак, і у цьому випадку мав місце черговий відкат щодо підвищення правового статусу жінок. 16 травня 1908 р. за підписом А.Н. Шварца, який змінив на посту міністра народної освіти фон Кауфмана, був виданий циркуляр, за яким серед інших заходів, спрямованих на обмеження університетської автономії, було видалення з вищої школи жінок – вільних слухачок². Так вкотре за досліджуваний період царат «виставив» жінок з університетських аудиторій.

Громадська думка зустріла новий циркуляр Міністерства переважно глибоким невдоволенням³. Причому найбільше обурення викликали §4 і §8, згідно з якими не лише заборонялося приймати жінок в університети, але й ставилася вимога виключити тих, що вже навчалися³.

У кінці 1908 р. за підписом 60 депутатів Державної Думи (головним чином представників лівого крила і центру) з'явився «Проект тимчасових правил для прийому учнів у вищі навчальні заклади», що знову гарантував дівчатам місце вільних слухачок в університетах, а також передбачав встановити на майбутній час

Причому йшлося не тільки про те, щоб «зберегти за вже прийнятими право на продовження їх перебування в стінах вищих учбових закладів». Головне – проект припускав «...встановити на майбутній час точним законом право жінок на вступ до вищих навчальних закладів на перших порах хоча б у якості вільнослухачів»⁴. Проект був наданий на розгляд Ради міністрів, де зустрів одностайну відмову, перш за все, в частині дозволу прийому жінок у вищі чоловічі навчальні заклади⁵.

¹ Кауфман П. М. Проект устава императорских российских университетов / П. М. Кауфман. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, [1909]. – С.38-39.

² Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 153, спр. 610, арк. 9.

³ Мякотин В. наброски современности // Русское богатство. – 1908. – № 10. – С. 130.

⁴ Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 4, спр. 748, арк. 2 зв.

⁵ Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 4, спр. 748, арк. 17 зв.

Проект нового статуту, в якому можливість спільного навчання була знову відсутня¹, був вироблений товаришем (заступником) міністра народної освіти Г.К. Ульяновим тільки до грудня 1908г., а внесений в Державну Думу 12 травня 1910 р. Рада міністрів залишалася послідовною у своєму небажанні допускати жінок до чоловічих вищих навчальних закладів².

Офіційні правила щодо повернення жінок до чоловічих вищих навчальних закладів, де вони навчалися, були встановлені спеціальним циркуляром лише 13 жовтня 1908 г. – в день закінчення студентського страйку³.

У циркулярі були викладені правила, за якими міністр народної освіти дозволяв «професорам у вільний від занять час і окремо від студентів дочитати бажаним колишнім вільнослухачкам ті курси, до слухання яких вони були допущені в минулому році, з наданням в користування для цього на випадок потреби, вільних університетських приміщень»⁴.

Таке рішення на цей раз отримало законодавче підтримання. У результаті 29 жовтня 1908 р. «Височайшим повелінням» вільним слухачкам було дозволено закінчити курс нарівні із сторонніми слухачами [156, с. 55]. 31 жовтня, після публікації документа, адміністрація університетів допустила жінок в аудиторії⁵.

31 грудня 1909 р. вийшло розпорядження, височайше затверджене 15 січня 1910 р. У ньому жінок, які у якості вільних слухачок прослухали ті чи інші університетські курси, дозволялося допускати до складання екзаменів екстерном⁶.

¹ Російський державний історичний архів. Ф. 1278 : Государственная Дума I, II, III и IV созывов, оп. 2, спр. 1252, арк. 40 зв. – 41.

² Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 2, спр. 515, арк. 10.

³ Савельева В. Г. Студенческая забастовка 1908 г. в Петербургском университете / В. Г. Савельева, В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – 1979. – Сер. 8, вып. 2 – С. 42–50.

⁴ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 154, спр. 7, арк. 148.

⁵ Разные известия и сообщения // Русская школа. – 1908. – № 12. – С. 79.

⁶ Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 155, спр. 266, арк. 25.

Допуск до навчання жінок у російських (у тому числі на Україні) вищих навчальних закладах відповідно до освітньої політики царату (яка мала мало послідовності) відбувався за своєю синусоїдою. За черговим проектом нового університетського статуту 1909 р. знову пропонувалося роздільне навчання чоловіків і жінок у вищих навчальних закладах. При цьому давалася негативна оцінка практиці університетів щодо допуску жінок до навчання у роки першої російської революції 1905 – 1907 рр.¹.

У Раді міністрів проект обговорювався 29 грудня 1909 р., 5 і 13 січня 1910 р. В результаті, більшість голосів отримала офіційна позиція розробників – Міністерства народної освіти².

Схвалений Радою міністрів проект статуту був переданий 12 травня 1910 р. в Державну Думу, де для його розгляду на засіданні 15 травня була створена спеціальна комісія. 18 травня вона провела своє перше і єдине засідання³. Новий університетський статут прийнятий так і не був.

Таким чином, і тут царат не виявив послідовності у реалізації своєї освітньої політики щодо жінок у вищій школі. Регулювання їх доступу до вищих навчальних закладів здійснювалося у вигляді своєї синусоїди.

Так, у 1909 р. знову був дозволений жінкам доступ в університети на правах вільних слухачок. У січні 1910 р. були опубліковані «Тимчасові правила про допуск до екзаменів у випробувальних комісіях при університетах сторонніх слухачок університетів, кому за височайшим повелінням 29-го жовтня 1908 р. дозволено закінчити розпочату освіту»⁴.

Однак, незважаючи на всю непослідовність освітньої політики самодержавства, настав час, коли законопроект про право жінок на вищу освіту все-ж-таки набув чинності (19 грудня 1911 р.). Він мав назву «Про випробування осіб жіночої статі в знанні курсів вищих навчальних закладів і про порядок набуття ними наукових ступенів і звання вчительки середніх

¹ Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп.6, спр. 525, арк. 46.

² Северная газета. – 1910. – 28 января. – С. 4.

³ Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 2, спр. 3560, арк. 3.

⁴ Щербина А. О допущении женщин в университет / А. Щербина. – М., 1916. – С.16.

навчальних закладів»¹. На його підставі жінки, які прослухали у вищому навчальному закладі курс наук з одного із затверджених в установленому порядку планів, допускалися до випробувань в особливих комісіях, встановлених міністром народної освіти. Прийом вступних іспитів для жінок передбачалося проводити або в загальних комісіях з чоловіками, або в спеціально створюваних для них.

Закон складався з двох частин: загальної і власне правил про випробування осіб жіночої статі в знанні курсу вищих навчальних закладів і про порядок набуття ними наукових ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів. За ним жіночі виші поділялися на два розряди. По-перше, якщо постановка викладання в них визнавалася міністром народної освіти рівною університетської, то випускники отримували документи про вищу освіту рівні випускним свідоцтвам університету. Вони складали іспити тільки з тих предметів, по яких здавали іспити і університетські студенти. До другого розряду належали вищі жіночі курси, які за умови викладання по затверджених в належному порядку планах, давали жінкам, що їх закінчили, право на складання іспиту в комісії по всіх предметах даного факультету або відділення.

Таким чином, завдяки закону 19 грудня 1911 р. жінкам було дозволено складати іспити в тій же університетській комісії, де і чоловіки, і одержувати рівні з ними права і дипломи. Такий диплом давав жінці право на придбання вченого ступеня магістра і доктора за правилами, визначеними в статутах університетів для осіб чоловічої статі, а тим, хто одержував звання вчительки середнього навчального закладу, повне право викладати у всіх класах середніх навчальних закладів, чоловічих і жіночих, за рівну з чоловіками винагороду і рівну пенсію (ст. 9, 12 ч. 2 Закону).

Закон 19 грудня 1911 р. досить різко підкреслював різницю викладання в середніх навчальних закладах – чоловічих і жіночих. Проте якщо він визнав

¹ Михайлова В. Русские законы о женщине / В. Михайлова. – М. : Тип АО “Моск изд-во”, 1913. – IV. – С.12-17.

за жінками рівноправність в науці, то жіноча середня школа повинна була бути реформована відповідним чином.

Однією із спроб вплинути на ситуацію з вищою жіночою освітою було проведення Першого всеросійського з'їзду щодо освіти жінок, який був скликаний Російською лігою рівноправності жінок, і відбувся 26 грудня 1912 р. Слід зауважити, що на цьому з'їзді питання жіночої освіти розглядалися всебічно¹. У той же час особливо вплинути на ситуацію у сфері жіночої освіти вказаний з'їзд не зміг.

При здобутті вищої освіти серед жінок найбільш популярними були юридичні та медичні факультети.

Юридичні факультети (відділення) при вищих жіночих курсах були відкриті в усіх університетських містах. Всього юридичних відділень, де навчалися жінки, було 13, з них 6 відділень були відкриті в громадських жіночих курсах, 4 в приватних, а на 3 приватних курсах спільно навчалися і чоловіки, і жінки². Зокрема, громадські жіночі курси з юридичними відділеннями відкрилися також в Києві, Харкові, Одесі³.

За згаданим вище законом 19 грудня 1911 р. про жіночу вищу освіту вищі жіночі курси, програми яких визнавалися «рівними університетським», одержували офіційний статус вищих навчальних закладів. Їх випускниці допускалися «до остаточних екзаменів» у державних випробувальних комісіях для осіб чоловічої статі при університетах, одержували диплом і відповідне йому звання магістра і доктора⁴.

Нерівноправ'я між чоловіками і жінками у сфері заняття юриспруденцією змушувало жінок-юристів вести вперту боротьбу за права в

¹ Первый Всероссийский съезд по образованию женщин // Женский вестник. – 1912. – № 7–8. – С. 162-164.

² Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б. и.], 1991. – С.354-375.; История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – С.438-439.

³ История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – С.438-439.

⁴ Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б. и.], 1991. – С.104.; Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. – М. : Акад. наук СССР, 1954. – 814 с. : ил.

цій сфері. Відповідно до цілей і задач цієї боротьби вони утворили Спілку юристів, ввійшли самостійним відділом до Російської ліги рівноправності жінок. З 1908 р. почав виходити новий журнал «Вісник Вищих жіночих юридичних курсів в Москві», на сторінках якого обговорювалися актуальні питання згаданої проблеми.

До 1911 р. у 12 університетах навчалось близько 900 жінок¹. Держава витрачала мільйони карбованців на вищу освіту чоловіків, тоді як жіноча вища освіта практично не фінансувалася. Тобто вища освіта жінок обходилося державі менш ніж в 2% від виділених коштів на освіту чоловіків².

28-30 червня 1915 р. відбулося обговорення в Раді Міністрів подання міністра народної освіти П.М. Ігнат'єва «Про дозвіл приему жінок на окремі факультети деяких університетів». У результаті з'явилася постанова про зарахування жінок на вільні вакансії медичного і фізико-математичного факультетів Казанського, медичного факультету Саратовського і юридичного факультету Томського університетів. Отже, українських за місцем дислокації серед них не було.

Міністру освіти надавалося право власною владою задовольняти відповідні клопотання університетів³.

До 1917 року в країні функціонувало більше 120 вищих навчальних закладів: 65 державних, 59 громадських і приватних⁴. Половина з них знаходилася в Петербурзі і Москві.

Медичні курси і інститути користувалися популярністю у жіночої половини населення, і це сприяло виникненню недержавного сектора. У Російській імперії діяв один приватний жіночий медичний інститут - Московський (початкова його назва - Приватні вищі медичні курси), створений в 1909 році. Інші неурядові медичні вищі для жінок, що з'явилися

¹ Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организов. Российской лигой равнопр. женщин в С.-Петербурге. – СПб. : Российская лига равноправия женщин, 1914–1915. – Т. 1. – 260 с.

² Куломзин А. Н. Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования / А. Н. Куломзин. – СПб. : Гос. тип., 1912. – С.6.

³ Особое Сопещание по реформе высшей технической школы при Министерстве Народного Просвещения // Техническое и коммерческое образование. – 1916. – № 2. – С. 40

⁴ Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б. и.], 1991. – С.3.

в 1909-1916 роках в Харкові, Одесі, Ростові-на-Дону, Києві, діяли на громадських засадах. Навчальний процес забезпечували професори і приват-доценти місцевих університетів. Зокрема успішно функціонували Вищі медичні жіночі курси у Харкові. Вони були засновані у приватному порядку М.І. Невіандт. У 1910 р. було підняте питання щодо передачі курсів Харківському медичному товариству¹.

За період з 1909-1910 навчального року по 1917 рік кількість слухачок громадських і приватних вищих жіночих медичних курсів збільшилася в 2,4 рази.

25 серпня 1915 р. був виданий циркуляр Міністерства народної освіти, який рекомендував заснування хіміко-фармацевтичних відділень при вищих жіночих курсах і медичних інститутах. На його виконання в 1916 р. А.В. Лесневською було дозволено відкрити в Петербурзі Вищі фармацевтичні курси, що не встигли через революційну ситуацію розвернути свою роботу. Відділення того ж профілю відкрили Одеські вищі жіночі курси.

У Києві в 1906 р., завдяки зусиллям професорів університету, відновили роботу Вищі жіночі курси, закриті в 1889 р. Спочатку вони склалися з історико-філологічного і фізико-математичного відділення, а в 1907-1909 рр. тут відкрилися ще юридичне і економічно-комерційне відділення. У 1912 р. на курсах навчалися понад 4,5 тис. жінок, з них 2450 – на медичному відділенні, реорганізованому в 1916 р. в Київський жіночий медичний інститут, очолюваний професором університету П.І. Морозовим.

У 1906 р. в Києві були відкриті і Вищі загальноосвітні курси для осіб обох статей з відділеннями історико-філологічним і економіко-комерційним. Через 2 роки на базі останнього був створений комерційний інститут,

¹ Державний архів Харківської області. Ф. 201 : Харківське медичне товариство, оп. 1, д. 16 Доклад о передаче женских высших медицинских курсов медицинскому обществу, "Доклад правлению Харьковского медицинского общества. 1910 г.", арк. 1-5.

директором якого став ініціатор створення курсів професор М.В. Донвар-Запольський¹.

У 1907 р. Вищі жіночі курси відкрилися в Харкові з історико-філологічним, фізико-математичним і юридичним відділеннями, які відвідувало 800 курсисток. У 1910 р. в Харкові відкрився жіночий медичний інститут, ректором якого став професор Харківського університету В.Я. Данилевський.

Жінкам Російської імперії (зокрема на українських землях) надавали допомогу, у тому числі благодійні, добродійні товариства².

Однак, у кінцевому підсумку система жіночої освіти як важливого чинника досягнення соціального та правового рівноправ'я жінок порівняно з чоловіками в українських землях у складі Російської імперії так і не склалася.

* * *

Таким чином, підсумовуючи, слід зазначити, що місце українських жінок у трудових правовідносинах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. визначалось назрілою соціальною потребою, яку відчувало суспільство. Жінки своїм прагненням до самореалізації та постійною боротьбою за трудові права змусили владу піти на певні пільги, хоча й останні були незначними. Незважаючи на спроби у вигляді прийняття окремих нормативних актів певним чином регламентувати правове становище жінок у трудових відносинах, це питання не було повністю вирішено. Норми, які чітко визначали тривалість нічної праці жінок, свідомо ігнорувались працедавцями, а в державі не існувало жодного механізму їх реалізації. Жінки, особливо ті, хто працювали у промисловому виробництві, на заводах,

¹ История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – С.438-439.

² Юбилей А. П. Философовой // Женский вестник. – 1911. – № 5–6. – С.129.; Полянский А. Русская женщина на государственной и общественной службе : сборник постановлений и распоряжений правительства, определяющих права и обязанности русских женщин по службе, с приложением уставов и положений казенных и частных вспомогательных касс и обществ, услугами которых может пользоваться женщина / А. Полянский. – Неофиц. изд. – М. : С. Скирмунт, 1901. – VI. – С.392-451.

фабриках, фактично не мали трудових прав, але на початок ХХ ст. спостерігалась тенденція до покращення їх правового статусу у цій сфері. Більших переваг досягли жінки вищих верств населення, які в сферах інтелігентних професій здобули право працювати нарівні з чоловіками (медицина, юриспруденція, телеграфні та банківські установи, архітектура тощо).

Особливо помітними були зрушення щодо розширення можливостей жінок у Російській імперії, й особливо індустриально та культурно розвинених її регіонах (до яких, без сумніву, належали й більшість територій сучасної України) брати участь у суспільно значущих трудових процесах у часи соціальної та політичної нестабільності початку ХХ ст. Так, у період першої російської революції 1905 – 1907 рр. і особливо Першої світової війни жінки отримували суттєві поступки.

Якщо у 70-х – 80-х рр. ХІХ ст. основним вектором поширення застосування жінок у суспільному виробництві було проникнення жіночої праці у різні сектори виробництва, активізації жінок як суб'єктів підприємницької діяльності, то на початку наступного століття вони все більше брали участь у різних галузях державного управління. Поруч з поштово-телеграфними установами, медициною та освітою на початку ХХ ст. жінки почали працювати в органах Міністерства шляхів сполучення, а згодом і Міністерства фінансів та Державного контролю. Ці процеси у повній мірі проявлялися на українських землях у складі Російської імперії. Водночас, слід зауважити, що можливості заміжніх жінок у плані професійної діяльності були ще значно меншими, ніж у жінок взагалі.

У тісному органічному взаємозв'язку з поширенням можливостей реалізації жінками своїх здібностей та потреб у самореалізації перебував рівень розвиненості жіночої освіти. Недарма саме освіта жінок, допуск до неї стали одним із визначальних чинників жіночого руху, прагнення їх до рівноправ'я. З одного боку, жіноча освіта є вирішальним важелем у набутті жінками необхідної кваліфікованості, професіоналізму. З іншого – це

можливість надати жінкам у сфері освітньої діяльності роботу високої суспільної престижності. І нарешті, з третього боку, освітянські процеси, їх пов'язаність із науковою діяльністю були суттєвим, винятково важливим стимулом для підвищення суспільної активності жінок взагалі, посилення їх впливу на політичні процеси у державі взагалі.

Російське самодержавство у кінці XIX – на початку XX ст. не виявило у своїй освітній політиці взагалі й щодо жінок особливо системності та послідовності. Розвиток початкової жіночої освіти не гармонізувалася з середньою та середньою спеціальною і професійною. При цьому потреба у жіночій середній освіті, яка мала гострий і принципово актуальний характер, особливо на початку XX століття, належним чином не розв'язувалася. Не в останню чергу, на нашу думку, інтереси народного господарства приносилися в жертву внаслідок «недорозвиненості» жіночої середньої освіти тому, аби не створити серйозного підґрунтя розвитку жіночої ж вищої освіти. В останній, особливо у крупних містах, таких як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, царат вбачав загрозу вільнодумства для себе. Недарма середовище інтелігентних, особливо різночинних жінок ставало джерелом для рекрутування революціонерів і опозиціонерів різного спрямування. До початку XX ст. у жіночій освіті в Російській імперії, зокрема на українських землях зберігалось станове начало, яке було суттєвим деструктивним чинником.

Жіноча середня школа, створена в 60-х рр. XIX ст., завдавала негативної ролі на три основні установки всієї попередньої урядової політики у сфері жіночої освіти. Ними були незаперечна становість, закритий характер жіночих навчальних закладів і повне усунення впливу на них громадськості. Нова середня школа мала тенденції до всестановості, відкритості, що не могло не викликати спротив самодержавства, яке фактично «лякалося» власного, вельми поміркованого реформаторства.

Разом з тим, основною причиною, що обумовила зростання шкіл професійно-технічної освіти в Російській імперії був розвиток капіталізму,

швидке зростання промисловості, вдосконалення техніки і технології виробництва, що створило гостру потребу в кадрах спеціально навчених робітників, майстрів, техніків.

Вищі навчальні заклади були різні за соціальною спрямованістю, юридичним статусом і готували фахівців вищої кваліфікації для державного апарату, органів земсько-міського самоврядування, промисловості і сільського господарства, народної освіти і мистецтва. Необхідність і роль кадрів вищої кваліфікації зростали від року в рік, оскільки капіталізм пред'являв до них свої вимоги. При цьому вищі жіночі курси давали своїм випускницям значно менше прав, ніж вищі навчальні заклади. Царський уряд не фінансував вищі навчальні заклади. Більш того, держава, яка була змушена визнати в ХХ ст. на словах за жінкою право на отримання вищої освіти, продовжувала всіляко перешкоджати в практичному застосуванні знань, одержаних жінкою. Кожен крок у цьому напрямку вимагав значних зусиль громадськості.

ВИСНОВКИ

Історія людства, у тому числі й історія держави і права у рівній мірі є історією обох його половин – чоловічої та жіночої. Публічно-політичне й економічне домінування першої не знижує ролі й значення другої. Відтак, питання правового статусу жінки виникає, на наше глибоке переконання, одночасно із тим, як з'являється сам феномен правового статусу взагалі, незважаючи на те, чи він був суб'єктивно усвідомлений людьми.

Рух за досягнення рівноправності жінок не був лише жіночим рухом, його підтримували прогресивні представники чоловічого політикуму, мислителі тощо. Це був об'єктивний процес, притаманний європейському політико-правовому простору, спрямований на досягнення рівноправ'я чоловіків і жінок шляхом розширення правоздатності й дієздатності других до рівня перших, підвищення соціального становища жіноцтва.

Жіночий рух в усіх його проявах, у тому числі національно забарвленому на українських землях вбачався самодержавством як загрозовим для його устоїв. Консерватизм і реакційність царату відносно до «жіночого питання» був чи не єдиною послідовною лінією гендерної політики держави. Ця політика була фактично відсутньою. Вона проявлялася час від часу, не була скоординованою і послідовною. Всі зміни на позитивне у правовому статусі жінок, у першу чергу, публічно-правовому, зокрема на українських землях у складі Російської імперії, не були результатом свідомих і продуманих кроків. Вони носили характер поступок самодержавства, здобутих під тиском соціальних та національних визвольних рухів.

Його дії як наслідок були непослідовними, суперечливими. Етапи лібералізації та демократизації змінювалися реакційно-реваншистськими «відкатами», чергуванням позитивних і негативних змін у правовому статусі жінок у пореформеній Російській імперії, зокрема на українських землях у її складі.

На час повної інкорпорації українських земель до складу Російської імперії, ліквідації їх державного устрою, автономії та основ правової системи, українська жінка мала певні відмінності у своєму правовому статусі від російської. Вони стосувалися переважно приватноправової сфери. Як і в інших європейських державах часів абсолютизму, жінки (якщо вони, звичайно, не посідали тронів) не мали ніяких політичних прав. Особливості цивільно-правового та сімейно-правового становища українських жінок найбільш проявлялися на територіях колишньої Гетьманщини. Недарма, відповідні норми стосувалися передусім Полтавської та Чернігівської губерній. Вони зберігали свою чинність і у пореформені десятиріччя. Продовжували діяти в селянському середовищі й українські правові звичаї.

Як наслідок, цивільно-правовий і сімейно-правовий статус жінки на українських землях був дещо вищим порівняно із іншими землями імперії (етнічними російськими). Коло суб'єктивних прав цих жінок було порівняно ширшим. Це стало результатом більшої міри збереження правових традицій Київської Русі та Великого князівства Литовського з притаманним для них порівняно високим соціальним і правовим статусом жінок.

Становище жінок у економічній, соціальній, правовій та культурній сферах життя суспільства у досліджуваний період, дозволяє зробити висновок, що селянська реформа 1861 року, а також подальші реформи судової, адміністративної систем та системи освіти мали історично прогресивний вплив на становище жінок у губерніях Наддніпрянський України. Пов'язані з реформою зміни соціальної структури населення та демографічної ситуації, подальший розвиток капіталістичних стосунків як у промисловості, так і у сільському господарстві сприяли залученню жінок у суспільне виробництво, підвищенню їх ролі у економічному житті суспільства та приводили до розвитку освіти жінок. Проте їх залучення у капіталістичне виробництво не забезпечило фактичної рівності жінок та чоловіків. Набуваючи економічну самостійність, жінка відчувала дискримінацію в оплаті праці та виборі професійної діяльності, а також у

сфері освіти. Незавершеність процесу формування буржуазного законодавства та значний вплив феодальних норм права та моралі погіршували тяжке становище жінок у суспільстві. Однак, це сприяло включенню жінок у рух демократичної громадськості за певні права.

Таким чином, з великими труднощами, долаючи перепони і суб'єктивний спротив влади, жіноча половина російського суспільства, у тому числі й на території українських губерній все більше проникала до різних сфер виробничої діяльності, й навіть державного управління.

Допуск жінок до різних спеціальностей відбувався під впливом декількох причин: по-перше, внаслідок активної діяльності феміністського руху, представниці якого справою доводили свою здібність до тих або інших професій; по-друге, під тиском прогресивної громадськості, що підтримувала прагнення жінок до незалежності; і, по-третє, у зв'язку з нагальними потребами держави, особливо, у зв'язку з необхідністю розширення системи народної освіти і медичного обслуговування населення. Основною сферою діяльності інтелігентних жінок залишалася навчально-виховна сфера.

У пореформені десятиріччя починається поступове «захоплення» жінками такого суто чоловічого в умовах Російської імперії напряму діяльності, як державне управління й державна служба. У 80-х рр. XIX ст., завдяки розвитку жіночої освіти, внаслідок ускладнення структури і функціональної різноманітності діяльності державних і самоврядних адміністративних структур жінки все більше отримували можливість працювати в органах державної та муніципальної влади за вільним наймом.

Поруч із цим, розвиток освіти (як початкової, так і середньої й середньої спеціальної та професійної) стимулював учительську діяльність жінок. Усе більше ставало народних учительок. Активно працювали жінки й на ниві інших «жіночих» професій – медицини, акушерства тощо.

Наступним етапом розвитку професійної діяльності жінок у державній службі стало прийняття тих із них, хто мав належний досвід роботи за вільним наймом у органах відповідних міністерств і відомств Російської

імперії. Поступово вони почали отримувати право вступати на державну службу з усіма перевагами і пільгами, у тому числі пенсійним забезпеченням. Спільним для них було те, що жінки на державній службі не мали права отримувати чини, нагороди, носити формені мундири тощо.

Жінки несли державну службу по лінії відомств, чия функціональна спрямованість не мала карального характеру. На українських землях це були місцеві органи та установи Міністерства фінансів, Державного контролю, державних банків, поштово-телеграфного відомства тощо. У відносинах найманої праці на виробництві, передусім у промисловості та торгівлі жінки були ще більш дискримінованими. Їх праця, у тому числі фізична, належним чином не охоронялася законодавцем. Оплата була нижчою, ніж у чоловіків, які мали ту ж саму кваліфікацію і рівень освіти.

Прогрес у правовому становищі жінок на українських землях, як і в усій Російській імперії в цілому відбувався на тлі постійного загострення і посилення ідейно-політичної та соціальної боротьби. Вплив інтенсивних темпів економічного розвитку України у пореформені часи, поширення цивільно-правових відносин на посилення жіночого руху був достатньо явним і обґрунтовувався низкою фактів.

Взаємозв'язок жіночого руху, підвищення статусу жінок в суспільстві в умовах капіталістичної інтенсифікації економіки та освітніх процесів мали кілька вимірів і взаємний вплив. Суфражизм, як й інші напрями активізації жіноцтва стимулювали підвищення потреби у жіночій освіті, найперше вищій, а також середній і професійній. У той же час, вищий рівень освіти жінок і дівчат був чинником усвідомлення ними їхніх прав, посилення прагнення до рівноправ'я з чоловіками, досягнення політичних прав і свобод.

У другий половини XIX ст. існуюча система жіночої освіти прийшла у суперечність з вимогами життя. Скасування кріпацтва та подальший розвиток капіталістичних відносин, які залучали жінку у суспільне виробництво, вимагали допуску жінок до одержання вищої та спеціальної освіти. Нерозвиненість системи загальноосвітніх та професійних навчальних

закладів та поділ знання на “чоловіче” та “жіноче” обмежувало можливість застосування кваліфікованої праці жінок у виробництві та їх діяльність у культурному житті суспільства. Пасивна політика уряду у питанні розвитку жіночої освіти, приводить до зростання суспільного руху за відкриття жіночих навчальних закладів, до активного виступу жінок з вимогами права на одержання вищої освіти та вільний вибір професії.

Прийняття закону «Про випробування осіб жіночої статі в знанні курсу вищих навчальних закладів і про порядок набуття ними наукових ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів» від 19 грудня 1911 р. стало серйозним кроком в досягненні жінками права на освіту (перш за все, вищу). На даному етапі жінки своїми активними діями добилися теоретичної рівноправності з чоловіками в цьому питанні. Проте практично всі проблеми залишилися тими самими.

Однак, незважаючи на суттєвий прогрес, аж до початку ХХ ст. жінки не мали права виписати рецепт на ліки, хоча зарекомендували себе як лікарі найкращим чином. До 1917 року жінок не допускали до професури, закони не дозволяли їм посідати вищі посади в медичних установах. Лише в 1906 р. їм дозволили вивчати юриспруденцію, проте до жовтня 1917 р. вони так і не отримали право займатися адвокатською діяльністю.

Жінки брали активну участь в боротьбі за свої права і самі. Створені на початку ХХ ст. жіночі товариства переслідували три цілі, якими були:

- освіта жінок, навчання їх грамоті;
- боротьба за вищу освіту для жінок;
- стимулювання участі жінок в професійній діяльності;
- розвиток їх ініціативи і самостійності.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століть правовий статус жінок у Російській імперії пережив досить значні зміни. Реальні суспільні процеси випереджали їх відображення у консервативному позитивному російському праві. Об’єктивна тенденція до рівноправ’я чоловіка й жінки в

подружжі, рівності їх цивільно-правового статусу так і не знайшла скільки-небудь виразного прояву в законодавстві Російської імперії.

До політичного повноправ'я жінок було вельми далеко, хоча українські території імперії, найперше міста, особливо крупні, з розвиненою освітою й промисловістю були місцем активної діяльності осередків різноманітних політичних партій і громадських рухів, як українських, так і загальноросійських. Усі вони мали власну позицію щодо жінок, реагували на події й завдання жіночого руху. Недарма після падіння самодержавства внаслідок Лютневої революції Тимчасовий уряд вжив досить рішучих законодавчих заходів щодо піднесення публічно-правового статусу жінок. Вони отримали доступ у всі вищі навчальні заклади, а також загальне рівне виборче право щодо виборів до органів міського самоврядування.

Саме досвід розвитку правового становища жінок на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. підкреслює неприпустимість відсутності у держави гендерної політики, продуманої, науково обґрунтованої, акцентованої на досягнення реальної гендерної рівності. Закономірність подібних заходів і відповідної діяльності, у тому числі й у сучасних умовах, на нашу думку, доведена усім викладеним вище матеріалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазова С. Г. Женское движение в России : традиции и современность / С. Г. Айвазова // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 2. – С. 121–130.
2. Айвазова С. Г. Женщины в российском обществе : гендерное измерение политического развития : дис. на соискание учен. степени докт. полит. наук : спец. 23.00.02 “Полит. ин-ты, этнополит. конфликтология, нац. и полит. процессы технологии” / С. Г. Айвазова. – М., 1996. – 218 с.
3. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринтах равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы / С. Г. Айвазова. – М. : РИК Русанова, 1998. – 405 с.
4. Алчевская (Христина Даниловна) // *Энциклопедический словарь* / под. ред. И. Е. Андреевского, изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Семен. типо-литогр., 1893. – Т. 1а. – С. 489.
5. Аннерс Э. История европейского права : [пер. со швед.] / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1996. – 395 с.
6. Аристотель. Политика. – Аристотель: Сочинения в 4 т. ; Т. 4, М. : Мысль, 1983. – 832 с.
7. Баздирева Е. М. До питання про становище жінки у другій половині XIX – на початку XX століття в Катеринославській губернії / Е. М. Баздирева // *Грані : наук.-теорет. і громад. – політ. альм.* – 2003. – № 2. – С. 30.
8. Бёмерт. В. Университетское образование женщин / В. Бёмерт. – СПб. : Тип. П. П. Меркулова, 1873. – 40 с.
9. Беренников С. Избирательные права женщин России / С. Беренников // *Союз женщин*. – 1908. – № 2. – С. 2–4.
10. Бильшай В. Л. Решение женского вопроса в СССР / В. Л. Бильшай. – 2-е изд., перераб. – М. : Госполитиздат, 1959. – 264 с.
11. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України) : іст.-прав. дослідж. / М. В. Білоконь. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 256 с.

12. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій півдня України у ХІХ - на початку ХХ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Заг. педагогіка, іст. педагогіки та освіти” / В. В. Бобров; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998. – 18 с.

13. Богачевська-Хомяк Марта. Білим по білому : Жінки в громад. житті України, 1884-1939 : [пер з англ.] / Марта Богачевська-Хомяк ; [голов. ред. С. Головка]. – К. : Либідь, 1995. – 422, [1] с., [16] арк. іл.

14. Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР : національний та міжнародний аспекти (1917–1991) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / Н. О. Бондаренко; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – Х. : 2004. – 20 с.

15. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 672 с.

16. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн. Держава і право епохи станово-кастового суспільства : навч. посіб. для курсантів, студентів, слухачів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан ; Запоріж. юрид. ін-т. – Запоріжжя : ЗЮІ, 2002. – 591 с. – Бібліогр. : с. 570-586.

17. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян / Н. Бржеский. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1902. – 193 с.

18. Бройдо Е. Л. ...Русская работница / Е. Л. Бройдо (Е. Львова). – СПб. : Накануне, 1914. – 12 с. – (Общественные вопросы. Серия 4 ; №1).

19. Будзинский С. М. О преступлениях в особенности : сравнительное исслед. / С. М. Будзинский. – М. : Юрид. вестн., 1887. – IV, [2], 449 с.

20. Буроменський М. Можливості адаптування українського законодавства до міжнародних стандартів забезпечення рівності політичних прав чоловіків та жінок / М. Буроменський // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України: зб. наук. ст. / Акад. правових наук України, Харк. центр жіночих дослідж. – Х., 1997. – С. 56–63.

21. Буроменський М. Участь жіночих організацій у законотворчості : український та зарубіжний досвід / М. Буроменський // Перспективи паритетної

демократії у політико-правовому полі України : зб. наук. ст. / Акад правових наук України, Харк. центр жіночих дослідж. – Х., 1997. – С. 105–114.

22. Валиконите И. Первый Литовский Статут – один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом княжестве Литовском / И. Валиконите // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республик. конф. “450 лет Первому Литовскому Статуту”. – Вильнюс, 1982. – 240 с.

23. Варшавские высшие женские курсы // Женский вестник. – 1912. – № 7–8. – С. 160–161.

24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2004. – Х., 1426 с.

25. В. И. Ленин о роли женщин в обществе и опыт решения женского вопроса в социалистических странах. – М. : [б. и.], 1972. – 414 с.

26. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – 5-е изд. – СПб. ; К., 1907. – [4], IV, VI, 694 с.

27. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Д. : Феникс, 1995. – 639 с. – (Закон и общество) (Антология русской православной мысли).

28. Власенко Н. С. Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків / Н. С. Власенко, Л. Д. Виноградова, І. В. Качалова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 54 с.

29. Внутреннее обозрение // Русская мысль. – 1901. – № 11. – С. 242.

30. Вороніна М. С. “Антимонопольні” дії жінок щодо вищої освіти в Харківській губернії у другій половині XIX ст. на початку XX ст. / М. С. Вороніна // Зб. наук. пр. – Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди. – Х., 2003. – Вип. 13. – С. 202-206.

31. Вороніна М. С. Жіноча професійна освіта в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. С. Вороніна // Проблеми історії та археології України : матеріали міжнар. наук. конф., (Харків, 16-18 трав. 2001 р.). – Х., 2001. – С. 133.

32. Вороніна М. С. Мешканки міст Харківської губернії : гендерна дискримінація та динаміка змін (1861-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / М. С. Вороніна ; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.

33. Вороніна М. С. Професійна освіта як ознака гендерної стратифікації жінок у промисловості Харківської губернії (в др. пол. XIX – на поч. XX ст.) / М. С. Вороніна // Зб. наук. пр. – Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди. – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 33–38.

34. Вороніна М. С. Розвиток жіночої професійної освіти в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття / М. С. Вороніна // Зб. наук. пр. – Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди. – Х., 2001. – Вип. 7. – С. 97–104.

35. Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1913 г. II гр. – СПб., 1916. – 140 с.

36. Гендерні аспекти державної служби : монографія / М. І. Пірен, Н. В. Грицак, Т. Е. Василевська, О. М. Іваницька ; за заг. ред. Б. Кравченка. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 335 с.

37. Гернет М. Н. История царской тюрьмы / М. Н. Гернет : в 3 т. – М. : Юрид. изд-во.: Тип. “Кр. Пролетарий”, 1946. – Т. 2. – 479 с. : ил.

38. Глиняний В. П. Історіографічний огляд проблеми правового становища заміжньої жінки з давнього часу і до кінця XIX ст. / В. П. Глиняний // Вісник Одес. ін-ту внутр. справ. – Одеса, 2000. – № 2. – С. 120–128.

39. Глиняний В. П. Особисте і майнове становище заміжньої жінки у Систематичному зводі законів Російської імперії 1812-1822 / В. П. Глиняний // Наукові праці Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2002. – № 13. – С. 40.

40. Глиняний В. П. Правове становище жінки України в кінці XIX ст. за звичаєм спадкування / В. П. Глиняний // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2000. – Вип. 11 : Юридичні і політичні науки. – С. 75–79.

41. Глиняний В. П. Правове становище заміжньої жінки від стародавнього до новітнього часу : дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01

“Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / В. П. Глиняний. – Одеса: Одеська національна юрид. академія, 2002. – 434 с.

42. Глиняний В. П. Соціальний захист дітей за звичаєвим родинним правом України в кінæ XIX ст. / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. – Одеса, 2000. – Вип. 9. – С. 67–71.

43. Глиняний В. П. Способи укладення шлюбу за законами Ману / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 240–244.

44. Глиняний В. П. Філософія права про статус жінок / В. П. Глиняний // Вісник Одес. ін-ту внутр. справ. – 2001. – №1. – С. 136–138.

45. Глиняний В. П. Актуальность изучения правового статуса замужней женщины / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. л-ра, 2000. – Вип. 9. – С. 117.

46. Глиняний В. П. Договор как фактор улучшения положения замужней женщины в древнеримском и древнерусском семейном праве / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Вип. 13. – С. 159.

47. Глиняний В. П. Источниковедческая база проблемы правового положения замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века / В. П. Глиняний // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. / Одес. держ. юрид. акад. – Одеса, 2000. – Вип. 7. – С. 49.

48. Глиняний В. П. О науке законотворчества древних / В. П. Глиняний // Юридична освіта і правова держава : зб. наук. пр. – Одеса, 1997. – С. 72–80.

49. Глиняний В. П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века : монографія / В. П. Глиняний. – Одесса : Юрид. л-ра, 1999. – 316 с.

50. Глиняний В. П. Улучшение правового положения русской замужней женщины в результате раздельности имущества супругов / В. П. Глиняний // Юридический вестн. Одес. нац. юрид. акад. – Одесса, 2002. – № 1. – С. 123–125.

51. Глиняный В. П., Глиняная Е. М. Из истории прав женщины / В. П. Глиняный, Е. М. Глиняная // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. / Одес. держ. юрид. акад. – Одеса, 1998. – Вип. 5. – С. 107–116.

52. Глиняний В. П., Глиняна К. М. Права жінок (із історії цивільного права) / В. П. Глиняний, К. М. Глиняна // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 1998. – Вип. 3–4. – С. 37–44.

53. Глиняний В. П., Кушнір В. Г. Джерело вивчення сімейних стосунків українців південно-східного Поділля / В. П. Глиняний, В. Г. Кушнір // Вісник Одес. держ. ун-ту. – Одеса, 1999. – Т. 4, вип. 2. – С. 39.

54. Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. С. Гнатчук. – Чернівці, 2001. – 20 с.

55. Годовой отчет Харьковской частной женской школы за 1900-01 г. – СПб. : Типогр. И. Н. Скороходова, 1902. – 142 с.

56. Головка О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : іст.-прав. дослідж. / О. М. Головка. – Х. : СІМ, 2005. – 174 с.

57. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : іст.-прав. дослідж. : монографія / О. М. Головка. – Х. : СІМ, 2005. – 447 с.

58. Гончаров Ю. М. Городская семья Сибири второй половины ХІХ – начала ХХ в: Монография / Ю.М. Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 384 с.

59. Григоровский С. О браке и разводе / С. Григоровский // Законы гражданские : Свод Законов Российской империи изд. 1914 г. – Т. 10 Ч. 1. Свод Законов гражданских с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов, извлеченными из научных и практических трудов по гражданскому праву и судопроизводству (по 1 февраля 1915 года) / Сост. И. М. Тютрюмов. – Изд. 6-е. – СПб., 1916.

60. Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / М. В. Гримич. – К., 2005. – 30 с.

61. Гриценко І. С. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : монографія / І. С. Гриценко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка – К. : Київ. ун-т, 2007. – 235 с.

62. Грицяк Н. Гендерна політика в Україні : історичні аспекти та сучасні проблеми формування і реалізації (соціально-правовий статус жінки в українській історії) / Н. Грицяк // Вісник Української акад. держ. управління при Президентові України. – 2001. – № 1. – С. 297–307. – (Соціальна і гуманітарна політика).

63. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 586 с.

64. Дашкова Е. Р. Записки. 1743–1810. / Е. Р. Дашкова ; отв. ред. Ю. В. Стенник – Л. : Наука, 1985. – 288 с., 1 л. портр.

65. Дашковська О. Р. Жінка як суб’єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія / О. Р. Дашковська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук. України – Х. : Право, 2005. – 223 с. – Бібліогр. : с. 211–222.

66. Дашковська О. Р. Правове становище жінки в аспекті гендерної рівності : загальнотеоретичний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / О. Р. Дашковська – Х., 2008. – 35 с.

67. Декларация независимости США // Соединенные Штаты Америки : Конституция и законодательные акты : пер. с англ. / Сост. В. И. Лафитский ; под ред. О. А. Жидкова. – М. : Прогресс : Универс, 1993. – С. 25–29.

68. Декларация прав человека и гражданина Франции 1789 г. // Французская Республика. Конституция и законодательные акты : сборник. – М. : Прогресс, 1989. – С. 26–29.

69. Деревицкий А. Н. Женское образование в России и за границей : Ист. справки и практ. указания / А. Н. Деревицкий. – Одесса, 1902. – 45 с. : ил.

70. Державний архів Харківської області. Ф. 29 : Харківське губернське в справах про товариства та спілки присутствіє м. Харків, оп. 1, д. 109 Об утверждениі устава Попечительного комитета о нуждах Харьковских Высших женских курсов, учрежденных обществом взаимопомощи трудящихся женщин, арк. 1, 15-18, 30-64, 61 зв.

71. Державний архів Харківської області. Ф. 131 : Канцелярия старших нотариусов Харьковского окружного суда. 1868-1919, оп. 1, д. 350 Об утверждениі купчей крепости на продажу Алферова имения в Харьковском уезде Варвары Сукачевой 27 ноября 1904 г., арк. 4.

72. Державний архів Харківської області. Ф. 201 : Харківське медичне товариство, оп. 1, д. 16 Доклад о передаче женских высших медицинских курсов медицинскому обществу, “Доклад правлению Харьковского медицинского общества. 1910 г.”, арк. 1-5.

73. Державний архів харківської області. Ф. 266 : Канцелярия директора народных училищ. 1805-1917, оп. 1, д. 557 Об открытии госпожею Цветковою воскресной школы в здании 1 приходского училища, арк. 1-2.

74. Державний архів Харківської області. Ф. 354 : Родопомічний учбовий заклад Харківського губернського земства, оп. 1, спр. 76 Об открытии при училище класса фельдшерниц, арк. 2.

75. Державний архів Харківської області. Ф. 372 : Харківський окружний суд, м. Харків, оп. 1, спр. 198 По иску крестьянки Елизаветы Игнатьевны Лепиховой к Управлению Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге о взыскании 2520 рублей с процентами за смерть сына, арк. 61-62.

76. Державний архів Харківської області. Ф. 374 : Ізюмський окружний суд, м. Ізюм, оп. 1, спр. 266 О крестьянке Прасковье Артамоновне Омельченковой, обвиняемой в детоубийстве, арк. 2-3.

77. Державний архів Харківської області. Ф. 667 : Харьковский университет, оп. 286, д. 144 Прошения ректору Харьковского университета о приеме вольнослушательницей в университет и о восстановлении в должность вернувшегося с войны служителя, арк. 1.

78. Добровольский В. И. ...Брак и развод : Очерк по русскому брачному праву / В. И. Добровольский. – СПб. : Тип. СПб. т-ва печ. и изд. дела “Труд”, 1903. – 247 с.

79. Дознание от 19 сентября-8 октября 1908 г. о закрытии школы кройки в г. Одессе, открытой без разрешения мастерицей дамско-портняжного цеха Ландой. 1908 г. // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 335 : Канцелярия временного одесского генерал-губернатора, спр. 218, оп. 1, арк. 237.

80. Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України. – Х. ; К., 1999. – 194 с.

81. Думашевский А. Систематический свод решений кассационных департаментов Сената 1866–1873 г. : с подлинным текстом решений, извлеченными из них тезисами и критическим разбором их / А. Думашевский. – 2-е изд. – СПб., 1874–1875. – Т 1. – 22 с.

82. Еволюція правового становища жінок : історія і сучасність : [зб. наук. ст.] / Акад. прав. наук України ; [упоряд. О. М. Руднева , О. Р. Дашковська ; наук. ред. А. П. Гетьман]. – Х. : Право, 2000. – 195 с.

83. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России : учеб. для студентов высш. учеб. заведений по спец. “Историко-архивоведение” / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – 352 с.

84. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни / А. Я. Ефименко. – М., 1884. – Вып. 1. – С. 43–44.

85. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (іст.-прав. дослідж.) / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2005. – 272 с. – Бібліогр. : с. 251–264.

86. Женское дело. – 1911. – № 22. – С. 3.

87. Жіноча освіта // Енциклопедія Українознавства / гол. ред. В. Кубійович. – Перевид. в Україні. – К., 1994. – Т. 2. – С. 689–691.

88. Загірня М. Про одруження на Вкраїні в давніші часи / М. Загірня. – К., 1912. – 47 с.

89. Загоровский А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса : “Экономическая” тип., 1902. – XII, 460 с.

90. Загоровский А. И. Личные и имущественные отношения между супругами / А. И. Загоровский // Русская мысль. – 1897. – № 1. – С. 4.

91. Загряцков М. Д. Общественно-политические взгляды С. Е. Десницкого / М. Д. Загряцков // Вопросы истории. – 1949. – № 7. – С. 9–18.

92. Закон, одобренный Гос. советом и Гос. Думой о пятилетних прибавках к содержанию и пенсиях служащих в женских гимназиях, прогимназиях и других средних учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения. 3 июля 1916 г. // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 259, спр. 80, ч. 1, арк. 173.

93. Законы гражданские // Свод законов Российской империи изд. 1900 г. – Т.10 Ч. 1. Свод законов гражданских. Положение о казенных подрядах и поставках со включением позднейших узаконений и разъяснений по решениям Общего собрания и Гражданского кас. департамента Правительствующего сената с 1866 по июль 1900 г. / под ред. А. Г. Гаугера. – 5-е изд, неофиц. – СПб. : Кн. маг. Н. К. Мартынова, 1902. – LVII, 868, 142 с.

94. Законы о женщинах : (сб. всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола). / сост. Л. А. Канторович. – изд. неофиц. – СПб., 1899. – [4], 272 с.

95. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Л. Г. Захарова ; под ред. П. А. Зайончковского. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – 178 с.

96. Захарова Л. Г. Самодержавие и реформы в России. 1861 – 1874 (К вопросу о выборе пути развития) / Л. Г. Захарова // Великие реформы в России. 1856 – 1874 : [сборник] / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 24-43.

97. Захарченко М. М. Коммерческое и техническое женское образование в Австрии, Франции, Германии и России : с прил. прогр., учеб. табелей и снимков с ученич. работами по прикладному рисованию и по изящным рукоделиям. / М. М. Захарченко – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1900. – [12], 345., 24 л. ил.

98. Земба В. Ф. Ответственность за насильственные преступления против половой свободы и половой неприкосновенности в древнерусском праве / В. Ф. Земба // История государства и права. – 2006. – № 9. – С. 26–27.

99. Зинченко Н. Е. Женское образование в России : ист. очерк / Н. Е. Зинченко. – СПб, 1901. – [2], 46 с.

100. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б. и.], 1991. – 392 с.

101. Иванова А. М. Что сделала Советская власть по ликвидации неграмотности среди взрослых / А. М. Иванова. – М., 1949. – 58 с.

102. История России XIX – начало XX вв. : учеб. для ист. фак. ун-тов / [В. А. Георгиев, Н. Д. Ерофеев, Н. С. Киняпина и др.] ; под ред. В. А. Федорова. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – 743 с.

103. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции / под ред. С. А. Каменева ; сост. Н. А. Желваков. – М, 1936. – Ч. 2. – 120 с.

104. История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – 694 с. : ил.

105. Иванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. / В. М. Иванов ; [гол. ред. Н. М. Гайдук]. – К. : Атіка, 2003. – 416 с.

106. Історія держави і права України: [підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : в 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. ; ред. : В. Я. Тацій та ін. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 653 с. : іл.

107. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Эксмо, 2004. – 1024 с.

108. Карлейль Т. История Французской революции / Т. Карлейль ; пер. с англ. Ю. В. Дубровина, Е. А. Мельниковой. – М. : Мысль, 1991. – 575 с.

109. Кауфман П. М. Проект устава императорских российских университетов / П. М. Кауфман. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, [1909]. – 74 с.

110. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал русского уголовного законодательства. / А. Ф. Кистяковский. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Тип. Давиденко, 1882. – Ч. Общая. – IV, 930 с.
111. Клименкова Т. А. Женщина как феномен российской культуры. Взгляд из России / Т. А. Клименкова. – М. : Преображение, 1996. – 154 с.
112. Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности / М. Ковалевский. – СПб., 1895. – 152 с.
113. Козуля О. Я. Жінки в історії України / О. Я. Козуля. – К. : Укр. центр духов. культури, 1993. – 255 с.
114. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Учпедгиз, 1953. – 272 с. : ил.
115. Куломзин А. Н. Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования / А. Н. Куломзин. – СПб. : Гос. тип., 1912. – 49 с.
116. Лаптева Л. Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века) / Л. Е. Лаптева. – М., 1998. – 151 с.
117. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIXст.) / В. Н. Латкин. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Тип. Монтвида, 1909. – X, 644 с.
118. Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні : визначення, формування, управління / К. Б. Левченко; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : НУВС, 2003. – 343 с. : табл. – Бібліогр. : с. 316-343.
119. Левченко К. Б. Конституційні засади реалізації жіночої політики в Україні / К. Б. Левченко // Право і безпека. – 2002. – № 3. – С. 60-63.
120. Левченко К. Б. Механізми контролю за дотриманням прав жінок та досвід їх застосування на міжнародному та національному рівні / К. Б. Левченко // Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України : зб. наук. пр. – Х., 1999. – С. 10–27.

121. Левченко К. Б. Національний механізм формування та впровадження гендерної політики в Україні : іст.-прав. огляд / К. Б. Левченко. – Х. : НУВС, 2003. – 43 с. : іл.
122. Левченко К. Б. Права жінок : зміст, стан та перспективи розвитку / К. Б. Левченко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : НУВС, 2001. – 347 с. : табл.
123. Лемке М. К. Николаевские жандармы и литература 1826—1855 гг. / М. К. Лемке. – 2-е изд. – СПб. : Изд. С. В. Бунина, 1909. – XIV, 614 с.
124. Ленін В. І. До жінок - робітниць // Повне збір. творів / В. І. Ленін – 5-е вид. – Т. 40. – С. 152–153.
125. Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці // Повне збір. творів / В. І. Ленін. – 5-е вид. – Т. 39. – С. 185–191.
126. Леонтьєва Л. В. Права жінок та юридичні гарантії їх захисту в Україні (теоретико-правові аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і іст. держ. і права ; іст. політ. і правових учень” / Л. В. Леонтьєва ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 20 с.
127. Ливрон В. Женские учебные заведения / В. Ливрон // Статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1875. – 420 с.
128. Личное дело чиновника VI разряда Дюдиной А. 1916 г. // Державний архів Донецької області. Ф.80 : Вознесенская почтово-телеграфная контора, оп. 1, спр. 12, арк. 1.
129. Лось О. Е. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / О. Е. Лось – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.
130. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007. – 640 с.
131. Майер Д. И. Русское гражданское право / Д. И. Майер. – Изд. 7-е, испр. – СПб. : Тип. Д. В. Чичинадзе, 1897. – 803 с.
132. Маймескулов Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Маймескулов, В. В. Россіхін, Д. А. Тихоненков – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – 288 с.
133. Малинко И. Г. Создание высших женских курсов на Украине / И. Г. Малинко // Вопросы истории СССР. – Х., 1983. – Вып. 28. – С. 129.

134. Мальшева М. М. Современный патриархат : социально-экономическое эссе / М. М. Мальшева ; РАН. Ин-т соц.-экон. пробл. народонаселения, Моск. центр гендер. исслед. – М. : Academia, 2001. – 359 с. : ил.

135. Мартинюк О. В. Порядок та умови взяття шлюбу в Україні (X – перша половина XVII століття) / О. В. Мартинюк // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 23 : Юридичні і політичні науки. – С. 106–111.

136. Мезенцева Е. Жінщина в меняющемся мире / Е. Мезенцева. – М. : Наука, 1992. – 144 с.

137. Мельник Т. М. Гендерна політика в Україні / Т. М. Мельник. – К., 1999. – 92 с.

138. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримін. право і криминологія; Кримін.-виконавче право” / Меркулова Валентина Олександрівна ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 336 с.

139. Мертус Д. Наші людські права : посібник з жіночих людських прав : [пер. з англ.] / Д. Мертус. – К. : Ужгород, 1996. – 201 с. : іл.

140. Мижуев П. Г. Женский вопрос и женские движения / П. Г. Мижуев. – СПб. : Тип. Альтшулера, 1906. – 72 с.

141. Милль Д. С. Подчиненность женщины : пер. с англ. / Д. С. Милль – СПб. : Изд. книгопродавца В. Н. Губинского, 1896. – 120 с.

142. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1. – 547, [1] с. : ил.

143. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократ. семьи, гражд. о-ва и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 2. – 566 с. : ил.

144. Михайлова В. Русские законы о женщине / В. Михайлова. – М. : Тип АО “Моск изд-во”, 1913. – IV, 118 с.

145. Морозов Н. О. О гражданском равноправии женщин / Н. О. Морозов // Женский календар за 1908 год. – С. 1–3.

146. Мыш М. И. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / М. И. Мыш. – 7-е изд., испр и доп. – СПб., 1910. – XX, 1211 с.
147. Мякотин В. наброски современности // Русское богатство. – 1908. – № 10. – С. 130.
148. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний : в 10 т. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. – Т. 10 : Народное образование в России. – XXVIII, 350 с. : ил.
149. Начальное народное образование в России // Энциклопедический словарь / под. ред. И. Е. Андреевского, изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Семен. типо-литогр., 1897. – Т. 20 а. – С. 752–770.
150. Неволин К. А. Полное собрание сочинений / К. А. Неволин. – СПб. : [б. и.], 1857. – Т. 3 : История российских гражданских законов, ч. 1 : Введение и книга первая о союзах семейственных. – XVI, 444 с.
151. Нестерцова-Собакар О. В. Розвиток державно-правового стану юридичної освіти жінок та юридичної практики в Україні / О. В. Нестерцова-Собакар // Право України. – 2003. – № 6. – С. 129–132.
152. Никитенко А. В. Дневник : в 3 т. / А. В. Никитенко ; под общ. ред. Н. Л. Бродского. – М. : Гослитиздат, 1955. – Т. 2 : 1858–1865. – 652 с.
153. Новик И. Д. Борьба за политические права женщин : ист. очерк / И. Д. Новик. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1906. – 63 с. – (Современная библиотека).
154. Общее начальное и среднее образование // История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 5 : Украина в период империализма (нач. XX в.). – С. 434–436.
155. О допущении женщин в университеты // Образование. – 1901. – № 10. – С. 60–62.
156. О приеме женщин в университет // Женский вестник. – 1909. – № 2. – С. 55.
157. О применении женского труда на металлообрабатывающих заводах г. Одессы и Елисоветграда. Из краткой записки старшего фабричного инспектора Херсонской губернии от 27 ноября 1915 г. // Центральный державний історичний архів

України (м. Київ). Ф. 575: Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, спр. 17, арк. 77.

158. О производстве выборов гласных городских дум : Постановление Временного правительства // Городское дело. – 1917. – № 8. – С.323.

159. О смерти колонистки Кунц от побоев старосты колонии Забужских Голеандр. 1897 // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского подольского и волынского генерал –губернатора, оп. 627, д. 4 О смерти колонистки Кунц от побоев старосты колонии Забужских Голеандр. 1897, арк. 120.

160. Об изменении некоторых узаконений о мужских и женских гимназиях, прогимназиях и реальных училищах : Высоч. утв. 1 июля 1914 г. одобр. Гос. Советом и Гос. Думой закон // Державний архів Харківської області. Ф. 646 : Харківська гімназія для дівчат і хлопчиків Неверової К. Г., оп. 1, спр. 1 Циркулярные распоряжения и другая переписка, арк. 212-213, 212 а, 212 зв.

161. Обеспечение равенства полов: политика стран Западной Европы : [сб. ст.] / под ред. Е. Мезенцевой. – М. : Идея-пресс, 2000. – 312 с. : табл.

162. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. : в 2 т. – СПб. : Паровая типо-лит. Н. Л. Ныркина, 1905. – 2 т. ; 36. – (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого).

163. Общий свод результатов обработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. : в 2 т. – СПб., 1905. – 2 т., 42 с.

164. Описание суконной фабрики в г. Стеблеве - число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня, применение детского и женского труда. Из путевых журналов фабричного инспектора Киевского округа за 1891-1892 гг. // Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 575 : Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, од. зб. 6, арк. 4.

165. Описание суконной фабрики в г. Стеблеве - число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня, применение детского и женского труда. Из путевых журналов фабричного инспектора Киевского округа за 1891-1892 гг. // Центральний

державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 575 : Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, од. зб. 6, арк. 64.

166. Описание суконной фабрики в г. Стеблеве - число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня, применение детского и женского труда. Из путевых журналов фабричного инспектора Киевского округа за 1891-1892 гг. // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 575 : Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора, оп. 1, од. зб. 6, арк. 90.

167. Орович Я. Женщина в праве. С приложением всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола / Я. Орович. – СПб. : Изд. Я. Канторовича, 1895. – 330 с.

168. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, семейному и наследственному / И. Г. Оршанский. – СПб. : Тип. Безобразова, 1877. – 498, [1] с.

169. Особое Совецание по реформе высшей технической школы при Министерстве Народного Просвещения // Техническое и коммерческое образование. – 1916. – № 2. – С. 37–40.

170. Особый журнал Совета Министров Российской империи. 14 октября 1916 года. // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 259, спр. 80, ч. 1, арк. 93, 94.

171. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861–1917) : [учеб. пособие] / А. В. Ососков. – М. : Просвещение, 1982. – 208 с.

172. Отчет Московского отдела Лиги равноправия женщин за 1911–1912 гг. – М., 1913. – 48 с.

173. Отчет Российской лиги равноправия женщин за 1914–1915 гг. – Пг., 1917. – 56 с.

174. Очерки истории педагогической мысли народов СССР конец XIX – начало XX в. / под ред. Э. Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1991. – 447 с.

175. Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. – М. : Акад. наук СССР, 1954. – 814 с. : ил.

176. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.

177. Памятники русского права. – М. : Госюриздат, 1961. – Вып. 8 : Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в. – 667 с.

178. Пашенцева С. В. Деятельность женских благотворительных обществ России в конце XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / С. В. Пашенцева. – М. : Моск. гос. соц. ун-т, 1999. – 26 с.

179. Первый Всероссийский съезд по образованию женщин // Женский вестник. – 1912. – № 7–8. – С. 162-164.

180. Петров-Эннкер Б. Женщины наступают: об истоках женской эмансипации в России / Б. Петров-Эннкер // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 178–182.

181. Пизанская К. Книга о граде женском // Пятнадцать радостей брака, и другие сочинения французских авторов XIV – XV веков : [перевод] / [сост. и отв. ред. Ю. Л. Бессмертный]. – М. : Наука, 1991. – 317 с.

182. Підпригора О. А. Емансипація / О. А. Підпригора // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – С. 356.

183. Письмо киевского губернатора министру внутренних дел. 15 ноября 1860 г. // Центральный державный історичний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 25, спр. 352 Справа про відкриття недільних і святкових шкіл в Києві / Києво-Подільська, Новоострєнська, Фундуклєвська та інші, арк. 102.

184. Письмо министра земледелия киевскому военному, подольскому и волыньскому генерал-губернатору. 11 апреля 1901 г. // Центральный державный історичний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского подольского и волыньского генерал-губернатора, оп. 631 спр. 198 Дело об открытии помещицей Ребезовой Е.В. в своем имении “Вильгер” практической школы сельского хозяйства и домоводства 11 апреля-10 августа 1901, арк. 1.

185. Письмо Министерства народного просвещения попечителю Киевского учебного округа. 23 августа 1903 г. // Центральный державный історичний архів

України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа, оп. 227, спр. 8. Положение об учителях и учительницах рисования и черчения, арк. 43.

186. Письмо Подольского губернатора Киевскому военному, подольскому и волыньскому генерал-губернатору. 10 декабря 1886 г. // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и волыньского генерал-губернатора, оп. 539, спр. 199, арк 10-10 зв.

187. Письмо Харьковского городского головы штатному губернскому смотрителю училищ. 19 марта 1870 г. // Державний архів Харківської області. Ф. 266 : Канцелярия директора народных училищ. 1805-1917, оп.1. спр. 557 Об открытии госпожею Цветковою воскресной школы в здании 1 приходского училища, арк. 1-2.

188. Платон. Государство // Сочинения: В 3-х т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 1-3.

189. Победоносцев. К. П. Курс гражданского права / К. П. Победоносцев. – СПб. : Синоидальная тип., 1896. – Ч. 2 : Права семейственные, наследственные и завещательные. – 682 с.

190. Погребна В. Л. Проблеми фемінізму в Російській критиці і романах письменниць другої половини ХІХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філолог. наук : спец. 10.01.02 – “Російська література” / В. Л. Погребна ; Нац. акад наук України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка – К., 2004. – 38 с.

191. Покотило Н. Что читать народному учителю / Н. Покотило // Русская школа. – 1911. – № 1. – С. 75–105.

192. Покровская М. И. Женщины на государственной службе / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1909. – № 10. – С. 185–191.

193. Покровская М. И. Об избирательных правах русских женщин / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1905. – №4. – С. 18–22.

194. Покровский С. А. Политические и правовые взгляды С. Е. Десницкого / С. А. Покровский. – М.: Госюриздат, 1955. – 168 с.

195. Полное собрание законов Российской империи изд. 1887 г, т. 5 № 3015 // Російський державний історичний архів. Ф. 40 : Всеподданнейшие доклады по части торговли и промышленности и материалы договоров к заключению торговых договоров с иностранными государствами (коллекция), оп. 1, спр. 40, арк. 154.

196. Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание 1-е]. – СПб. : [б. и.], 1830-1839. – Т. 6 : за 1720–1722, № 3937.

197. Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание 1-е]. – СПб. : [б. и.], 1830-1839. – Т. 8 : за 1728–1732, № 5220–6293, № 5717.

198. Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание 3-е]. – СПб. : [б. и.], 1891 г. – Т. 10. – № 3480 – 4136, № 6742.

199. Положение об учителях и учительницах рисования и черчения. 1 июля 1903 г. – Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 707 : Управление попечителя Киевского учебного округа. – оп.227. – спр. 8. Положение об учителях и учительницах рисования и черчения, арк. 50-51 зв.

200. Полянский А. Русская женщина на государственной и общественной службе : сборник постановлений и распоряжений правительства, определяющих права и обязанности русских женщин по службе, с приложением уставов и положений казенных и частных вспомогательных касс и обществ, услугами которых может пользоваться женщина / А. Полянский. – Неофиц. изд. – М. : С. Скимунт, 1901. – VI, 264, 499 с.

201. Порш М. Из статистики Украины / М. Порш. – К., 1907. – 24 с.

202. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці / М. Порш // Записки Укр. наук. т-ва в Києві / під ред. М. Грушевського. – К., 1911. – Кн. 9. – 220 с.

203. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. Корецького, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. Ю. С. Шемчученко]. – К., 1997. – XLIX, 547 с. : табл. – (Пам'ятки політико-правової культури України / редкол. : О. М. Мироненко (голова) та ін.).

204. Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. – СПб., 1894. – 45 с.

205. Правительственные распоряжения о недопущении посторонних слушателей университета к курсовым испытаниям наравне со студентами (4 апреля 1903 г. № 11529) // Русская школа. – 1903. – № 7–8. – С. 4.

206. Право женщин на адвокатуру // Женский вестник. – 1912. – № 5–6. – С. 128.
207. Правовой звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / [І. Б. Усенко, В. Д. Бабкін, І. В. Музика та ін. ; за ред. І. Б. Усенка]. – К. : Наук. думка, 2006. – 278, [1] с. – (Наукова книга. Проект).
208. Предписание волынскому губернатору о рассмотрении прошения крестьянок г. Острожца М. Наумчуковой, Е. Данилюк о разрешении им следовать за мужьями, сосланными на каторжные работы. 3 марта 1907 г. // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 706, спр. 31, арк. 8.
209. Присяжнюк Ю. “Праця” як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України) / Ю. Присяжнюк // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С. 47–58.
210. Проект законоположения о женском равноправии // Первый женский календарь на 1907 год. – СПб., 1907. – С. 378.
211. Пушкарева Н. Л. Женщины в Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286, [1] с., [16] л. ил. – (Библиограф. сер.)
212. Пушкарева Н. Л. Имущественные права женщин на Руси (X–XV вв.) / Н. Л. Пушкарева // Исторические записки. – М. : Наука, 1986. – Т. 114. – С. 180–224.
213. Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины в доиндустриальной России: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) / Н. Л. Пушкарева ; [Рос. АН, Ин-т этнологии и антропологии]. – М. : НИЦ “Ладомир”, 1997. – 382, [2] с.
214. Пушкарева Н. Л., Казьмина О. Е. Российская система законов о браке в XX в. и традиционные установки / Н. Л. Пушкарева, О. Е. Казьмина // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 4. – С. 67–68.
215. Разные известия и сообщения // Русская школа. – 1908. – № 12. – С. 79.
216. Распоряжение Одесского градоначальника начальнику жандармского управления города Одессы о принятии мер к недопущению вывоза из Одессы в Константинополь девушек в дома терпимости. 6 апреля 1872 г. // Центральный

державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 339 : Помощник начальника Одесского жандармского управления в Одесском порту, оп. 1, спр. 1, арк. 6-7.

217. Рашин А. Г. Грамотность и народное образование в XIX и XX вв. / А. Г. Рашин // Исторические записки. – 1996. – № 37. – С. 60–65.

218. Рибалка І. К. Історія України / І. К. Рибалка; ред. А. Балабуха. – Х. : Основа, 1997. – Ч. 2 : Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – 479 с.

219. Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі / В. М. Ричка // Український істор. журнал. – 1992. – №1. – С. 131–141.

220. Рівність жінок і чоловіків в Україні : правові аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Україна, Київ, 20-21 листоп. 2000 р.) / [упоряд. С. Дробишева ; ред. О. Кузьміна]. – К. : [ПРООН], 2001. – 231 с. – (Гендерна експертиза українського законодавства).

221. Рівність : проблеми гендерної дискримінації : матеріали Всеукр. семінару “Механізм забезпечення рівноправності жінок та чоловіків в Україні”. – К., 1998. – 108 с.

222. Рогожин А. Й. Звід законів Російської імперії / А. Й. Рогожин // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999 – Т. 2. – С. 570.

223. Розанов В. В. Семейный вопрос в России : Дети и родители. Мужья и жены. Развод и понятие незаконнорожденности. Холостой быт и проституция. Женский труд. Закон и религия : в 2-х т. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1903. – Т. 1. – XIV, 312 с.

224. Розанов В. В. Семейный вопрос в России : Дети и родители. Мужья и жены. Развод и понятие незаконнорожденности. Холостой быт и проституция. Женский труд. Закон и религия : в 2-х т. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1903. – Т. 2. – 512 с.

225. Розуміння й використання механізму прав людини : посібник з жіночих людських прав : [перекл.] / [Дж. Мертус, М. Дат, Н. Флауерс, С. Кеніг] ; Інформ.-консультат. жін. центр. – К., 1999. – 89, [1] с.

226. Російський державний історичний архів. Ф. 575 : Главное управление неокладних сборов и казенной продажи напитков, оп.6, од. зб.101, арк.6.

227. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 147, спр. 197, арк. 1-2.

228. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 147, спр. 775, арк. 5.

229. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 151, спр. 264, арк. 271, 339 зв.

230. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 153, спр. 34, арк. 1 зв.

231. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 153, спр. 34, арк. 129 (б).

232. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 153, спр. 610, арк. 9.

233. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 154, спр. 7, арк. 148.

234. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 155, спр. 266, арк. 25.

235. Російський державний історичний архів. Ф. 733 : Департамент народного просвещения, оп. 226, спр. 90, арк. 5-5 зв.

236. Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 2, спр. 515, арк. 10.

237. Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 2, спр. 3560, арк. 3.

238. Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 4, спр. 748, арк. 2 зв.

239. Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп. 4, спр. 748, арк. 17 зв.

240. Російський державний історичний архів. Ф. 1276 : Совет министров (1905-1917), оп.6, спр. 525, арк. 46.

241. Російський державний історичний архів. Ф. 1278 : Государственная Дума I, II, III и IV созывов, оп. 2, спр. 1252, арк. 40 зв. – 41.
242. Російський державний історичний архів. Ф. 1409: Собственная его императорского величества канцелярия, оп.6, спр.1699, арк.2.
243. Россия в конце XIX в. / под ред. В. И. Ковалевского. – СПб. : Тип. АО Брокгауз-Ефрон, 1900. – [2], XVI, 987 с., 20 л. ил.
244. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні : проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року : істор.-прав. дослідж. / В. Є. Рубаник – Х. : Легас, 2002. – 345 с.
245. Руднева О. М. Гендерна рівність у праві України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / Руднева Олександра Миколаївна. – Х., 2002. – 220 с.
246. Русские гражданские законы / сост А. Е. Нос – М. : Типог. В. А. Гатцук, 1886. – Ч. 2, вып. 2. – 442 с.
247. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гросул, Г. С. Итенберг, В. А. Твердовская и др. – М. : Прогресс-традиция, 2000. – 439 с.
248. Рябченко А. Е. Предстоящая коренная реформа нашей школы / А. Е. Рябченко. – СПб., 1908. – 48 с.
249. Савельева В. Г. Студенческая забастовка 1908 г. в Петербургском университете / В. Г. Савельева, В. П. Яковлев // Вестник Ленинградского университета. – 1979. – Сер. 8, вып. 2 – С. 42–50.
250. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : в 10 т. – СПб. : в Тип. императ. Акад. наук, 1865. – Т. 3. : Царствование императора Александра II, 1855–1864. – 1612 с.
251. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения : в 10 т. – 2-е изд. – СПб. : в Тип. императ. Акад. наук, 1883. Т.7., 1877–1881. – 1720 с.
252. Свод законов Российской империи изд. 1832 г. : в 15 т. – СПб., [1832] – Т. 9 : Свод законов о состоянии людей в государстве. – 447 с.

253. Свод законов Российской империи изд. 1857 г. – СПб. : Тип. 2-го отд. собственной е. н. в канцелярии, [1857]. – Т. 10, ч. 1 : Законы гражданские. – 491 с. (ст. 103, 107, 179, 2202, 2203.)

254. Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб, [1876]. – Т. 3 : Уставы о службе гражданской. – 235 с.

255. Свод Законов Российской империи, изд. 1876 г. – СПб., [1876] – Т. 5 : Устав о питейном сборе. – 24 с.

256. Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб. : Тип. 2-го отд. собственной е. н. в канцелярии, [1876]. – Т. 9 : Законы о состояниях. – 96 с., разд. паг.

257. Свод Законов Российской империи изд. 1876 г. – СПб., [1876]. – Т. 10, ч. 1 : Законы гражданские. – 536 с., разд. паг.

258. Свод законов Российской империи изд. 1890 г. – СПб. : Гос. тип., [1890]. – Т. 14 : Устав о паспортах и беглых. Устав о цензуре и печати. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Устав о содержащихся под стражею. Учреждения и уставы о ссыльных. – 567 с., разд. паг.

259. Свод законов Российской империи изд. 1906 г. – СПб. : Гос. тип., [1906]. – Т. 1, ч. 1 : Свод основных государственных законов. – 76 с., разд. паг.

260. Свод законов Российской империи изд. 1907 г. . – СПб. : Гос. тип., [1907]. – Т. 1, ч. 2 : Учреждения государственные. Положение о выборах в Государственную Думу. – 123 с.

261. Свод законов уголовных изд. 1866 г. – СПб., 1866. – Кн. 1. – 1427 с.

262. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. / М-во торговли и промышленности. – Петроград, 1910. – 80 с.

263. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. / М-во торговли и промышленности. – Петроград, 1910. – 95 с.

264. Северная газета. – 1910. – 28 января. – С. 4.

265. Семенов Д. Из пережитого / Д. Семенов // Русская школа. – 1892. – № 3. – С. 34.

266. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности комитета министров. /С. М. Середонин – СПб., 1902. – Т. 3, ч. 2. – 126 с.

267. Синайський В. І. Особистий і майновий стан одруженої жінки в Римському праві / В. І. Синайський. – К., 1910. – 58 с.
268. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во “Знання” України, 1993. – 191 с.
269. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX века / В. З. Смирнов. – М. : Из-во Акад. пед. наук РСФСР, 1954. – 312 с. : ил.
270. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього : Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. : Сторінки історії / Л. О. Смоляр. – Одеса : Astroprint, 1998. – 407 с. : іл., табл.
271. Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при Правит. Сенате. – СПб, 1914. – Отд. I. – № 76. – Ст. 902.
272. Соколов Д. Назначение женщины по учению слова Божия / Д. Соколов. – СПб. : Тип. и лит. И. А. Горчакова, 1862. – 70 с.
273. Сообщение начальника IV отдела перевозки почт по железным дорогам Министерства внутренних дел от 5 декабря 1916 г., о разрешении приема грамотных женщин на должности почтальонов на одинаковых с мужчинами условиях. Декабрь 1916 г. // Центральный державный историчный архів України (м. Київ). – Ф.278 : Киевское жандармское полицейское управление железных дорог, оп. 1, од. зб. 221, арк. 547.
274. Список благотворительных обществ и учреждений существующих в г. Киеве. 31 марта 1909 г. // Центральный державный историчный архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и волынского генерал-губернатора, оп. 661, спр. 273, арк. 98.
275. Список ученицам губернского повивального училища, изъявившим желание поступить в фельдшерицы // Державний архів Харківської області. Ф. 354 : Родопомічний учбовий заклад Харківського губернського земства, оп. 1, д. 76 Об открытии при училище класса фельдшериц, арк. 32 зв.
276. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. – СПб., 1898. – Вып. [1] : За 1896 год. – VI, 303 с.

277. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. – СПб., 1902. – Вып. 3. : Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи. – XXXVII, 200, III с., 10 табл.

278. Статистический ежегодник России. Год. 1901–1913. – СПб., 1905–1918. – 160 с.

279. Стахневич А. І. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 “Історія України” / А. І. Стахневич. – Луганськ, 2004. – 20 с.

280. Стешенко Л. А. Многонациональная Россия : государственное-правовое развитие X – XI вв. / Л. А. Стешенко. – М. : НОРМА, 2002. – 373 с.

281. Суворов Н. Курс церковного права : в 2 т. / Н. Суворов. – Ярославль : Типо-литогр. Г Фальк, 1889. – Т. 1. – X, 369, [3]. с.

282. Суворов Н. Курс церковного права : в 2 т. / Н. Суворов. – Ярославль : Типо-литогр. Г Фальк., 1890. – Т. 2. - XXI, 515, [4] с.

283. Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення : зб. наук. ст. / Укр. ін-т. соц. дослідж., Міжнар. бюро праці ; [редкол. : В. І. Довженко (голова) та ін.]. – К. : Столиця, 1998. – 307 с. : іл., табл.

284. Тарановски Т. Судебная реформа и политическая культура царской России / Т. Тарановски // Великие реформы в России. 1856 – 1874 : сборник / под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 333, [1] с.

285. Темкина А. А. Женское движение как общественное движение : история и теория / А. А. Темкина // Гендерные тетради. – СПб., 1997. – Вып. 1. – С. 45–93.

286. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России, 50-60 - е гг. XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л. : Изд-во Ленингр ун-та, 1984. – 239 с., 8 л. : ил.

287. Тишкин Г. А. Женский вопрос и внутренняя политика царизма 60-70-х г. XIX в. / Г. А. Тишкин // Вопросы истории России XIX – начала XX в. – Л., 1983. – С. 161–162.

288. Толкунова В. Н. Право женщин на труд в СССР / В. Н. Толкунова. – М. : Юрид. лит., 1980. – 199 с.
289. Труд женщин и подростков // Женское дело. – 1915. – № 1. – С. 2.
290. Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в Санкт-Петербурге, 10-16 дек. 1908 г. – СПб., 1909. – 60 с.
291. Труды 1-го Всероссийского съезда по образованию женщин, организ. Российской лигой равнопр. женщин в С.-Петербурге. – СПб. : Российская лига равноправия женщин, 1914–1915. – Т. 1. – 260 с.
292. Труды совещания профессоров по университетской реформе, образованного при Министерстве Народного Просвещения под председательством министра Графа И. И. Толстого в январе 1906 г. – СПб., 1906. – 343 с.
293. Тютрюмов И. Имущественные отношения супругов по обычному праву русского народа / И. Тютрюмов // Русская Речь. – 1879. – №1. – С. 284–300.
294. Удостоверение. 25 июля 1916 г. // Державний архів Донецької області. Ф. 78 : Больше-Янисольское почтово-телеграфное отделение, Екатеринославского почтово-телеграфного округа с. Больше-Ясинольск, Бахмутского уезда, Екатеринославской губернии 1904-1916 г. оп. 1, спр. 3 Приказы начальника Больше-Янисольского почтово-телеграфного отделения и переписка с Юзовской и другими почтовыми конторами о личном составе, арк. 2.
295. Указ императора Николая I о высылке в отдаленные губернии преступников, отбывших положенное им время, вместе с женами и детьми в случае отказа помещиков или обществ принять их на прежнее место жительства. 1852 г. // Центральный державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 442 : Канцелярия киевского военного подольского и вольинского генерал-губернатора, оп. 84, спр. 679, арк. 2.
296. Устав епархиальных женских училищ. – Пенза : Губ. тип., 1880. – 202 с.
297. Устав женских учебных заведений Ведомства учреждений императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 года : с последующими доп., изм., циркуляр. распоряжениями и предписаниями по 1 янв. 1884 г. – СПб., 1884. – 346, X с.
298. Устав о пошлинах // Свод законов Российской империи, изд. 1876 г. – СПб., [1876]. –Т. 5 : Устав о питейном сборе. – Ст. 472.

299. Учебные заведения ведомства императрицы Марии. – СПб. – 1864. – 60 с.
300. Училища, образовавшиеся на юге в последнее время // Основа. – май. – 1861. – С. 91.
301. Ушинский К. Д. Собрание сочинений / К. Д. Ушинский ; гл. ред. А. М. Еголин. – М. ; Л. : Акад. пед наук РСФСР, Образцовая тип. в Москве, 1948. – Т. 3. : Педагогические статьи, 1862. – 1870 гг. – 692 с., 1 л. портр.
302. Фамицын А. К реформе учебного дела в России / А. Фамицын // Вестник Европы. – 1901. – № 6. – С. 773.
303. Федосова Э. П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России / Э. П. Федосова ; под ред. и вступ. ст. Э. Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1980. – 144 с. : ил.
304. Филиппов О. А. Очерк русского уголовного права / О. А. Филиппов. – СПб. : Тип. Кулиша, 1866. – Вып. I, ч.1 : Уголовные наказания; ч. 2 : Исправительные наказания. – [6], 200 с.
305. Фольборк Г. Народное образование в России / Г. Фольборк, В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1900. – 264 с.
306. Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи : Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції : посібник / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х. : Одісей, 2002. – 591 с. – Бібліогр. : с. 570–586.
307. Хасбулатова О. А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917) / О. А. Хасбулатова ; Иван. гос. ун-т. – Иваново : ИвГУ, 1994. – 135 с.
308. Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство : Исторические судьбы женщин. Женский вопрос / В. М. Хвостов. – М., 1914. – 510 с.
309. Хвостов В. М. Женщина накануне новой эпохи. Два этюда по женскому вопросу / В. М. Хвостов. – М., 1905. – 101 с.
310. Холод Ю. А. Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862–1905 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права ; історія політ. і правових учень” / Ю. А. Холод. – Х., 2002. – 20 с.
311. Хрестоматия по истории педагогики: в 4 т. / сост. Н. А. Желваков. – 2 - е изд. – М. : Учпедгиз, 1938. – Т. 4. – 687 с.

312. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Окт. соц. революции) : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / сост. и автор вводных очерков С. Ф. Егоров. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1986. – 431 с.
313. Хроника // Женский вестник. – 1905. – № 5. – С. 155.
314. Хроника // Женский вестник. – 1911. – № 10. – С. 210–215.
315. Хроника “Женского дела” // Женское дело. – 1907. – № 24. – С. 24.
316. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 1252 : Дело о вывозе из г. Одессы в Константинополь девушек для продажи 1858 – 1859, оп. 1, спр. 141, арк. 1-71.
317. Церковные школы Российской империи : стат. сведения. – СПб., 1915. – 45 с.
318. Чехович В. А. Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії 1837 / В. А. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – С. 571–572.
319. Чехович С. Б. Торгівля людьми чи інша незаконна угода про передачу людини / С. Б. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2004 – Т. 6. – С. 104–105.
320. Чубар Л. Права жінок в Україні як об’єкт правового захисту / Л. Чубар // Право України. – 2000. – №5. – С. 12–14.
321. Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России / А. Н. Шабанова. – СПб., 1912. – 160 с.
322. Шаг вперед // Женский вестник. – 1912. – март № 5–6. – С. 135–138.
323. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – 6-е изд. – СПб. : Бр. Башмаковы, 1907. – VIII, 815 с.
324. Шрейдер Г. И. Город и городское положение 1870 года / Г. И. Шрейдер // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М., 2001. – С. 325–351.
325. Щеголев В. Н. Женщина – телеграфист в России и за границей / В. Н. Щеголев. – СПб. : Тип. т-ва “Обществ. Польза”, 1894. – 81 с.
326. Щербина А. О допущении женщин в университет / А. Щербина. – М., 1916. – 16 с.

327. Шимкевич В. Опыт двух лет / В. Шимкевич // Союз женщин. – 1908. – № 9. – С. 12.
328. Юбилей А. П. Философовой // Женский вестник. – 1911. – № 5–6. – С.128–129.
329. Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков ; под ред. О. И. Чистякова. – М. : Гос. изд. юрид. лит, Образцовая тип. им. Жданова, 1950. – 380 с.
330. Юшков С. В. Русская Правда : Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков ; под ред. О. И. Чистякова. – М. : Зерцало-М, 2002. – 378, [1] с.
331. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
332. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : [монографія] / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 287 с.
333. Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть : ХІХ – ХХ і ХХ – ХХІ ст. Досвід історії та сучасності / О. Н. Ярмиш, О. М. Головка. – Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 372 с.
334. Ярмиш О. Н., Серьогін В. О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні / О. Н. Ярмиш, В. О. Серьогін ; за заг. ред. Ю. М. Тодики ; Нац. ун-т. внутр. справ. – Х. : НУВС, 2002. – 663 с. – Бібліогр. : с. 640-653.
335. Foucault M. The History of Sexuality / M. Foucault. – 1998. – Vol. 1. – P. 4.
336. Men and Women in Politics : Democracy Still in the Making // A World Comparative Study. Inter-Parliamentary Union. – 1997. – P. 61–77.
337. Twenty five human rights / Center for Columbia University. – 1999. – 68 p.
338. Wagner W.G. Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia / W.G. Wagner. – Oxford : Clarendon Press, 1994. – 413 p.
339. Woglast E. Equality and the Rights of Women / E. Woglast. – 1983. – 128 p.